

THE
CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;
A
COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.
NOS. 94 & 99.

ब्रह्मसूत्रम् ।

द्वैताद्वैतदर्शनम् ।

श्रीमद्वैष्णवसंप्रदायचतुष्टयान्यतमपूज्यपादश्रीईसनकादिपथाश्रित
श्रीसुन्दरभट्टरचितसिद्धान्तसेतुकाभिधटीकया समुद्रमासितेन
निर्दिष्टपथावलम्बित्री १०८ भगवद्वासुदेवपाणिस्थपद्मावतारश्रीदेवा-
चार्यप्रणीतसिद्धान्तजान्हव्याख्यव्याख्यानेन समुद्रासितम् ।

कश्चिद्भगवन्मन्थनवत्परमपुरुषैः सधितरणात्परमपुरुषार्थं १०८ भगवत्कृष्णचैतन्यचरणौप-

दिष्टैकवीथीमात्रपरिष्कृत श्रीईमध्वसंप्रदाचार्यैः साहित्यदर्शनाचार्यैः श्रीगोस्वा-

मिदाभोदरलाल शर्मा तथा रत्नगोपालभट्टेन संशोधितम् ।

BRAHMASUTRA,

WITH A GLOSS CALLED

SIDDHANTAJÂHNAVI BY

SHREE DEVÂCHÂRYA

2052

And a commentary called DWAITADWAITASIDDEHÂNTASETUKÂ
BY SREE SUNDARA BHATTA

EDITED BY

Sâhityâchârya Pandit Dâmodar Lal Goswâmi

And Ratna Gopâl Bhatta.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT:

BENARES.

AGENTS:—OTTO HARRASSOWITZ LEIPZIG:

PANDIT JYESHTHÂRÂMA MUKUNDJÎ, BOMBAY.

Printed by Harî Dâs Gupta, Proprietor

AT THE VIDYÂ-VILÂSA PRESS,
BENARES.

Sau

Price Rupee One.

1906.

Registered According to Act XXV, of 1867.

द्वतौ द्वैतौ पपादनवरया ससिद्धान्त, सतुकारख्यव्याख्यया

सिद्धान्तजान्हव्या वृत्त्या सनाथं

ब्रह्मसूत्रम् ।

श्री १०८ नन्दनन्दनाय नमः ।

द्वैताद्वैतपथप्रदर्शकेभ्यः पूर्वाचार्येभ्यः

श्री ६ सनकादिचरणोभ्यो नमः ।

शास्ता बुद्धेर्यश्च विश्वस्य हेतुः

कर्माध्यक्षः सर्वभूतान्तरात्मा ॥

देवाचार्यस्तस्य देवस्य रूपं

भर्गं नित्यं चिन्तयेऽहं वरेण्यम् ॥ १ ॥

इह खल्वनादिवेदान्तसम्प्रदायं प्रवर्त्तयितुं सकलविश्वज-
न्मादिकारणमोक्षदातृमुक्तोपसृप्यवेदान्तवेद्याखिलशक्तिकल्या-
णगुणाब्धिभगवत्पुरुषोत्तमश्रीवासुदेवाज्ञापरिपालनाय तदाचि-
न्त्यशक्त्युपबृंहितानन्तशक्तिर्भगवान्मुदर्शनो नियमानन्दाभि-
धाचार्यरूपेणावनितलावतीर्णः सकलवेदार्थवेदान्तपारिजात-
सौरभाख्यादिग्रन्थाविरचनव्याजेन वाक्यार्थसंग्रहं निभालया-
मास, तच्च भगवान् शङ्खावतारोऽचिन्त्यशक्तिस्तच्छिष्यप्रवरः
श्रीश्रीनिवासाचार्यो निगदं बभाषे, तस्यातिगम्भाराशय-
त्वेन मन्दमतीनां निखिलशास्त्रार्थजिज्ञासूनामलसानां प्रवेशा-
नईत्वं निश्चिन्वानस्तेभ्यः पूर्वाचार्यप्रणीताखिलशास्त्रार्थ जि-

ग्राहयिषुर्भगवत्करस्थपद्मावतारो भगवान्करुणासागरः श्रा-
देवाचार्य्यरूपेणाविर्भूत्वा विस्तृतं सर्ववेदान्तशास्त्रार्थ संक्षेपेण
प्रकाशयितुं समस्तवेदान्तसारभूतां मितव्याख्यां जान्हव्या-
ख्यां शारीरकमीमांसासूत्रवृत्तिं प्रणीतवान्, तस्याश्च यथामति
पदयोजनामात्रं व्याख्यानं मिताक्षरं सिद्धान्तसेतुकाभिध-
मञ्जसा तदर्थोपलब्धये समारभ्यते श्रीगोविन्दप्रसादकामेन ।

तत्र तावच्चिकीर्षितग्रन्थनिर्विघ्नसमाप्त्यर्थं श्रीभगवदाचार्य्य-
वन्दनरूपं मङ्गलमाचरति ।

नियमेन यदानन्दो जगद्भासयते ऽखिलम् ।

तमहं नियमानन्दं वन्दे कृष्णं जगद्गुरुम् ॥१॥

नियमेनेति । तस्य व्याख्या द्विविधा परमेश्वरविषयिका-
ऽऽचार्य्यविषयिका चेति । तत्र परमेश्वरपरत्वेनादौ व्याक्रियते-तं
कृष्णमहं वन्द इत्यन्वयः । कृष्णशब्दस्य निरुक्तिं पर्यायेणाह-
नियमानन्दमिति । नियमो देशकालवस्त्वपरिच्छिन्नं सद्रस्तु
स चासावानन्दश्च नियमानन्दः समस्तदेशकालवस्तुव्यापक-
सदानन्दरूपः ।

“कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्दृतिवाचकः ।

तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयत,” इत्यादिवचनात् ।

एतेन “ससं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे”ति लक्षणवाक्यं व्याख्यातम् ।

अथ लक्षणान्तरमाह-नियमेनेति । यदानन्दो यश्चासावानन्द-
श्चेति कर्मधारयसमासः । यच्छब्दः “सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति”
“नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति,” “यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्य
ज्ञानमयं तपः,” “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जाता-
नि जीवन्ति यत्प्रयन्त्याभिसंविशन्ती,” त्यादिसमस्तवेदान्तप्रसि-
द्धश्रीपुरुषोत्तमपरामर्शपरः । आनन्द आनन्दस्वरूपः “विज्ञान-

मानन्दं ब्रह्मे"ति श्रुतेः । जगद्भासयतेऽखिलमिति । अखिलं जगद्भासयते तमित्यन्वयः । अखिलं चेतनाचेतनरूपेणानन्तविचित्रविशेषसम्पन्नं जगद् वियदादिभोग्यभोक्तरूपं भासयते प्रलये सूक्ष्मावस्थाऽऽपन्नमव्यक्तनामरूपकं व्यक्तनामरूपावस्थं कृत्वा दर्शयतीति यावद् "आनन्दाञ्चैव खल्विमानि भूतानि जायन्ते आनन्देन जातानि जीवन्ति आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्ती"ति श्रुतेः । यद्वा, यस्यानन्दो यदानन्द इति षष्ठीतत्पुरुषोऽयं समासः । एते"नानन्दं ब्रह्मणो विद्मन्न विभेति कुतश्चने"ति श्रुत्यर्थो व्याख्यातः । तथा हि, यस्य परब्रह्मणो गुणरूप आनन्दोऽखिलं जगद् दुःखादिसम्पन्नतया बन्धकारणत्वेन भासयते, दर्शयित्वा ततो मोचयतीति भावः । एतेनानन्दमात्रमेव ब्रह्म नानन्दगुणकमिति पक्षो निरस्तः । आनन्दरूपगुणमात्रज्ञानादेव मोक्षश्रवणात् तच्चानन्दमयाधिकरणे वक्ष्यते । अथ विश्वहितोपदेष्टाऽपि स एवेत्याह—जगद्गुरुमिति । जगतो ब्रह्मादिस्थावरान्तस्य हितोपदेष्टा सर्वसुहृत्त्वात् "सर्वस्य शरणं सुहृदि"ति श्रुतेः । "निवासः शरणं सुहृदि"ति भगवद्भचनाच्च । यद्वा ब्रह्मादीनामाचार्यत्वेन प्रसिद्धानामपि विद्योपदेष्टा वेदप्रवर्त्तकत्वाद् "यो ब्रह्माणं विदधादि पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये," "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै विद्यास्तस्मै गोपायति स्म कृष्णं तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणं व्रजेदि"ति मन्त्राभ्याम् । यद्वा जगद्गुरुमिति जगद्विषयकान्धकारनाशकमित्यर्थः । "तस्य भासा

१ गुशब्दस्वन्धकाराख्यः रुशब्दस्तन्निरोधकः ।

अन्धकारविरोधित्वाद् गुरुरित्यभिधीयते ॥

इति निरुक्तेश्च ।

सर्वमिदं भाती”ति श्रुतेः । तस्य पुरुषोत्तमस्य ब्रह्मणो भगवतः स्वरूपगुणादिविषयकज्ञानं सर्वं जगत्प्रकाशयतीति भावः । “येनाश्रुतं श्रुतं भवति” “आत्मन्परे दृष्टे श्रुते सर्वं विज्ञातं यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्यादि”खादिश्रुतेः । तमहं वन्द इति । एकवचनं चात्र जात्यभिप्रायकम्, अहमर्थत्वावच्छिन्नैर्जीवात्मभिर्देवपदार्थाभिन्नकृष्णपदार्थः सततं वन्दनार्चनाऽऽद्युपासनाविषयत्वेन भावनीयः । अस्मदर्थानां तदात्मकत्वात् तन्नियम्यत्वात् तद्व्याप्यत्वाच्च, तस्य च सर्वात्मत्वात् सर्वनियन्तृत्वात् सर्वव्यापकत्वाच्च “पतिं विश्वस्यात्मेश्वर एष सर्वभूतान्तरात्मा अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां,”

यच्च किं चिज्जगत्यास्मिन् दृश्यते श्रूयतेऽपि वा ।

अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थित, इत्यादिस्मृतेः ।

अथाचार्यपक्षे व्याख्यानमुच्यते—नियमेनेति । तं नियमानन्दमहं वन्द इत्यन्वयो वक्तव्यः । तमेव व्युत्पत्तिमुखेन विवृणोति—नियमेनेति । नियमोऽत्र व्यभिचाराभाव ऐकान्त्यमिति यावत् । यदा नन्द इति । यस्योपादिष्टो ब्रह्मविषयभूत आनन्द ऐकान्त्येनाखिलं जगद्वाच्यते तं वन्द इति योजना, यत्तदोन्मत्तसम्बन्धात् । अखिलं भोक्तृभोग्यनियन्तृरूपं तत्त्वमित्यर्थः । “जगदिति”चतुर्थ्यर्थे द्वितीया, णिजन्तमिदं, भास इत्यस्य धातो रूपं जगते विश्वस्मै सर्वं तत्त्वं प्रकाशयत इत्यर्थः । जगच्छब्दश्चात्र चेतनविशेषमुमुक्षुवाचकः, अचेतनस्य ज्ञानाश्रयत्वाभावेनोपदेशानर्हत्वात् । तथा च श्रुतिः “तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक्प्रशान्तचित्ताय समन्विताय येनाक्षरं परमं वेदससं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्यां यथा सोम्य पुरुषं गन्धारेभ्योऽभिनद्धाक्षमुपानीय तं ततो तिविजने विसृजेत्, स यथा तत्र प्राग्वोदगूवा-

ऽधरं वा विसृष्टस्तस्य यथाऽभिनहनं प्रमुच्य ब्रूयादेतां दिशं गन्धारा एनां दिशं व्रजेति सं ग्रामाद् ग्रामं पृच्छन्पाण्डितो मेधावी गन्धारानेव सम्पद्यते एवमेवेहा “चार्यवान्पुरुषो वेदे”त्यादि, तस्यैव भगवद्भावं विधत्ते । कृष्णमिति । आचार्यावताररूपं भगवन्तमित्यर्थः । आचार्यस्यापि भगवच्छक्त्युपबृंहिताचिन्त्यशक्तित्वेन तच्चाभिधानस्याविरुद्धत्वात् ।

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥

“आचार्यदेवो भवेसा”दि श्रुतेः । अहं वन्द इति । अहमित्युपलक्षणं श्रेयोऽर्थिभिर्मुमुक्षुभिराचार्यचरणावेवोपायत्वेनोपेयत्वेन वरणीयावित्यर्थः ॥ १ ॥

एवं मङ्गलश्लोको व्याख्यात, इदानीं ग्रन्थव्याख्योपक्रमः । तत्र स्वप्रणतिग्रन्थस्य प्रयोजनं वदन्नाचार्यावतारादिप्रयोजनमुपक्षिपति—इह खल्वित्यादिना ।

इह खलु सकलविश्वहेतुर्निरवधिकरुणावरुणालयो निरतिशयाचिन्त्यानन्तस्वरूपगुणशक्तिवैभवो भगवान्वासुदेवोऽखिललोकपुरुषार्थसिद्धये पाराशर्यरूपेणावतीर्य स्वनिःश्वसितान्वेदानेकशाखाऽऽत्मना विभज्य तेषां स्त्रीशूद्रानाधिकारिकत्वं निश्चिन्वानस्तद्धितचिकीर्षया भारतादीन्विधाय साधारण्यात् श्रीभगवद्भावापत्तिलक्षणमोक्षेप्सूनां

वेदसरोजातोपनिषत्पद्ममकरन्दभृङ्गाणां विधिप्रा-
 स्तोपनयनसंस्कारादिसम्पन्नानां गुरूपसत्तिपूर्वक-
 मधीतषडङ्गवेदानां जिज्ञासितधर्ममीमांसानिर-
 स्तकर्मफलादिविषयकसंशयानामैहिकामुष्मिक-
 भोगवासनाशून्यानां भगवत्प्रसादैकैषणाणां तद्वि-
 दृक्षातृष्णाकृतसर्वपुरुषार्थानां गुरुभक्तिपूर्णमनस्का-
 नां तत्र प्रवृत्त्यनर्हतां विचिन्त्य तेषामनन्ताचि-
 न्त्यनिरतिशयस्वरूपगुणाशक्तिवैभवपरब्रह्मपुरुषो-
 त्तमश्रीवासुदेवविषयकजिज्ञासावतां शास्त्रविचा-
 रसमर्थानां मुमुक्षूणां तद्भावापत्तिरूपमोक्षोपल-
 ष्ये सर्ववेदार्थमध्यायचतुष्टयात्मकशारीरक-
 मीमांसाऽऽख्यं वेदान्तशास्त्रं सूत्रयामास । तच्च
 मुमुक्षजनोद्दिधीर्षया श्रीपुरुषोत्तमाज्ञयाऽनादिवे-
 दान्तसन्ततिं सनातनीमपि कलौ नष्टामुद्भृत्तुम-
 वनीतलावतीर्णो भगवान्सुदर्शनावतारो नियमा-
 नन्दाख्य आचार्यो वेदान्तपारिजातसौरभाख्य-
 ग्रन्थरचनया वाक्यार्थरूपेण व्याचकार । तद-
 पि भगवाञ्छ्रीनिवासाचार्यो निगदं बभाषे ।
 तस्यातिगम्भीराशयत्वेनोक्तलक्षणाधिकारिकत्वेन
 च मन्दमतीना निखिलवेदान्तार्थजिज्ञासूनां शि-

थिलप्रयत्नानामवगाहनानर्हत्वेन प्रवृत्त्यनर्हत्वात्
तेषामुपकारार्थं मिताक्षरारूपां सिद्धान्तजान्हव्या-
ख्यां सूत्रवृत्तिं समारभते ।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा । १ । १ । १ ॥

सकलविश्वहेतुर्भगवान्वासुदेवः पाराशर्यरूपेणा-
वतीर्य वेदान्विभज्य तेषां स्त्रीशूद्रानधिकारिकत्वं नि-
श्चिन्वानस्तद्धितचिकीर्षया भारतादीन्विधाय सा-
धारण्यात्तत्र मुमुक्षूणां प्रवृत्त्यनर्हतां विचिन्त्य तेषां
मोक्षोपलब्धये वेदान्तशास्त्रं सूत्रयामासेखन्वयः ।
तत्र भगवन्तं विशिनष्टि—सकलविश्वहेतुरिति । सकलविश्वस्य
जन्माद्यभिन्ननिमित्तोपादानकारणं चतुर्मुखादीनामपि विश्वैक-
देशकारणत्वात्तत्रातिप्रसङ्गवारणाय सकलपदसंग्रहः । एतेन व-
क्ष्यमाणं ब्रह्मलक्षणमुक्तं “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” “ज-
न्माद्यस्य यत” इत्यादिवक्ष्यमाणशास्त्रात् । अथ तस्यावतारे
हेतुमाह । निरवधिकरूणावरुणालय इति । स्वाभाविकक-
रुणागुणवशीभूतत्वादिसर्थः । तत्स्वरूपं सङ्गृह्णान्ति—निरति-
शयेति । अतिशयसाम्यरहिता अचिन्त्या इयत्ताऽवच्छेदेन चि-
न्तयितुमनर्हा अनन्ताः परिच्छेदशून्याः सर्वगताः स्वरूपगुणश-
क्तिवैभवा यस्य सः ।

“न तत्समश्चाभ्याधिकश्च दृश्यते पराऽस्य शक्तिर्विविधैव
श्रूयते” ।

“स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे”ति श्रुतेः । भगवानिति ।
षड्गुणसम्पन्नः ।

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रिवः ।

ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीङ्गना ॥

इति पराशरोक्तषड्गुणाश्रय इत्यर्थः । अवतारप्रयोजनमाह ।
स्वनिःश्वसितान् वेदान्विभज्येति । वेदविभाग एवाव-
तारप्रयोजनमित्यर्थः । अन्यस्य तद्विभागानर्हत्वं दर्शयितुं स्वनिः-
श्वसितानिति विशेषणसंग्रहः । परमेश्वरश्वासरूपत्वेनेतरैस्तत्ता-
त्पर्यस्य निर्णेतुमशक्यत्त्वादिति भावः । अथ वेदविभागप्रयो-
जनमाह । अखिललोकपुरुषार्थसिद्धये । अर्थधर्मकाममोक्ष-
प्राप्त्यर्थमिति यावत् । सर्वजीवानां स्वैष्टपुरुषार्थसिद्धिरेवास्य प्रयो-
जनं बोध्यम् । तेषां, वेदानां शाखाऽऽत्मना विभक्तानाम् । स्त्री-
शूद्रानधिकारिकत्वं निश्चिन्वान इति । वेदाध्ययनस्योप-
नयनसंस्कारतन्त्रत्वात् । “तं होपनिन्ये अधीहि भगव” इति श्रुतेः,
शूद्रस्य वेदाध्ययननिषेधाच्च । “यद्युह वा एतच्छ्रमशानं यच्छूद्रस्त-
स्माच्छूद्रस्य समीपे नाध्येतव्यं तस्माच्छूद्रो बहुपशुरयज्ञिय” इति
श्रुतेः । श्रवणाभावेऽध्ययनाभावः सुतरां सिद्धो भवति, अनु-
श्रवणपूर्वकत्वाद्ध्ययनस्येति भावः ।

“न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हति ।

न चास्योपदिशेद्धर्मं न चास्य व्रतमादिशेदि”त्यादिस्मृतेश्च ॥

शूद्रश्चतुर्थो वर्ण एकजातिः, अथास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपु-
जतुभ्यां श्रोत्रपूरणम्, उदाहरणे जिह्वाच्छेदः, धारणे शरी-
रभेदः । धर्मश्चात्र वैदिको विवक्षितः, पुराणादौ तस्या-
धिकारित्वात् तच्च शूद्राधिकरणे निपुणं वक्ष्यते । भारतादि-
विधानप्रयोजनमाह । तद्धितचिकीर्षया । शूद्रादीनां पुरुषा-
र्थसिद्धय इत्यर्थः । एवं प्रासङ्गिकं श्रोपाराशर्यावतारादिप्रयो-
जनं निरूप्य प्रकृतमनुसरति मुमुक्षुविशेषनिर्धारणमुखेन । तेषां-
मुमुक्षूणां तत्र भारतादौ प्रवृत्त्यनर्हतां विचिन्त्येति ।

अप्रवृत्तौ हेतुमाह—साधारण्यादिति । भिन्नशास्त्रप्रणयने हेतु-
 बोध्यः । सकामनिष्कामसाधारणाधिकारित्वेन साधारणप्रयोज-
 नवत्वेन चेति विवक्षितोऽर्थः, व्यवहारविषयत्वाच्चेत्यपि ज्ञेयं, व्यव-
 हारविशिष्टाख्याने विक्षेपहेतुत्वेन मुमुक्षुप्रवृत्त्यभावस्य प्रत्यक्षसि-
 द्धत्वात् । मुमुक्षून्विशिनष्टि—भगवद्भावापत्तिलक्षणमोक्षका-
 मानामिति । अनेन मुमुक्षुपदनिर्वचनमुक्तं भवति । तेषां ज्ञानेच्छा-
 लम्पटत्वं दर्शयन्नाह—वेदसरोजातेत्यादि । वेद एव सरस्तत्र जातं
 यदुपनिषदरूपं पद्मं तस्य मकरन्द इव मकरन्दस्तत्सिद्धान्तरसस्त-
 स्य भृङ्गा इव भृङ्गास्तद्रसातिलुब्धास्तेषामित्यर्थः । तेषां शास्त्राधिका-
 रस्य योग्यतामाह—विधिप्राप्तेति । संस्कारवत्तायाः प्रयोजनमाह—
 गुरुरूपसत्तिपूर्वकेति । सामान्यवेदाध्ययनस्य संशयनिवर्त्तक-
 त्वाभावात् । तत्र संशयनिवृत्तौ हेतुविशेषं दर्शयन्नाह—जिज्ञासि-
 तेति । जिज्ञासिता या धर्ममीमांसा तथा निरस्तो विनष्टः कर्म-
 फलनिसत्त्वादिसंशयो येषां तेषाम् । संशयहानेः फलं दर्शयति-
 ऐहिकामुष्मिकेति । वेदे सामान्यतः कर्मफलानां निसानिस-
 रूपोभयप्रकारतां दृष्ट्वा कर्मफलं निसं वाऽनिसं वेति जातो यः
 संशयस्तस्य च कर्ममीमांसाशास्त्रविचारेण कर्मफलानामनिसत्व-
 निश्चयात्तेन निरस्तो भोगवासनाविषयकसंशयो येषां तेषामि-
 त्यर्थः । निर्वेदो घटत एव तस्यैव संशयनाशफलकत्वादित्यर्थः । दुर्वा-
 सनानिवृत्तेः फलं दर्शयति—भगवत्प्रसादेति । एकशब्दोऽत्रान्य-
 योगव्यवच्छेदपरः । स चैषणाऽन्तरं व्यावर्त्तयति । तद्व्यावर्त्त्य व्य-
 ञ्जन्नाह—तद्दिदृक्षेति । दर्शनव्यतिरिक्तपुरुषार्थेच्छाशून्यानां, सर्व-
 शब्दोऽत्र त्रिवर्गपरत्वेन व्याख्येयोऽन्यथा मुमुक्षुत्वहानिप्रसङ्गात् ।
 यद्वा, तद्दर्शनं तद्भावापत्तिलक्षणमेव विवक्षितं, तेन मुमुक्षुत्वनिवृ-
 त्तेरप्यविरुद्धत्वात् । तत्र कारणमाह—गुरुभक्तिपूर्णमनस्काना-

मिति । स्पष्टमन्यत् । एतेनास्य शास्त्रस्याधिकारिविषयप्रयोजन-
संबन्धरूपानुबन्धचतुष्टयं निरूपितं, सर्वस्यापि शास्त्रस्यानुबन्धापे-
क्षितत्वात् । यद्यपि “भगवद्भावे”खारभ्य “मुमुक्षूणामि”खन्तेन सं-
दर्भेणाधिकारिविशेषणमुक्तं तथाऽप्यर्थबलाच्चतुर्णां रूपं बोध्यते ।
तथा हि । भगवद्भावेत्यादिना मुमुक्षुस्वरूपमुक्तं “मर्थां समर्थो वि-
द्वानधिकारी”ति शास्त्रोक्तलक्षणस्यात्र व्याप्तिदर्शनात्, तत्र भग-
वद्भावेत्यादिद्वयेन तस्यार्थित्वं बोध्यते भगवद्भावापत्तिरूपमोक्षार्थ-
वत्त्वात् । शास्त्रविचारसमाधानामिति विशेषणेन समर्थत्वं
विचारकौशल्यसामर्थ्ययोगात् । जिज्ञासितधर्मेत्यादिद्वयेन च
विद्वत्त्वं निखानित्यवस्तुविषयकविवेकवत्त्वात् । भगवत्प्रसादे-
त्यनेन सर्वसाधनानां भगवदनुग्रहकिंकरत्वं सर्वेषां तत्सापक्षे-
त्वात् । तद्विद्वत्त्वेन तद्दर्शनस्य तदनुग्रहैकलभ्यत्वं मोक्षा-
साधारणकारणत्वं चोक्तं भवति । गुरुभक्तीति । गुरुभ-
क्तेर्भगवत्प्रसादकारणत्वं वेदान्ततत्त्वप्रकाशकत्वं चोक्तम् । वि-
धिप्राप्तेतिद्वयेन वेदाध्यनयोग्यताविधानेन तस्य त्रैवर्णिकत्वं,
व्यतिरेकेण शूद्रादिनिषेधश्चेत्यधिकारिनिर्णयः । अनन्ता-
चिन्त्येत्यादिनाऽस्य विषयो व्याख्यात उक्तस्वरूपस्य श्रीवा-
सुदेवस्यैव वेदान्तशास्त्रविषयत्वात् । तद्भावेति प्रयोज-
नोक्तिः । प्रतिपाद्यप्रतिपादकसम्बन्धोऽर्थसिद्धः, इति विवेकः ।
तथा च शास्त्रं “ स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ” “स गुरुमेवाभिग-
च्छेत्समिपाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं” “तद्यथेह कर्मचितो लोकः
क्षीयते, एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते” “परीक्ष्य लोका-
न्कर्मजितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायात्” “नास्त्वकृतः कृतेन” “अन्तव-
देवास्य तद्भवति” “न ह्यध्रुवैः प्राप्यते ध्रुवं” “पुत्रो ह्येत अदृढा यज्ञः-
रूपाः” “सुष्ठु यदा पश्यस्यमीशं तन्माहिमानमिति वीतशोकः” ।

यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ।
तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥
यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥

तमक्रतुं पश्यति वीतशोकः धातुः प्रसादान्महिमानमात्मनः ।
यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति ॥

ते त्वौपनिषदं पुरुष पृच्छामि, नामानि सर्वाणि यमावि-
शन्ति, शास्त्रयोनित्वाद्, वेदैश्चसर्वैरहमेव वेद्यः, निरञ्जनः परमं
साम्यमुपैति, तन्महिमानमिति वीतशोकः, न स पुनरावर्त्तते,
तन्निष्ठस्य मोक्षेपदेशाद्,

बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ।

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ॥

सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति ते, ।

तच्च समन्वयाद्, नमामः सर्ववचसां प्रतिष्ठा यत्र शाश्वती, सादि।
एवं वेदान्तशास्त्रस्यानुबन्धचतुष्टयं निरूपितमिदानीमाचार्याणां
सहेतुकमवतारप्रयोजनं दर्शयंस्तस्य प्रवृत्तिप्रकारं व्यनक्ति, तच्चे-
त्यादीनां । तच्च भगवानाद्याचार्य्यो व्याचकारेत्यन्वयः ।
तत्स्वरूपं दर्शयति—तच्छक्तिज्ञापनाय सुदर्शनावतार इति ।
अवतारे हेतुमाह—श्रीपुरुषोत्तमाज्ञयेति । भगवतीयाऽऽज्ञैवाव-
तारहेतुरित्यर्थः । तत्र प्रयोजनमाह । वेदान्तसन्ततिमिति । ननु
वेदान्तसम्प्रदायस्यानादित्वाद् प्रयोजनासिद्धिरिति चेत्त्राह—
सनातनीमपि कलौ नष्टामिति । छिन्नसम्प्रदायत्वात्तदुद्-
रणरूपप्रयोजनसिद्धिरित्यर्थः । तस्य मङ्गलरूपं नामधेयमाह—
नियमानन्दाख्य इति । तन्निरुक्तिश्च पूर्वमेवोक्ता । वेदा-
न्तसन्ततेरुद्धार एव किमर्थं इत्याशङ्क्याह—समुद्भूजनोद्दिधी-

प्रथमं तावदुद्देशमुखेन पदार्थान्विभजते ।

अत्रा“थ”शब्द आनन्तर्यार्थक एव, “अत” इति शब्दो हेतुवाचकः, अथानन्तरमतो हेतो-
ब्रह्मजिसज्ञा कर्त्तव्येत्यध्याहतेन विध्यर्थकपदे-
नान्वयः ।

अत्रेति । अस्मिन्सूत्रे । अथशब्द इति । अत्रैवकारोऽन्य-
योगव्यवच्छेदार्थकस्तेनान्येऽर्था व्यावर्त्सन्ते । तथा हि, अनेका-
र्थकोऽयमथशब्दः, अर्थान्तरमङ्गलाधिकारारम्भानन्तर्यभेदात् ।
तत्र न तावदर्थान्तरपरः, उपक्रमवाक्यत्वात् पूर्वनिर्वचनाद्
व्याख्यानान्तरकथनमर्थान्तरं, यथा माया रमाया धवः स्वामी
माधवः, अथ वा मधुवंशे भवो माधव इति । स चात्र न सम्भवति
पूर्वनिर्वचनाभावादिसर्थः । नापि

ॐकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठं भित्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभाविति—

स्मृत्युक्तमङ्गलार्थकः, वेदान्तानां भगवत्स्वरूपगुणादिप्र-
तिपादनपरतया सर्वेषामपि वाक्यपदवर्णमात्राणां मङ्गलरूपत्वेन
मङ्गलान्तरनिरपेक्षत्वात् । नाप्याधिकारवाचकः, शब्दादिवद् ब्रह्म-
णोऽधिकार्यत्वासम्भवात् । नाप्यारम्भपरः, वेदान्तस्यानादि-
त्वाभ्युपगमात् । अन्यथौपचारिकादिमत्त्वाङ्गीकारेऽप्रधानताऽऽ-
पत्तेः । अतः परिशेषादानन्तर्यार्थवाचक एवेतितात्पर्येणोक्तमा
नन्तर्यार्थक एवेति । नान्यार्थक इति यावत् ।

द्वितीयादिपदार्थावुद्दिश्येते—अत इति । विधिरर्थो
यस्य तेन तव्यप्रत्ययान्तेन, न योग्यार्थकोऽत्रायं तव्यप्रत्यय

इति भावः । नन्वध्याहारस्य पूर्ववाक्योपजीवित्वादस्य
 तु प्रथमवाक्यत्वात् कथमत्राध्याहार इति चेद् । मैवम् । सूत्राणां
 विषयवाक्योपजीवित्वं सर्वमतेऽविरुद्धं तदभावे न वाक्यार्थ-
 निद्रिगिति नियमस्याव्यभिचरितत्वात् । एवं च आत्मा
 वा रे द्रष्टव्य इति विषयवाक्येऽध्याहर्णीयपदस्य विधि-
 वाचकस्य तव्यप्रत्ययान्तस्य विद्यमानत्वात् तस्यैव विषय-
 वाक्यस्य स्यात् योजनामात्रत्वान्नोक्तशङ्काऽवकाशः ।

एवमुद्देशविवरणयोर्व्याख्याभूषणादिति व्याख्याऽलङ्का-
 रोक्तरीत्योद्दिष्टस्यैवार्थस्य विवरणमाह ।

तत्राद्यानन्तरमिति । धर्मजिज्ञासाविषयभूतधर्म-
 स्वरूपतत्साधनतदनुष्ठानप्रकारतत्फलविषयकज्ञा-
 नानन्तरं “स्त्राध्यायोऽध्येतव्य” इति विधीयमान-
 मंस्कारादिपूर्वकं साङ्गवेदमधीत्य तत्र कर्मफलस्य
 क्षयाक्षयविवायकानि “अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्यया-
 जिनः सुकृतं भवति” “अपाम सोमममृता अभूम”
 “यत्र नाष्मा न च शीतं स्यान्न ग्लानिर्नाप्यरातय”
 इत्यादीनि “तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमे-
 वामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयत” “अन्तवदेवास्य
 तद्रवति” “न ह्यध्रुवैः प्राप्यते ध्रुवं” “नास्त्यकृतः कृ-
 तेन” “प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा” इत्यादीनि, च
 परस्परविरुद्धप्रकारकाणि वाक्यानि सामान्यतो दृ-
 ष्ट्वा विशेषतो निर्णेतुमनीश्वरस्तन्निवृत्तये धर्मजिज्ञा-

सायां प्रवृत्तस्तया सम्यङ्निर्णीतकर्मस्वरूपतदनु-
ष्ठानप्रकारतत्फलकस्तथाभूतज्ञानमापद्यते तद-
नन्तरमित्यर्थः । विवेकादेः साधनचतुष्टयस्या-
त्रैवान्तर्भावान्न पृथग्रहणापेक्षाऽपीति भावः ।

तत्रेत्यादिना । तत्रानन्तर्यार्थकपदस्य विवृतिमाह ।
“धर्मजिज्ञासे”त्यारभ्य “न पृथग्रहणापेक्षे”त्यन्तेन ग्रन्थेन ।
धर्मजिज्ञासाविषयभूतो यो धर्मस्तत्स्वरूपं च नित्यनैमित्तिकका-
म्यादिभेदादनेकविधं, तत्साधनानि च यागादीनि साङ्गानि,
तस्यानुष्ठानप्रकारश्च हस्तिक्रियाऽऽदयस्तत्फलानि च स्वर्गादी-
नि, एतानि विषयो यस्य तथाभूतज्ञानस्यानन्तरमिति ।
तदेव प्रतिपादयति—विधिप्राप्तं साङ्गं वेदं संस्कारादिपूर्वकं यथा
स्यात्तथाऽधीत्य जातसंशयस्तन्नवृत्तये धर्मजिज्ञासायां प्रवृ-
त्तस्तया सम्यङ्निर्णीतकर्मस्वरूपादिकस्तथाभूतज्ञानमापद्यत इत्य-
न्वयः । स्वाध्यायशब्दोऽत्रार्थोपलक्षणपरः, संस्कारश्चोपनयना-
दिरूपः, साङ्गमङ्गैः सहितम्, अङ्गानि च—

छन्दः पादौ, शब्दशास्त्रं च वक्रं,

कल्पः पाणी, ज्यौतिषञ्चक्षुषी, च ॥

शिक्षा घ्राणं, श्रोत्रमुक्तं निरुक्तं,

वेदस्याङ्गान्याहुरेतानि षट् चेति—

वचनात् । जातसंशय इत्युक्तं, तत्र बीजमाह । कर्मफलस्य
क्षयाक्षयविधायकानि वाक्यानि, अत एव परस्परविरुद्धान्वयान-
नर्हरूपः प्रकारोऽर्थो येषां तानि वाक्यान्त्येव कानि चित्पठ्यन्ते
“अक्षयं ह वै चातुर्मास्ययाजिन” इत्यादीन्यक्षयफलत्वप्रतिपाद-
कानि, यथेह “कर्मचितो लोकः क्षीयते” इत्यादीनि च क्षयप्रति-

पादकानीति विवेकः। सामान्यत इति। आद्यन्ततः। ननु ज्ञात-
वेदार्थश्चेत्कथं न निश्चिनुयादित्याशङ्क्याह—विशेषतो निर्णे-
तुमनीश्वर इति। विचाराकुशलः, अध्ययनमात्रं न तात्पर्य-
निर्णये नियामकं, किं तु षड्लिङ्गोपेतवाक्यविचार इति भावः।
लिङ्गानि चोपक्रमादीनि वक्ष्यन्त उपरिष्ठात्। तथा धर्मजिज्ञासया
सम्यगुपक्रमादिभिर्निर्णीतं कर्मस्वरूपादिकं येन सः, तथा च
ज्ञानं कर्मस्वरूपादिविषयकनिर्णयात्मकं, कर्मफलविषयकसंशय-
निवृत्तिफलिकैव कर्मस्वरूपादिविषयकज्ञानापेक्षेति भावः।

केचित्तु विद्याकर्मसमुच्चय एव भगवतः सूत्रकारस्याभिप्रेतः,
वक्ष्यते च “सर्वापेक्षा यज्ञादिश्रुतेरश्वदि”ति, तथा च कर्मण्य-
ज्ञाते केन सह विद्यया समुच्चयः केन च विभाग इति विवेच-
यितुं न शक्यते हेयोपादेयप्रतिपत्त्यभावात्, पूर्ववृत्ते तु कर्मज्ञाने
काम्यं निषिद्धं च हेयं, निखेन च कर्मणा समुच्चय इति प्रति-
पत्तुं शक्यते, एतदर्थमेव धर्मविषयकं ज्ञानमपेक्षितमित्याहुः।

न चैतद् युक्तं “तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति
यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेने”त्यादिना कर्मणां विविदिषाया-
मेवोपयोगोक्ते, न फलोत्पत्तौ तत्प्रतिपादनेनैव तेषां नैराकाङ्क्ष्यात्
तस्मादुक्तसिद्धान्त एव गरीयान्। अत्रेदमाकृतम्। अत्र वेदान्त-
शास्त्रे श्रीभगवद्वाचापत्तिलक्षणमोक्ष एव पुरुषार्थः आत्मत्वेन
शाश्वतत्वेन च “निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति” “पुष्टस्ततस्तेनामृत-
त्वमेति” “न स पुनरावर्त्तते” इत्यादिश्रुतिभ्यः। स च भगवत्प्रसा-
दलभ्यस्तत्साक्षात्कारैकलभ्यः “नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न
भेषया न बहुधा श्रुतेन यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः”।

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्हृष्टे परावरे ॥

“यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं
कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ।
तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय
निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति” ॥

इत्यादिश्रुतिभ्यः । तत्रापि भगवत्प्रसादे तत्स्वरूपगुणादि-
विषयकज्ञानवानेवाधिक्रियते ज्ञानिनोऽनन्यभागवतस्य भगव-
न्निरतिशयप्रीतिविषयत्वात् ।

“प्रियो हि ज्ञानिनोऽस्यर्थमहं स च मम प्रियः” ।

इतिभगवद्ब्रचनात् । तथाभूतस्य ज्ञानस्य श्रवणमननात्मक-
शास्त्रविचारजन्यत्वात् तदर्थकोऽयं शास्त्रविचारारम्भस्तस्माच्छ्र-
वणादिपूर्ववृत्तं कर्मस्वरूपादिज्ञानमेवापेक्षितम्, अतो धर्ममीमांसा-
विचारजातनिश्चयो मुमुक्षुः काम्यादिकर्मणां हेयतां, नित्यनैमि-
त्तिकानां च भगवदाज्ञारूपाणां तत्प्रसादेहेतुतया विविदिषा-
द्वारेणोक्तज्ञानकारणत्वं च निश्चित्य श्रवणादौ प्रवर्तते, तत्रैव
कर्मविषयकज्ञानोपयोगात्तस्यैव श्रवणादिपूर्ववृत्तत्वं निश्चायत
इति, एतच्चाग्रे ध्वनयिष्यते ग्रन्थकृद्भिरिति ।

ननु श्रवणादौ साधनचतुष्टयस्यान्तरङ्गत्वादवश्यापेक्षित-
त्वात्तस्यैव पूर्ववृत्तं निश्चेतव्यं, कर्मणस्तु विविदिषोत्पत्तौ विनियो-
गेन तथैव नैराकाङ्क्ष्याद् “विविदिषन्ती”तिश्रुतेः । साधनचतुष्टयं
च नित्यानित्यवस्तुविवेकः, शमदमादिसाधनषट्कसंपद्, इहामुत्र-
फलभोगविरागः, मुमुक्षुत्वमिति, चेत्तत्राह—विवेकादेरिति ।
कर्मस्वरूपफलादिज्ञानेन जातनिर्वेदस्य विवेकादीनां स्वतः संप-
द्यमानत्वादिति भावः । एतावताऽऽनन्तर्यार्थिकाथशब्दविवरण-
मुक्तम् ।

इदानीं पदान्तरे विधियेते ।

अत इत्यादि ।

अतो हेतोरिति कर्मफलस्य सान्तत्वसा-
तिशयत्वनिश्चयात् “तद्यथेह कर्मचितो लोकः
क्षीयते” इति श्रुतेः, “आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुन-
रावर्त्तिनोर्जुने”ति स्मृतेश्च । ब्रह्मज्ञानस्य च नि-
रतिशयानन्तफलकत्वनिश्चयात् । “तमेव विदि-
त्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय” ।

यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः ।

तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तं निगच्छति ॥

इत्याद्यन्वयव्यतिरेकवाक्येभ्यः “यो वा एतद-
क्षरमविदित्वा गार्ग्यस्माल्लोकात्प्रैति स कृपणः”
इतिश्रुतेरनात्मज्ञस्य कार्पण्यवत्त्वादियोगरूपनि-
न्दाश्रवणात् ब्रह्मजिज्ञासा कर्त्तव्येति यावत् ।
केनेत्यपेक्षायाम्, एभ्यो हेतुभ्यः कर्मफलादौ
जातनिर्वेदेन श्रीभगवद्दर्शनस्य मोक्षासाधारणाका-
रणत्वं श्रुत्वा तज्जन्यव्यवसायजन्यदिदृक्षाग्रहण-
हीतेन श्रीपुरुषोत्तमप्रसादैकेप्सुनाऽऽचार्यैः तन्वे-
गुरूपसन्नेन गुरुभक्त्येकहार्देन मुमुक्षुणोत्तन्वे-

ति परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वे-
दमायाद्” ।

यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं
कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ।

तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय
निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥

जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशं
तन्महिमानमिति वीतशोकः ।

पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा
पुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति ॥

भिद्यते हृदयग्रन्थिः क्षियन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥

यमेवैष वृणुते तेन लभ्य-

स्तस्यैष आत्मा वृणुते तनुं स्वाम् ।

तमऋतुं पश्यति वीतशोकः

धातुः प्रसादान्महिमानमीशम् ॥

“तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समि-
त्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं,” “तस्मै स विद्वानुपस-
न्नाय सम्यक् प्रशान्तचित्ताय समन्विताय येना-

क्षरं परमं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाचतां तत्त्वतो
ब्रह्मविद्याम् आचार्यदेवो भव,

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ।

इत्यादिश्रुतिभ्यः ।

हेतोरित्यत्रैकवचनं जात्यभिप्रायकम्, अन्यथा एभ्यो हेतुभ्य
इत्युत्तरोक्तिविरोधात् । सान्तत्वं नाम ध्वंसाभावप्रतियोगित्वं,
सातिशयत्वं चातिशयेन ज्ञानफलेन साहित्यं ज्ञानफलान्मोक्षा-
दत्यन्तन्यूनमिति यावत् तयोर्निश्चयादिति समासः । तत्र प्रमा-
णमाह—तद्यथेति । ननूक्तवाक्यस्याक्षयत्वप्रतिपादकवाक्यान्त-
रेण सत्प्रतिपक्षताग्रस्तत्वाद्धेत्वाभासानुमानवत्प्रमाणाभासच्चा-
त्कथं प्रामाण्यं, कथं वा निश्चायकत्वं, स्थाणुर्वा पुरुषो वेति
वाक्यवदप्रमाणत्वमेवेति चेन्न । क्षयित्वप्रतिपादकवाक्यस्य न्या-
यसहकृतत्वेन प्राबल्यात्तेनाक्षयित्ववाक्यं सङ्कुच्यते, तथा चात्र
प्रयोगः—दिव्यभोगाः सलोकाः, क्षयिष्णवः, कर्मजन्यत्वात्,
मानुषभोगवत् । तस्मान्न सत्प्रतिपक्षलक्षणप्रमाणाभासत्वं नतरां
निश्चायकत्वहानिरित्यर्थः । ननु तथाप्यक्षयवाक्यस्य निर्विषय-
त्वापत्त्या व्याकोपप्रसङ्गो दुर्वार इति चेन्न । तस्य कालभूयस्त्व-
विधानपरत्वात्सविषयत्वासिद्धिः । उक्तसातिशयत्वं व्याख्यास्यन्
हेत्वन्तरमाह—ब्रह्मज्ञानस्य चेति । उक्तार्थे श्रुतिं प्रमाणयति—
तच्छेदोति । अन्ययोगव्यवच्छेदार्थकैवकारं वितृण्वञ्छुसन्तर-
माह—यदेति । आदिना “न स पुनरार्वत्ते,” “निरञ्जनः परमं
साम्यमुपैति,” “नान्यः पन्थाः विद्यतेऽयनाये” त्यादिवाक्यसं-

ग्रहः । अविदुषः केवलकर्मनिष्ठस्य दोषवच्चद्योतकहेत्वन्तरमाह-अनात्मज्ञस्येति । स्वपरस्वरूपादिज्ञानाभाववतः । कार्पाण्यादीखत्रादिपदेन जन्मादिचक्रात्मकसंसारित्वग्रहः । तथा च श्रुतिः-“मृत्वा पुनर्मृत्पुमापद्यतेऽर्द्यमानः स्वकर्मभि”रिति । हेत्वन्तरश्रुत्या द्रढयति-यो वा इति । अस्माल्लोकान्मनुष्यदेहात् । उक्तहेतून्समुच्चिनोति, वाक्यार्थं निरूपयिष्यमाणः-एभ्यो हेतुभ्य इति । ब्रह्मजिज्ञासा कर्त्तव्येति पूर्वोक्तमत्र सम्बध्यते । जिज्ञासोर्विशेषं विवक्षुः स्वयमेवाशङ्कते-केनेति । अत्र किंशब्दप्रयोगस्य विशेषविवक्षाबीजत्वात्तेन शङ्कोत्थानमिति भावः । अत्रोत्तरमाह-मुमुक्षुणेति । तमेव विशिनष्टि-कर्मफलादाविति । आदिना तदनुष्ठानादिग्रहः । निर्वेदो द्विविधः । सहेतुको, निर्हेतुकश्चेति । तत्र स्वरागविषयीभूतपुत्रकलत्रवित्तैश्वर्यादिध्वंसात्मकवियोगेन प्रतिकूलदारिद्र्यादिसंयोगेन हेतुना जातः सहेतुकः, स चाविवेकपूर्वकत्वाद्ब्रह्मभिचरितस्वभावः । यदि श्रीभगवतो निर्हेतुकापरिमितकरुणावरुणालयस्य माधवस्य कृपाकटाक्षावलोकितश्चेत्तर्हि तत्कृपाभाजनानाम्

तेषामैकान्तिनः श्रेष्ठा ये चैवानन्यदेवताः ।

अहमेव गतिस्तेषां निराशीःकर्मकारिणाम् ॥

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।

तेषां निस्त्राभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥

इत्युक्तलक्षणसम्पन्नानन्यभागवतानां, कृपापात्रं भूत्वा शास्त्रीयमार्गं पृथक्तो भगवन्तं भजन् तदादृष्टार्थं भूयो भूयो यतते ह्यनुतिष्ठति च, अन्यथा पुनर्भ्रंश्येदपि, अनैकान्त्यस्वभावादेव । द्वितीयश्च, जन्मान्तरसहस्रार्जितपुण्यपुञ्जस्य “पुरुषत्वे चाविस्तरामा,त्मा स हि विज्ञानेन सम्पन्नतमो विज्ञातं वदाति विज्ञातं पश्यति

श्वस्तनं वेद लोकालोकौ मर्त्येनामृतत्वमीप्ससेवं सम्पन्नोऽथेत-
रेषां पशूनामशनापिपासे एवाभिज्ञानं न विज्ञातं वदन्ति न विज्ञातं
पश्यन्ति न विदुः श्वस्तनं लोकालोकाविति ता एता देवताः
सृष्टाः, अस्मिन् महर्षणवे प्रापतस्तमशनापिपासाभ्यामन्ववाजित्,
ता एनमब्रुव “आयतनं नः प्रजानीहि यस्मिन्प्रतिष्ठिता अन्नमदामे-
ति,” ताभ्यो गामानयत्ता अब्रुवन् “न वै नोऽयमलमिति” ताभ्यो-
ऽश्वमानयत्ता अब्रुवन् “न वै नोऽयमलमिति,” ताभ्यः पुरुषमान-
यत्ता अब्रुवन् “सुकृतं वतेति पुरुषो वाव सुकृतमिति” ।

अत्र जन्मसहस्राणां सहस्रैरपि सत्तमम् ।

कदा चिच्छभते जन्तुर्मानुष्यं पुण्यसञ्चयात् ॥

गायन्ति देवाः किल गीतकानि

धन्यास्तु ते भारतभूमिभागे ।

स्वर्गापवर्गास्पदभागभूते

भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात् ॥

कर्माण्यसङ्कल्पिततत्फलानि

संन्यस्य विष्णौ परमात्मभूते ।

अवाप्य तां कर्ममहीमनन्ते

तमालयं ते त्वमलाः प्रयान्ति ॥

इसादिश्रुतिस्मृतिश्लाघितमनुष्यभावं श्रीहरिकृपाभूषण-
भूषितस्य विक्षेपामहिष्णुतया बाल्यादेव प्रवृत्तौ ग्लानिमतः
श्रवणपरायणस्य श्रवणलभ्यसत्प्रसङ्गलभ्यकथाश्रवणात् जीव-
स्य कर्मफलानि दुःखात्मकानि श्रुत्वा वर्तमानशरीरोपल-
ब्धानि दुःखानि स्वस्मिन्परस्मिन् च भूयो भूयो जन्ममरणादि-
लक्षणचक्रभ्रमणात्मकं दुःखमनुभूय जातवेपथोर्जायमानो निर्हे-
तुकः । स च विवेकजन्यत्वान्मोक्षौपयिकाव्यभिचरितस्वभावः ।

दुःखं द्विविधम् । गर्भाद्यवस्थारूपम्, आध्यात्मिकादिभेदभिन्नं च ।
 तत्राद्यं यथा—पितृमूत्रद्वारा निःसृतं मातृयोनिप्रवेश,स्ततो गर्भेऽ-
 नुदिनं कललबुद्बुदपिण्डकाठिन्याद्यवस्थाप्राप्ति,स्ततः क्रमेणावय-
 वेन्द्रियादियोग,स्ततश्चेतनीभाव,स्ततो मातापितृरेतोवैषम्यनिरू-
 पितस्त्रीपुरुषषण्डभावप्राप्ति,रर्वाकृशिरा ऊर्द्धपाज्जरायुवेष्टितो भू-
 त्वा मलमूत्रागारे विष्ठाकृमिभिः सह वासः, प्रसवकाले योनिद्वारं
 प्राप्य यन्त्रेण पीडयमान इव मूर्च्छितस्य पूतिव्रणात्कृमिक इव म-
 हता दुःखेन महीपतनं, कौमाराद्यवस्थाजन्यदुःखानुभवपूर्वकं मरणं,
 ततो धार्मिकश्चेत्तर्हि स्वर्गं गत्वा स्वपुण्यार्जितं सुखम्, अमृगेष्वर्ष्या-
 ऽऽदिजन्यं दुःखं चानुभूय धूममार्गेण पुनरावृत्त्य ब्रीह्यादिभाव-
 प्राप्ति,स्ततः पेषणपाकभक्ष्याद्यवस्थोद्भवक्लेशानुभवपूर्वकं पितृरे-
 तोभावप्राप्तिः,पुनर्मातृयोनिप्रवेशादिभिश्चक्रीभावेन संसारभ्रमणं,
 दुष्कर्मा चेत्ररकादिप्राप्तिः श्वसूकरसरीसृपस्थावरादिगतिश्चेति,
 गर्भोपनिषदि निपुणं प्रोक्तम् । द्वितीयं त्रिविधम् । आध्यात्मिक-
 माधिदैविकमाधिभौतिकं चेति । आद्यं द्विविधम् । शारीरमानस-
 भेदात् । शिरोऽक्षिरोगादिज्वरादिकं शारीरं, कामक्रोधभयद्रेष-
 लोभमोहविशादशोकासूयाऽपमानेष्वर्ष्याऽऽदिजातं मानसम् । शीतो-
 ष्मवातवर्षाजलविद्युत्प्रद्विस्फुटप्रद्विस्फुटमाधिदैविकम् । मृगपक्षिमनुष्य-
 राक्षससर्पादिभ्यो जातमाधिभौतिकमिति विवेकः । पुनश्च प्रका-
 रान्तरेण निर्वेदो द्विविधः । जिहासाद्वारोद्भवविचारजातः, सद्यो-
 जातश्च । आद्यः सौभरिणा वैष्णवेन प्रोक्तः ।

पद्भ्यां गता यौवनिनश्च जाता

दारैश्च संयोगगताः प्रसूताः ।

दृष्टाः सुतास्तत्तनयप्रसूतिं

द्रष्टुं पुनर्वाञ्छति मेऽन्तरात्मा ॥

द्रक्ष्यामि तेषामपि चेत्प्रसृतिं
मनोरथो मे भविता ततोऽन्यः ।
पूर्णाऽपि तत्राप्यवरस्य जन्म
निवार्यते केन मनोरथस्य, ॥

इत्यारभ्य,

यथा हि भूयः परिहाणदोषो
जनस्य दुःखैर्भविता न दुःखी ।
सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूप-
मणोरणीयांसमतिप्रमाणम् ॥
सितासितं चेश्वरमीश्वराणा-
माराधयिष्ये तपसैव विष्णुम्, ॥

इत्यन्तेन । द्वितीयो ययातिवत् सद्योजायमानस्तथा च तेनैव
गीतम् ।

न जातुकामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मैव भूय एवाभिवर्द्धते ॥
या दुस्सजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ।
तां तृष्णां सन्त्यज्यन् प्राज्ञः सुखेनैवाभिपूर्यते ॥
जीर्यन्ति जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः ।
धनाशा जीविताशा च जीर्यतोऽपि न जीर्यति ॥
पूर्वं वर्षसहस्रं मे विषयासक्तचेतसः ।
तथाऽप्यनुदिनं तृष्णा ममैतेष्वेव जायते ॥
तस्मादेतामहं खन्वा ब्रह्मण्याधाय मानसम् ।
निर्द्वन्द्वो निर्ममो भूत्वा चरिष्यामि मृगैः सह ॥

इत्यादि । तत्र सहेतुकस्य व्यभिचारितस्वभावेन न मोक्षोप-
योगोऽनियतत्वात् । निर्हेतुक एव “जातनिर्वेद” इत्यत्र विवक्षितः ।

उक्तदुःखानां कर्मफलत्वाविशेषात्तद्दर्शनजात उक्तलक्षणो निर्वेदो यस्य तेनेत्यर्थः । निर्वेदफलं निर्दिशन्विशिनष्टि—श्रीभगवद्दर्शनस्येत्यादि । तद्दर्शनसाधनमाह—श्रीपुरुषोत्तमप्रसादै-
 क्केप्सुनेति । तद्दर्शनस्य तत्प्रसादैकलभ्यत्वात् । अनेन पूर्ण-
 निष्कामत्वं द्योसते । आत्मानुभवमात्रलक्षणे कैवल्येऽपि निर्वेद-
 वानित्यर्थः । तत्रापि कारणमाह—आचार्यैकदेवेनेति । आचार्य
 एवैको मुख्योऽद्वितीयो वा देव उपास्यो, भगवत्स्वरूपादिद्योतको
 वा यस्य तेन । एतेन देवानां भक्तिर्भगवत्प्रसादहेतुरिति पक्षो
 निरस्तः । “यो वै स्वां देवतामतियजति परस्वायै देवतायै च्यवते
 न परां प्राप्नोति पापीयान्भवती”सादिश्रुतेः । अन्यदेवोपासकानां
 दुर्बुद्धित्वं स्वयमेव गीतं श्रीमुखेन—

“अन्तवचु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ।

देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥

यान्ति मद्याजिनोऽपि मामि”सादिना । अत्रापि कारणमभि-
 धत्ते—गुरूपसन्नेनेति । आचार्यैकदेवत्वस्य गुरूपसात्तिलभ्य-
 त्वात् । गुरूपसन्नस्य लक्षणगर्भितकृत्यमाह—गुरुभक्त्येकहार्दे-
 नेति । गुरुभक्तावेवैकं मुख्यं हार्दन्तात्पर्यं यस्य तेन गुरुभक्तिपूर्ण-
 हृदयेनेति यावत् । तत्र यथाक्रमं श्रुतिप्रमाणं पठ्यते—“परीक्ष्ये”
 सादिना—लोकानां कर्मजन्यत्वेन हेतुना क्षयिष्णुत्वं व्यवस्येत्यर्थः ।
 यदा पश्यः द्रष्टा पुरुषं पश्यते तदैव पुण्यपापे विधूय साम्यमुपैती-
 सन्वयः । निरञ्जनः पुण्यादिलक्षणाञ्जनस्य नष्टत्वात् । पुरुषं
 विशिनीष्टि—रुक्मवर्णमिति । प्रकाशात्मकं वर्णरूपं यस्य
 त “मादित्यवर्णन्तमसः परस्तादि”ति वाक्यान्तरात् । अनेन
 “नीरूपस्यैव ब्रह्मणो दर्शनं मोक्षहेतुरिति मन्यमानो निरस्तः ।
 जीवेऽतिप्रसक्तिं वारयन्माह—कर्त्तारमिति । विश्वस्येति शेषः ।

तत्र हेतुः—ईशमिति । चतुर्मुखस्यापि विश्वकर्तृत्वेशत्वयोः सत्त्वाद्वाद्यदृष्टचर्यमाह—ब्रह्मयोनिमिति । चतुर्मुखस्यापि कारणं “यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वमि”तिश्रुतेः । यद्वा वेदस्यापि विधिद्वारेणेशनशीलत्वाज्जगन्निमित्तत्वाच्च, तत्रातिव्याप्तिवारणार्थमाह—ब्रह्मयोनिम् । वेदस्यापि कारणमित्यर्थः । साम्यं विशिनष्टि—परममिति । स्वरूपेण सार्वश्यादिगुणेन च साम्यात्परमत्वम् । ननु रूपाकृतिमद्ब्रह्मदर्शनं भवतु नाम मोक्षकारणं, तथाऽपि प्रत्यगभिन्नमेवेत्याशङ्कोपशमार्थं वाक्यान्तरमाह—जुष्टमिति । स्वस्मादन्यं सर्वनियन्तारं यदा पश्यति तदा तन्माहिमानमिति ष्टि, गुणाभावश्छान्दसः । वैलक्षण्यं द्योतयति—जुष्टम् । ब्रह्मादिसेव्यम् । यद्वा ईशत्वेऽपि दयालुत्वं व्यनक्ति—जुष्टम् । भक्तैः प्रीतं स्वीयानां प्रीतिविषयमिति यावत् । नन्वन्यशब्दस्य देहादिभेदपरत्वाभ्युपगमे क्षयभावान्न प्रत्यग्भेदपरस्वमुदाहृतवाक्यस्येति चेत्तत्राह—पृथगित्यादि । आत्मानं प्रेरितारं प्रेरयितारं च पृथञ्चत्वा, तेन जुष्टो भगवता प्रीतः सन्नमृतत्वं मृत्युरूपसंसारनिवृत्तिलक्षणं मोक्षमेति प्राप्नोति । तदुपोद्बलनार्थं वाक्यान्तरमाह—भिद्यत इति । तस्मिन्सर्वज्ञे सर्वेश्वरे ब्रह्माणे दृष्टे सति । सर्वज्ञत्वं व्यनक्ति—पराधरे अस्मदादिभ्य परे ऐश्वर्यज्ञानादिनोत्कृष्टा अपि ब्रह्मादयोऽवरे निकृष्टा यस्मात्तस्मिन् । हृदयग्रन्थिर्देहे तत्सम्बन्धिषु ह्यहंताममताऽऽत्मिका स्वयमेव भिद्यते, तन्निमित्तकाः संशयाश्च भगवद्दर्शनानुग्रहेण स्वयमेव च्छिद्यन्ते । अस्य कर्माणीति । अस्य विदुषो भगवत्साक्षात्कारवतः कर्माणि सञ्चितक्रियमाणप्रारब्धरूपाणि सर्वाण्यपि क्षीयन्ते नश्यन्तीत्यर्थः । “यमेवैष” इत्यादेर्व्याख्यानमुपरिष्ठाद्दृश्यते । तद्विज्ञानार्थम् । तस्य वेदान्तवेद्यस्य ब्रह्मणः स्वरूपगुणादिविषयकविज्ञानार्थं साक्षात्कारानुभवार्थम् । स मुमुक्षुः । रिक्तहस्तत्ववा-

पायाह-समित्पाणिरिति । उपलक्षणमेतत् पूजोपकरणस्य,
यथाशक्ति पूजोपकरणहस्त इत्यर्थः । गुरोर्लक्षणमाह विशेषणद्व-
येन-श्रोत्रियमिति । वेदान्तार्थावगाहिनम् । श्रोत्रियमिति वि-
शेषणस्य सर्वसंशयच्छेदनार्थं संग्रहः, व्यतिरेके निन्दास्मरणात् ।

भिन्ननावं श्रितः स्तब्धो यथा पारं न गच्छति ।

ज्ञानहीनं गुरुं प्राप्य कुतो मोक्षमवाप्नुयादिति ॥

न केवलं शास्त्रज्ञमात्रं, किं तु ब्रह्मनिष्ठं ब्रह्मस्वरूपगुणा-
द्यनुभवपरिपूर्णमनस्कम् । मुमुक्षोः शिष्यस्य लक्षणमाह-सम्यगुप-
सन्नाय । मायादम्भादित्यागपूर्वकाचार्यानन्याश्रिताय । तत्र हेतुः-
प्रशान्तचित्ताय । प्रशान्तं वित्तलोकाद्येषणाशून्यं चित्तं यस्य त-
स्मा अत एव-शमान्विताया विक्षेपादिशून्याय । कामादीनां वि-
क्षेपहेतूनां नष्टत्वात् । कारणाभावे कार्यभावा इति न्यायात् । स
विद्वानुक्तलक्षणो गुरुस्तस्मै उक्तलक्षणाय मुमुक्षवे शिष्याय तां
ब्रह्मविद्यां प्रोवाच प्रकर्षेणोपदिशेत् । उपदेशप्रकर्षं व्यञ्जयाम्हाह ।
येन तत्त्वतः पुरुषं वेद । अनुभवतीति । तल्लक्षणं द्योतयन् विशि-
नष्टि-सत्यम् । उपलणमेतज्ज्ञानादीनाम्, “सखं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे”
तिलक्षणलक्षितमित्यर्थः । येनेति । यच्छब्दो ब्रह्मविद्यापरामर्श-
परः । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् । लिङ्गव्यसयोऽत्र च्छान्दसः । यद्वा
येनोपदेशेन । स्पष्टार्थकानि चान्यानि वाक्यानि ।

ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासेति, ब्रह्मणा इति
कर्मणि षष्ठी “कर्तृकर्मणोः कृती”ति शास्त्राद् ।

• औपनिषदाभिमतं ब्रह्मपदार्थमाह—

ब्रह्म चाचिन्त्यानन्तनिरतिशयस्वाभाविक-
बृहत्तमस्वरूपगुणाद्याश्रयभूतो रमाकान्तः श्री-

पुरुषोत्तम एव “यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः, तस्मीश्वराणां परमं महेश्वरं तन्देवतानां परमं च दैवतं, न तस्य कार्यं करणां च विद्यते पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते, स्वाभाविकी ज्ञान-वलक्रिया चे”त्यादिश्रुतिभ्यः । तद्विषयकमेव ज्ञानं तथाभूतेष्यमाणज्ञानविषयिकैवेच्छेत्यर्थः । तथा च श्रुतिः—“आत्मा वा रं द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः” “सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य इत्याद्या ।

ब्रह्म चेति । तत्रेयत्तावच्छेदेन चिन्ताविषयत्वं चिन्त्यत्वन्त-द्विन्नत्वमचिन्त्यत्वम् । न च सर्वप्रमाणाविषयत्वमिति वाच्यम् । गगनकुमुमायमानत्वापत्तेः । देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यत्वमन-न्तत्वम् । तत्र सर्वगतत्वं, देशपरिच्छेदशून्यत्वम् ।

यच्च किञ्चिज्जगत्यस्मिन्दृश्यते श्रूयतेऽपि वा ।

अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्यं नारायणः स्थितः ॥

इति श्रुतेः ।

मया तत्तमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।

मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इवेति, स्मृतेश्च ॥

सर्वकालवृत्तिन्वेनाद्यन्तशून्यत्वं, कालपरिच्छेदशून्यत्वम् ।

अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचार्य तं मृत्युमुखात्ममुच्यते ।

इति श्रुतेः ।

नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामि विश्वेश्वर ! विश्वरूपमि-
ति भगवद्गीतावचनाच्च । परिच्छिन्न-स्तुष्टिलक्षणत्वं वस्तुपरि-

च्छेदशून्यत्वम् “अस्यूलमनणु” इति श्रुतेः । विश्वात्मकत्वेन सर्वसामानाधिकरण्याहर्त्वाच्च । अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा पतिं विश्वस्यात्मेश्वरमिति श्रुतेः । सर्वसामानाधिकरण्याहर्त्वादेव ।

नारायणः परो ध्याता ध्यानं नारायणः परः ।

स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराह् ॥

इराह् ॥ राजाधिकरणश्रुतेः ।

अहमात्मा गुडाकेशः सर्वभूताशयस्थितः ।

इति विश्वात्मतामुक्त्वा; स्वस्य सर्वसामानाधिकरण्याहर्त्वं यावदध्यायसमाप्तिं श्रीमुखेनैव गीतम् । न च वस्तुमात्राभावत्वं वस्त्वपरिच्छिन्नत्वमिति वाच्यम् । तथात्वे च देशकालयोरपि वस्तुत्वाविशेषेण वस्तुपदार्थ एवान्तःपातित्वाद् वस्तुपरिच्छेदेनैव परिच्छेदमात्रोपस्थित्वाऽनन्तत्वसिद्धेस्तयोः पृथक्केनाभ्युपगमस्य वैयर्थ्यात् । तस्मादुक्तस्यैवार्थस्य वरीयस्त्वम् । निरतिशयत्वं, निर्गतोऽतिशयो यस्मात्तत्त्वम् । स्वाभाविकत्वं, स्वरूपवद्घावदात्मवृत्तित्वम्, अचिन्त्यानन्तनिरतिशयस्वाभाविकबृहत्तमस्वरूपगुणादिकमित्यर्थः । तत्र प्रमाणमाह—यः सर्वज्ञ इत्यादिना । तद्विषयकमिति । उक्तलक्षणब्रह्मविषयकमिति । तदेवात्रेव्यमाणं, तद्विषयिकैवेच्छा सम्पादनीयेति सिद्धान्तः । उक्तार्थे प्रमाणमाह—तथा चेति । सैव पठ्यते—“आत्मा वा रे” इत्यादिना ।

तदेव तत्त्वं वादिविवादपूर्वकं निर्णीयते ।

अथ किं प्रकारकं तत् ब्रह्मेति ।

अथ किंप्रकारकं तद् ब्रह्मेत्यपेक्षायाम् ।

किंशब्दोऽत्र संशयपरः । औपाधिकभेदाभेदाश्रयो, वा

जगदस्यन्ताभिन्नं, वा तदस्यन्तभिन्नं, वा चेतनाचेतनशरीरकत्वेन
तद्विशिष्टं, वा स्वाभाविकभेदाभेदाधिकरणं, वेति यावत् ।

तत्राद्यं मायावादिमुखेनानूद्य दूषयितुमाह । अत्राहुः के
चिदिति ।

अत्राहुः के चि“सदेव सोम्येदमग्र आसीदे”
“कमेवाद्वितीयम्” “आत्मा वा इदमेक एवाग्र
आसीत्” “एको ह वै नारायण आसीदि”त्या-
दिश्रुतिभ्यः, स्वरूपत एकमेव ब्रह्माभेदाश्रयभूतम्,
अनाद्युपाधिना च भेदः, तत्त्वमस्यादिवाक्यज-
न्यज्ञानात्तन्निवृत्तिरिति चेत् ।

औपाधिकभेदाभेदवादिनो भास्करभट्टादयः । तमेव पक्षं
विवृणोति—सदेव सोम्येत्यादिना तदनुवादः ।

एतन्मतं मायावादिमुखेन निराकरोति ।

तत्राहुरन्य इति ।

तत्राहुरन्ये । नैतद्युक्तिमद्, विकल्पासहत्वात् ।

मायावादिन इत्यर्थः ।

किं तदिस्यपेक्षायामाह—नैतद्युक्तिमदिति । तत्र हेतुमाह—
विकल्पासहत्वादिति ।

तमेव पञ्चधा विकल्पाद्यं दूषयति ।

तथा हि । न तावदुपाधिना छिन्नो ब्रह्मखण्डो जी-
वात्मा, ब्रह्मणो ऽच्छेद्यत्वाद्, जीवस्य साद्यत्वापत्तेश्च ।

नाप्यच्छिन्न एवाणुरूपोपाधिसंयुक्तो ब्रह्मप्रदेशविशेषो जीवः । ब्रह्मैकप्रदेश उपाधिसम्बन्धापत्या सर्वे दोषाः तस्यैव स्युः । उपाधौ गच्छति सति उपाधिना ब्रह्मप्रदेशाकर्षणानर्हत्वेनानुक्षणमुपहितब्रह्मप्रदेशभेदेन क्षणे क्षणे बन्धमोक्षौ च भवेताम् । आकर्षणपक्षाभ्युपगमे चाच्छिन्नत्वात् कृत्स्नस्य ब्रह्मण आकर्षणं स्यात् । तदसम्भवाभ्युपगमे पूर्वोक्तदोषतादवस्थ्यम् । अच्छिन्नब्रह्मप्रदेशेषु सर्वोपाधिसंसर्गेण सर्वजीवानां ब्रह्मण एव प्रदेशत्वेनैकत्वप्रतिसन्धानं स्यात् । प्रदेशभेदादप्रतिसन्धाने चैकस्यापि स्वोपाधौ गच्छति सति प्रतिसन्धानं न स्यात् ।

नाप्युपाधिसंयुक्तं ब्रह्मस्वरूपमेव जीवः । ब्रह्मस्वरूपस्यैवोपाधिसम्बन्धेन जीवत्वापत्तेः, तदतिरिक्तानुपहितब्रह्मासिद्धेः ।

न चोतोपाधिसंवलितश्चेतनान्तरमेव जीव इति चेतनान्तरानभ्युपगमात् । अभ्युपगमे च भेदस्योपाधिकत्वसिद्धान्तभङ्गात्, परपक्षपातित्वापत्तेश्च ।

नाप्युपाधिरेव जीवो बाह्यमतप्रसङ्गात् ।

तथा हीति । अच्छेद्यत्वाच्छेतुमनर्हत्वात् । “निष्कलं निष्क्रियमि”त्यादिवाक्यात् । तत्रैव दोषान्तरमाह—जीवस्येति । तथात्वे तु “अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते” “प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वयनादौ उभावपी”सजत्वानादित्वनियमभङ्गप्रसङ्गादित्यर्थः ।

द्वितीयं कल्पं दूषयति—नाप्यच्छिन्न एवेति । ब्रह्मण एव जीवत्वात्तत्रैव सर्वदोषयोग इति यावत् । दोषान्तरमाह—विकल्पमुखेन । उपाधिना स्वगमनादौ स्वावच्छिन्नं ब्रह्माकृष्यते, न वेति । अन्ये दूषणमाह—उपाधाविति । नित्यमुक्तप्रदेशोऽकस्माद्ध्येत, अनादिवद्धश्च स्वयमेवाकस्मान्मुच्येतेति भावः । आद्यम्पत्साह—आकर्षणपक्षाभ्युपगम इति । कृत्स्नस्येति । मुक्तप्राप्यब्रह्माभावप्रसङ्गादिति भावः । ननु ब्रह्मण आकर्षणानर्हत्वादेव तदभाव इति चेत्त्राहुः—अच्छिन्नब्रह्मदेशेष्विति । एकत्वप्रतिसन्धानं सर्वेषां जीवानां परस्परैकत्वज्ञानं भवेत् । भिन्ना इति चेत्त्राहुः—प्रदेशभेदादिति । एकस्यापि स्वस्यापि ।

तृतीयं निराकरोति । नाप्युपाधिसंयुक्तं ब्रह्मस्वरूपमेवेति । निषेधे हेतुः—ब्रह्मस्वरूपस्यैवेति । तत्रापि हेतुमाहुः—तदतिरिक्तेति । स्वरूपैकत्वस्य विधिद्वन्द्वत्वात् । किं च ब्रह्मस्वरूपस्यैवोपाधिसम्बन्धः सहेतुको, निर्हेतुको वा । नाद्यो वक्तुं शक्यः, अपसिद्धत्वात् । अन्यथा कल्पनायामनवस्थाऽऽपत्तेः । नाप्यन्यः । मुक्तस्यापि पुनराकस्मिकबन्धापत्तिग्रसङ्गात् । आकस्मिकत्वाविशेषात् । न चानादिकर्मसम्बन्ध एवात्र कारणमिति वाच्यम् । ब्रह्मणः कर्मसम्बन्धाभ्युपगतौ कदाचिदपि निवृत्तिर्न स्यात् । तन्नित्यकान्तराभावात् । अविद्यानिवर्तकस्यैव बन्धवत्त्वाभ्युपगमाच्चेति ।

चतुर्थं प्रसाहुः । संवलितं चेतनान्तरमेवेति । उतेति पक्षान्तरे । तत्र हेतवः, चेतनान्तरेत्यादयः । एभिस्त्रिभिर्दूषण-

त्रयमुक्तं भवति। चेतनान्तराङ्गीकारे नियमभङ्गः, औपाधिकभेदा-
भ्युपगमनियमभङ्गः परपक्षप्रवेशापत्तिश्चेति तच्चास्मादिष्टापन्न-
मिति भावः ।

चरमन्निराकरोति—नाप्युपाधिरेवेति । तत्र हेतुः ।
बाह्येति । सर्वशास्त्रासम्मतत्वादित्यर्थः ।

एवं तन्मतं निराकृत्य स्वमतं स्थापयन्ति मायावादिनः, त-
स्मादित्यादिना—

तस्मात् क्षराक्षरात्यन्ताभिन्नं सजातीयवि-
जातीयस्वगतभेदत्रयशून्यं सर्वविशेषविनिर्मुक्त-
मनुभूतिमात्रं ब्रह्म सर्ववेदान्तप्रतिपाद्यम् ।

क्षराक्षरसकलप्रपञ्चविवर्त्ताधिष्ठानमिति भावः । त्रिविध-
भेदशून्यं, तत्र घटाद् घटान्तरस्य भेदः सजातीयः, घटात् पटा-
दीनां भेदो विजातीयः, एकस्मिन् शरीरे करचरणाद्यवयवभेदः
स्वगतभेद इति विवेकः । तस्य त्रिविधस्यापि ब्रह्मण्यभावः ।
तत्र न तावत्सजातीयः, चेतनान्तराभावात् । नापि विजातीयः,
अचेतनवस्त्वन्तराभावात् । तत्प्रतीतिभ्रान्तिकल्पितत्वेन तन्मि-
थ्यात्वाभ्युपगमात् । नापि स्वगतभेदः, ब्रह्मणः सावयवत्वस-
विशेषत्वाद्यनभ्युपगमादित्यर्थः ।

एवं मायावादिमतमनूद्य; भेदवादिमुखेन निराकरोति, अ-
युक्तं चैतदिति ।

इति प्राप्ते प्राहुरन्ये ।

अयुक्तं चैतद्, भेदविषयकवाक्यसहस्रवि-
राधात् ।

ननु वेदान्तशास्त्रे भेदाभेदविषयकारणामुभयविधवाक्यानां श्रूयमाणत्वेऽपि जीवेश्वरभेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन भेदप्रतिपादकवाक्यकदम्बस्य भेदानुवादपरत्वेन दौर्बल्याद्, अभेदपराणां तु वाक्यानामन्यविषयाभावेन स्वार्थ एव प्रामाण्यात् प्राबल्यम्, उपक्रमादिषड्लिङ्गोपेतत्वाच्च, तस्मादत्यन्ताभिन्नं ब्रह्म सर्ववेदान्तार्थभूतामिति चेद् न ।

इत्युक्तप्रकारेण मायावादिनिर्णये प्राप्ते सति एतदयुक्तं चेन्न्ये भेदवादिनो माध्वाः प्रादुरित्यन्वयः । अयुक्तं च, अनुपपन्नम् । अनुपपत्तौ हेतुमाहुः—भेदविषयकेति । वाक्यानि तु—भोक्त्राभोग्यं प्रेरितारश्च मत्वा पृथगात्मानं प्रेरितारश्च मत्वा, जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशं, सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत्, प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः संसारबन्धस्थितिमोक्षहेतुः, निखो निखानां चेतनश्चेतानामेको बहूनां; यो विदधाति कामान्, ज्ञाज्ञौ द्वावजावोशानीशौ, अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहासेनां भुक्तभोगामजोऽन्यः, द्वाष्टुपर्णासयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते, ऋतं पिसन्तौ मुकृतस्य लोके, गौरनाद्यवती, अजामेकां लोहितशुककृष्णामि, ति । भेदव्यपदेशाच्च, अधिकन्तु भेदव्यपदेशात्, शारीरश्चोभयथाऽपि हि भेदेनैवमधीयते, भेदव्यपदेशाच्चान्य इति ।

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षरमेव च ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षरमुच्यते ॥

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥

इत्यादीनि बहुशोऽनुसंधेयानि । स्यादेतत् । तथाऽपि भेद-
वाक्यानां निर्वलत्वात्कल्पितभेदविषयकत्वेन नैराकाङ्क्षयाच्च
तद्बाधो न दोषावह इत्याशयेन भूयोऽप्युत्थायाशङ्क्यते ।

ननु वेदान्तशास्त्र इति । वेदान्तशास्त्रे उभयविधवाक्यानां
श्रूयमाणत्वेऽपि तयोर्मध्येऽभेदपराणां वाक्यानां प्राबल्यमित्य-
न्वयः । तदर्थं हेतुमाहुः—भेदप्रतिपादकवाच्यकदम्बस्य दौ-
र्बल्याद् दुर्बलत्वं हेतुना द्रढयति । जीवेश्वरभेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन
न स्वार्थपरत्वमिति शेषः । ननु स्वार्थबाधे कथं तेषां नैराकाङ्क्षय-
मिति चेत्तत्राहुः—भेदानुवादपरत्वेनेति । कल्पितभेदप्रतिपा-
दनेन नैराकाङ्क्षयमित्यर्थः । वाक्यानामुभयविधत्वं विशे-
षणमुखेन विव्रियते—भेदाभेदविषयकाणामिति । भेदाभेदौ
विषयौ येषां तेषामिति समासः । भेदविषयकाणि वाक्यानि न
स्वार्थवन्ति, तद्विषयस्य जीवेश्वरभेदरूपस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् ।
यद्वाक्यं प्रमाणान्तरसिद्धविषयकं, तन्न स्वार्थपरम्, अग्निर्हिमस्य
भेषजमित्यादिवदिति प्रयोगोऽप्यत्र सूचितो भवति । हेत्वन्तर-
माहुः—अभेदपराणां तु वाक्यानां स्वार्थ एव प्रामाण्या-
दिति । तुशब्दोऽसन्तवैलक्षण्यपरो भेदाभेदवाक्ययोर्दौर्बल्य-
प्राबल्यरूपं महद्वैलक्षण्यं द्योतयति । तत्र हेतुमाहुः—अन्यविष-
याभावेनेति । अनन्यविषयकत्वेनेत्यर्थः । अत्र प्रयोगः—अभेद-
विषयकवाक्यानि, स्वार्थपराणि, अनन्यविषयकत्वाद्, विधिवा-
क्यवदिति, यद्यद्वाक्यमनन्यविषयकं तत्तत्स्वार्थपरम् । तत्रैव हेत्व-
न्तरमाहुः—उपक्रमादीति । तथा हि ।

उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वताफले ।

अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णय इति—

वचनात् । अत्रामनन्तिच्छन्दोगाः । सदेव सोम्येदमग्र-
 आसीदे, कमेवाद्वितीयमित्युपक्रमः । ऐतदात्म्यमिदं सर्वं, तत्संखं,
 स आत्मा, तत्त्वमसी, त्युपसंहारः । तत्त्वमसीति नवकृत्वोऽभ्यासः ।
 अभेदस्य प्रमाणान्तरानवगतत्वादपूर्वता । येनाश्रुतं श्रुतं भवती-
 स्मादिरर्थवादः । मृल्लोहतप्तपरशुग्रहणादिदृष्टान्त उपपत्तयः ।
 आचार्यवान्पुरुषो वेद, तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ
 संपत्स्ये, इति फलम् । उपसंहरते-तस्मादिति । उक्तहेतुसमुदा-
 यादिति शङ्काग्रन्थार्थः ।

अथैतन्निराकरोति-नेत्यादिना । भवदुक्तो राद्धान्तोऽनुपपन्न
 इत्यर्थः । प्रतिज्ञाऽर्थं हेतुमाह-उभयविधेति ।

उभयविधवाक्यानामपि तुल्ययोगक्षेमत्वात् ।
 तथा हि । न तावत्प्रत्यक्षगोचरो जीवेश्वरभेदः तयोर-
 तीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षाविषयत्वात् । “नेन्द्रियाणि नानु-
 मानमि”ति श्रुतेः । अनुयोगिप्रत्यक्षनिरूप्यत्वाद्भेदप्र-
 त्यक्षस्य । एवं भेदस्य प्रत्यक्षगोचरत्वासिद्ध्या तद्वि-
 षयकवाक्यानामनुवादपरत्वानर्हतया स्वार्थ एव
 सुप्रमाणात्वात् । नापि तात्पर्यनिर्णायौपयिकषड्-
 लिङ्गोपेताभेदवाक्यप्रतिपाद्यं ब्रह्म, सर्वधर्मविनिर्मु-
 क्तस्य निर्विशेषस्य ब्रह्मणो वाच्यत्वानभ्युपगमाद्,
 वाक्यजातस्य किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नवस्तुप्रतिपादनप-
 रस्वनियमात् । एवं सर्वप्रमाणाविषयत्वेन गगनकु-

सुमायमानत्वप्रसङ्गाच्च । वाच्यत्वे चास्य प्रत्यक्षा-
 भ्युपगमप्रसङ्गाद्, अस्मन्मतप्रवेशाच्चानापि षड्लि-
 ङ्गोपेतत्वेनाभेदवाक्यानां प्राबल्यं वक्तुं शक्यते, भेद-
 वाक्यानामपि तथात्वश्रवणात् । तथा ह्यास्नायते ऽ-
 न्तर्यामिब्राह्मणे भेदस्य षड्लिङ्गोपेतवाक्यवाच्य-
 त्वं बृहदारण्यके-वेत्थ त्वं काप्यन्तर्यामिणमित्युपक्र-
 मः । एष ते आत्मा ऽन्तर्यामीत्युपसंहारः । एष ते
 आत्मेत्येकविंशतिकृतो ऽभ्यासः । अन्तर्यामिताया
 अप्राप्तत्वादपूर्वता । स वै ब्रह्मविदित्यादि फलम् । तच्च
 त्वं याज्ञवल्क्य सूत्रमविद्वांस्तवान्तर्यामिणं ब्रह्म ग-
 वीरुद्रजसे मूर्धा ते पतिष्पतीति निन्दारूपो ऽर्थवादः ।
 यस्य पृथिवी शरीरं यं पृथिवी न वेदेत्पाद्युपपत्ति-
 रिति । तथैवान्यत्राप्यूह्यम् । तस्माद्भेदवाक्यानां
 साम्यप्रतिपादकता ऽभ्युपगमेन सार्थक्याद् भेद-
 वाक्यानामपि प्राबल्यादत्यन्तभेदविषयकमेव वेदा-
 न्तशास्त्रं तत्सिद्धं चेतनाचेतनात्यन्तभिन्नं ब्रह्म ।

तदेव विवृणोति-तथा हीति । यदुक्तो भेदवाक्यानामनुवाद-
 परत्वेन दुर्बलत्वादभेदवाक्यानां प्राबल्यमिति दौर्बल्यरूपान् हेतु-
 स्तावन्निर्मूलयन्ति-न तावदिति । तत्र प्रमाणमाह-नेन्द्रिया-
 णि नानुमानमिति श्रुतेः । भेदप्रत्यक्षस्येति । भेदश्चात्र

जीवेश्वरविषयको विवक्षितो, न भेदमात्रं, स च भेदोऽन्योन्याभाव-
रूपसत्प्रत्यक्षस्यानुयोगिप्रत्यक्षतन्त्रत्वात् । उपसंहरति—एवमि-
ति । भेदस्य प्रत्यक्षविषयताऽसिद्धौ सत्यां तद्विषयकवाक्यानां च
सुतरां निर्विषयकत्वापत्तौ, सुतमां च तेषां स्वार्थपरत्वं, तस्मा-
त्स्वरूपासिद्धोऽयं हेतुर्न प्रमाणपदारोहणार्ह इत्यर्थः । एतेनैव भेद-
वाक्यानां स्वार्थपरत्वप्रतिपादनेन द्वितीयस्याभेदपराणां स्वार्थ
एव प्रामाण्यादिसस्यापि हेतोरनैकान्तिकत्वेन हेत्वाभासत्वं
व्याख्यातं, स्वार्थेप्रमाणत्वस्योभयत्राविशेषात् । किं च स्यादे-
तदभेदवाक्यानां षड्लिङ्गोपेतत्वं, तथाऽपि नैतावता भवतामिष्ट-
सिद्धिरित्याशयेनोपसंहरन्नाह । नापि तात्पर्येत्यादिना ।
सजातीयादिभेदशून्यं सर्वविशेषरहितं तत्त्वं षड्लिङ्गोपेतवाक्यानां
वाच्यतयाऽभ्युपगतं न वेति विवेचनीयम् । नाद्यो वक्तुं शक्यत
इत्याह । नापीति । उक्तप्रकारं ब्रह्म तात्पर्यनिर्णयोपयिकषड्-
लिङ्गोपेताभेदवाक्यप्रतिपाद्यं न भवतीति । तत्र हेतुः—ब्रह्मणो
वाच्यत्वानभ्युपगमाद् । एतत्प्रपञ्चयन्विशिनष्टि—सर्वधर्म-
विनिर्मुक्तस्य । सर्वे धर्माः शक्तिगुणादयस्तैः शून्यस्य । अत एव
विनिर्मुक्तस्येति । किं च तथात्वे द्वैतापत्तिर्दुर्वारेत्याह । वाक्य-
जातस्येति । नाप्यन्य इत्याह । एवं सर्वप्रमाणाविषयत्वेने-
ति । अप्रामाण्ये फलं दर्शयन्हेतुमाह । गगनकुसुमायमानत्वे-
ति । व्यतिरेके दोषमाह । वाच्यत्वे चेति । अस्मदिति ।
अपसिद्धान्तापत्तेरित्यर्थः । वाच्यत्वे द्वैतापत्तिरवाच्यत्वेऽप्रमाण-
त्वमित्युभयतःपाशा रज्जुरिति भावः ।

अथ तृतीयस्यापि हेत्वाभासतां प्रपञ्चयन्तन्निराकरो-
ति—नापीत्यादिना । तथात्वश्रवणादिति । षड्लिङ्गो-
पेतत्वश्रवणात् । तदेव प्रपञ्चयति—तथा हीत्यादिना । अ-

न्यत्राप्युच्यते । उपनिषदन्तरेष्वपि चिन्तनीयमित्यर्थः । उक्तस्य हेतोर्भेदवाक्येष्वप्यव्यभिचारादनैकान्तिकत्वेन हेत्वाभासत्वं मुच्यक्तमित्यर्थमुपसंहरन् स्वसिद्धान्तमाह । तस्मादिति । अस्यन्तभेदविषयकमेव वेदान्तशास्त्रमिति विज्ञायते । कुतः भेदवाक्यानामपि प्राबल्यादिति । नन्वेवमभेदवाक्यसमुदायबाधोऽत्रापि तुल्य इति चेत्त्राहुः । अभेदवाक्यानां साम्यप्रतिपादकताऽभ्युपगमेन नैराकाङ्क्ष्यादित्यर्थः । ननु द्वैतापत्तिदोषाद्ब्रह्मणो वाच्यत्वानभ्युपगमेऽपि नोक्तदोषप्रसरस्तस्य लक्षणविषयत्वाभ्युपगमात्—तथा चैष वाक्यार्थः । सर्वज्ञसर्वशक्त्याश्रयविश्वनियन्तृजगज्जन्मादिकारणं ब्रह्म तत्पदार्थः । बुद्ध्याद्यवच्छिन्नश्चेतनांशोऽल्पशक्त्याद्याश्रयो जीवक्षेत्रज्ञादिशब्दाभिधेयस्त्वंपदार्थः । उभयत्रस्यूताऽभिन्ना सत्ताऽसिपदार्थः । एवं तत्त्वंपदार्थयोः परस्परविरुद्धधर्मावच्छिन्नतयाऽभेदान्वयोऽनुपपन्नो, यथा सोऽयं देवदत्त इत्यत्र तद्देशकालवैशिष्यैतद्देशकालवैशिष्ययोरितरेतराखन्तीविरोधात्तीत्यण्डमात्रशक्यैकदेशभूतं भागलक्षणया पदाभ्यामुपस्थाप्यते उभयपदार्थाश्रितानां परस्परविरोधहेतूनां शक्यैकदेशानां सार्वश्यादीनामल्पशक्त्यादीनां च सागेनोभयत्रानुगताखण्डत्वेनोभयपदाथभिदान्वय इति चेद् । मैवम् । यः सर्वज्ञः सर्ववित्सत्यकामः सखसङ्कल्पः, स्वाभाविकी ज्ञानबलाक्रिया च, सर्वनामा सर्वकर्मा सर्वलिङ्गः सर्वकामः सर्वधर्मः सर्वरूप, इति अविनाशी वा अरेअयमात्माऽनुच्छित्तधर्मा, न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाद्, न हि श्रोतुः श्रुतेः, न हि मन्तुर्मतेः न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वादि, सादिश्रुतिभिः स्वाभाविकत्वेनोद्घोषितानां यावदात्मवृत्तीनामुभयपदार्थनिष्ठधर्माणां सक्तुमशक्यत्वात् । सागे प्रमाणाभावाच्च । तत्र न तावच्छब्दः, अप्रसिद्धत्वात् । न च नहे नानाऽस्ति किं चन,

मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यती, च्यादीनां सत्त्वात्त्रा-
 प्रामाण्यमिति वाच्यम् । तेषां निरतिशयबृहत्स्वरूपगुणशक्त्याश्रय-
 स्य ब्रह्मपदार्थस्य भगवत एकत्वप्रतिपादनपरत्वात् । तस्य चास्मद-
 भीष्टतमत्वात् । न च ब्रह्मवृत्तिधर्मनिषेधाविषयिकेयं श्रुतिः, केवलो
 निर्गुणश्चेति श्रुत्यैक्यार्थादिति वाच्यम् । महाऽनुपपत्तिमत्त्वात् ।
 न हि महाऽऽदरेण स्वाभाविकयावदात्मवृत्तिधर्मान्स्वयमेव प्रतिपाद्य
 भूयस्तन्निषेधे प्रवर्त्तत सर्वज्ञा भगवती श्रुतिः । तथात्वे चोन्मत्तप्रज-
 ल्पितमिव श्रुतिवचनस्यानाप्तत्वप्रसङ्गात् । न चैवं निर्गुणवाक्य-
 विरोधापत्तिरिति वाच्यम् । तस्य प्राकृतगुणनिषेधेन कृतार्थत्वात् ।
 किं चैषाऽऽनन्दस्य मीमांसेत्युपक्रम्य मनुष्यानन्दप्रभृति चतुर्मुखा-
 नन्दावसानमुचरोत्तरशतगुणानन्दान् प्रपञ्च्य; सर्वेषां परिच्छिन्ना-
 नन्दाश्रयत्वं च निर्णय; यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह,
 आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुतश्चने, ति मन्त्रेण ब्रह्मण आन-
 न्दलक्षणगुणस्यापारिच्छिन्नत्वेन तस्य सर्वभयनिवृत्तिरूपमोक्षप्रदान-
 शक्तियोग उक्तस्तैत्तिरीये, तथाभूतगुणस्य तुच्छत्वे मोक्षविधा-
 यकश्रुतेः सुतरां बाधो नालोच्यते देवानांप्रियैः पण्डितमानिभिः ।
 तत्सिद्धं ब्रह्मणः स्वाभाविकगुणनिषेधे शब्दस्थामानत्वमिति ।
 नापि तर्कः । नैषा मतिस्तर्केणापनेयेति श्रुतेः । अचिन्त्या खलु ये भा-
 वा न तांस्तर्केण योजयेदिति मनुस्मृतेश्च निश्चयात् । तर्काप्रतिष्ठा-
 नादिति न्यायाच्चेति । अश्रुतिमूलकतर्कस्याप्रामाण्यकथनात् ।
 न हि वायोः स्पर्शोऽग्रेरौष्म्यं जलस्य शैत्यमिति केनाप्यनुमत्तेन त-
 र्ककुशलेन पुरुषेण निषेद्धं शक्यते, स्वाभाविकत्वात् । तथैव ब्रह्म-
 धर्मा अपि निषेधगन्धसम्बन्धानर्हा इति । किं च तत्त्वमादिपदल-
 क्षणं वस्तु पदान्तरवाच्यं न वेति विवेचनीयमानाद्यः । पूर्वोक्तद्वैताप-
 चिदोषस्य तादवस्थ्यात् । नान्द्यः । अप्रमाणकत्वेन तुच्छत्वात् । न च

तस्यापि लक्ष्यत्वान्नोक्तदोष इति वाच्यम् । लक्ष्यस्य लक्ष्यत्वेऽन-
वस्थाऽऽपत्तिप्रसङ्गात् । किं च सोऽयं देवदत्त इतिदृष्टान्ते देशका-
लयोरनिखसम्बन्धत्वाद्धेयत्वं, पिण्डस्य च शक्यैकभागस्य रू-
पाद्यनेकविशेषवत्त्वात् पिण्डशब्दवाच्यत्वाच्चोपादेयत्वम् । एवं
हेयत्वोपादेयत्वयोः सम्भवात् भागसागलक्षणा कल्पते ब्रह्मणि,
प्रकृते तु धर्मधर्मिणोः स्वाभाविकसम्बन्धश्रवणान्न हेयता, ल-
क्ष्यभागस्य च निर्विशेषत्वादवाच्यत्वाच्च नोपादेयत्वम् । एवं
हेयोपादेययोरभावान्न भागलक्षणासम्भवः, विषमदृष्टान्तत्वात् ।
वाच्यत्वलक्ष्यत्वयोः सामानाधिकरण्यनियमाच्च । अपि चो-
क्तन्यायः सखादिवाक्ये तुल्यो द्रष्टव्यः । तथा हि । सखा-
दिवाक्यार्थेऽपि वाच्यत्वे पूर्वदोषव्याप्तेर्लक्षणैवाकामेनापि त्व-
याऽङ्गीकर्त्तव्या । एवं तर्हि सखादिवाक्ये का वा लक्षणोति विवे-
चनीयं, जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्था, जहदजहत्स्वार्था,वेति । नाद्यः
पक्षः । गङ्गायां घोष इत्यत्र शक्यस्य प्रवाहस्य सागात्तीरस्याशक्य-
स्य कल्पनावत् सखज्ञानानन्दानां पदार्थानां शक्यभूतानान्सा-
गादसखमज्ञानं दुःखमिसेतद्वाक्यार्थोऽभ्युपगतः स्यात् । नापि
द्वितीयः । द्वैतापत्तेः, परमतप्रवेशाच्च । नापि तृतीयः । उक्तप्रकारेण
हेयोपादेयभागासंभवात् । किं च, निर्धर्मके सम्बन्धाभावात् ।
तदभावे सुतरां लक्षणाऽभाव इत्यर्थः । न च शाखाचन्द्रन्यायेन क-
ल्पितसम्बन्धेनापीष्टार्थसिद्धिरिति वाच्यम् । विषमदृष्टान्तत्वात् ।
तथा हि । शाखाचन्द्रयोः सम्बन्धिनोः प्रसक्षप्रमाणगोचरत्वेनाने-
कधर्मवत्त्वेन च सम्बन्धित्वकल्पनायोग्यत्वात् । दार्ष्टान्तिके तु सर्ववि-
शेषशून्यतया सर्वप्रमाणाविषयत्वाद् न शशशृङ्गकल्पे वस्तुनि सम्ब-
न्धित्वकल्पनाऽवकाश इति । किं बहुना, वाच्यत्वानभ्युपगमे सर्वथा-
लक्षणोपपत्तिरेव, वाच्यस्यैव लक्ष्यत्वनियमादिति पूर्वमेवोक्तम् ।

तथाऽत्र प्रयोगः । लक्ष्यं, न निर्वाच्यं, शब्दार्थत्वात्, कुसुमितद्रुमा
गङ्गेत्यादिबदित्यलं विस्तरेण ।

एवं परमतं निराकृत्य स्वसिद्धान्तमाहुः । तत्सिद्धमि-
त्यादिना । किं च तत्त्वमसीत्यत्र षष्ठ्यन्तात्तत्पदात् सुपां
सुलुगितिमूत्रेण षष्ठीविभक्तेर्लुकि कृते तत्त्वमसीति वाक्यस्यापि
भेदपरत्वं सुव्यक्तमिति विवक्षितार्थः ।

एतन्मतं विशिष्टाद्वैतवादिमुखेन निराकरिष्यन्नाह-आहुरेक इति ।

इतिप्राप्ते प्राहुरेके नैतद्रमणीयम् । अभेद-
श्रुतीनां सर्वस्वार्थत्यागेनात्यन्तबाधप्रसङ्गाद्, अपि
तु चेतनचेतनवस्तुजातस्य ब्रह्मविशेषणत्वात्तद्वि-
शिष्टं चैकं सर्वज्ञं सर्वशक्ति अनवधिकातिशयान-
न्तकल्पाणगुणगणाकरं ब्रह्म वेदान्तशास्त्रप्रतिपा-
द्यम् । एवं चेतचेतनयोर्ब्रह्मविशेषणात्वेऽपि तद्वि-
न्नत्वान्न तद्गुणासांकर्यशङ्कागन्धोऽपीति ।

इति प्राप्ते नैतद्रमणीयमित्येके प्राहुरित्यन्वयः । एतत्पूर्वो-
पन्यस्तं न रमणीयम्, अङ्गीकारार्हन्न भवतीत्येके विशिष्टाद्वैतं ब्रह्मा-
भ्युपगच्छन्तो वदन्तीत्यर्थः । तत्रहेतुः-अभेदश्रुतीनां बाध-
प्रसङ्गादिति । स्वार्थत्यागादित्यर्थः । उपलक्षणार्थोऽयं हेतुर्भे-
दनिर्न्दाश्रवणाच्च । तत्सर्वं परादाद्य आत्मनोऽन्यत्र सर्वं वेदेसा-
दिश्रुतेः । किं तावद्रमणीयं भवतामित्यपेक्षायां स्वसिद्धान्त-
माहुः-अपि त्विति । एवं सिद्धान्त इत्यर्थः । तदेवोपन्यासमु-
त्सनाहुः-चेतनाचेतनेत्यादिना । तथा चैवं वाक्यार्थः । तत्त्व-
मिति सामानाधिकरण्यात् जीवशरीरतया जीवप्रकारं ब्रह्मैवाभि-

हितम् । एवमभिहिते संख्यमथो ज्ञायते त्वमिति यः पूर्वं देहाधिष्ठा
 तृतया प्रतीतः स परमात्मशरीरतया परमात्मप्रकारभूतः परमा-
 त्मपर्यन्तः पृथक्स्थितिप्रवृत्त्यनर्हः । अतस्त्वमिति । त्वत्प्रकार-
 विशिष्टन्त्वदर्न्तयाभिणमेवाचष्ट इति । अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्र-
 विश्य नामरूपे व्याकरवाणीति, ब्रह्मात्मकतयैव यस्य जीवस्य
 शरीरिणः स्वनामभाक्तत्वात् । तत्त्वमिति सामानाधिकरण्यप्रवृ-
 त्तयोर्द्वयोरपि पदयोर्ब्रह्मैव वाच्यं, तत्र तत्पदं जगत्कारणभूतं
 सकलकल्पाणगुणगणाकरं निर्विकारमाचष्टे, त्वमिति च तदेव
 ब्रह्म जीवान्तर्यामिरूपेण स्वशरीरं जीवमाचष्ट इत्यादि ।

एवं तन्मतमनूद्य तन्निरसितुमुपक्रमते ।

अत्र ब्रूम इति ।

अत्र ब्रूमः नैतच्चारुतरं स्वारस्याभावात् ।

तथा हि । व्यावर्त्तकत्वं तावद्विशेषणात्वमिति सर्वप-
 क्षसामान्यम् । एवं चिदचिद्वस्तुनोर्ब्रह्मविशेषणात्वा-
 भ्युपगमे किं वा वस्तु ताभ्यां व्यावर्त्तकाभ्यां व्यावृ-
 त्तं विवक्षितमिति विवेचनीयम् । न च तावच्चेतना-
 चेतनभूतावेव ताभ्यामेव व्यावर्त्तेतेति वाच्यम् ।
 अत्यन्तासम्भवाद् । एकस्यैव वस्तुनः कर्मकर्तृवद्व्या-
 वर्त्त्यव्यावर्त्तकत्वादृष्टश्रुतत्वाद् । नापि वस्त्वन्तरं
 व्यावर्त्त्यमिति वाच्यम् । तत्त्वत्रयभिन्नपदार्थान्तरा-
 भावाद् अनभ्युपगमाच्च । अपि च चेतनाचेतनवि-
 शिष्टब्रह्माद्वैताभ्युपगमेऽपि ब्रह्मणाश्चेतनाचेतनाभ्यां

भेदस्तयोश्च परस्परभेदः स्वाभाविकोऽभ्युपगम्यत
 एव भवद्भिः । अन्यथा स्वभावसाङ्कर्यप्रसक्तेः । एवं
 भेदमप्यङ्गीकृत्य पुनर्विशिष्टाङ्गीकारात्मकगौरवा-
 द्वरीयस्त्वं स्वाभाविकभेदाभेदमतस्यैव लाघवात् ।
 तस्माच्चेतनाचेतानात्मजगद्भिन्नाभिन्नस्वभावं ब्र-
 ह्म सर्ववेदान्तप्रतिपाद्यं तदेवत्र जिज्ञासाविषय-
 तया सूत्रितं श्रीभगवता बादरायणेनेति । तदेव
 ह्यौपनिषदानां तत्त्वम् ।

ननु स्वाभाविकभेदाभेदवादेऽपि ब्रह्मण स्वत
 एव जीवभावाभ्युपगमाद् गुणवद्वेषाश्च स्वाभा-
 विका भवेयुरिति निर्दोषब्रह्मतादात्म्योपदेशा वि-
 रुद्धा एवेति चेन्न । स्वरूपतो जीवेशयोरैक्यान-
 भ्युपगमात् । तथा हि । ब्रह्मणश्चेतनाचेतनयोश्च
 स्वरूपेण भेदः, इतरेतरात्यन्तविलक्षणत्वात् । अ-
 स्थूलमनशिवत्यादिश्रुतेः । तत्र चेतनस्याणुत्वेन
 निर्देशार्हत्वम्, अचेतनस्य च स्थूलत्वेन ब्रह्मणस्त-
 योर्वैलक्षण्येनेति विवेकः । एवमेव तस्य तयो-
 श्च सर्वात्मत्वसर्वनियन्तृत्वसर्वव्यापकत्वस्वतन्त्र-
 सत्त्वसर्वाधारत्वादियोगेन ब्रह्मात्मकत्वतन्नियम्य-
 त्वतद्व्याप्यत्वतत्त्वत्त्वात्परिदेयत्वादियोगेन चा-

भेद इति एष सर्वभूतान्तरात्मा अन्तःप्रविष्टः
शास्ता जनानाम् ।

अत्रैवंप्राप्ते नैतच्चारुतरमिति ब्रूमः प्रतिजानीमः । तरप्प-
खयान्तशब्दप्रयोगात्पूर्वोक्तानां पक्षाणामसन्ततुच्छत्वं सूचितं
प्रतिज्ञातेऽर्थे हेतुमाहुः—~~स्वाभाव~~भावादिति । अस्वारस्यं
व्यनक्ति । तथा हीखादिना । उक्तविशेषणलक्षणेऽन्यममत्व-
माहुः—सर्वपक्षसामान्यमिति । किं च विशेषणस्य व्याव-
र्त्त्यभावे साफल्यमिति प्रसिद्धे तस्य चात्राभाव इति विक-
ल्पमुखेनाह—एवमित्यादि । तत्राद्यं दूषयति—न च तावदिति ।
तत्र हेतुः—असंभवादिति । असम्भवत्वमपि हेतुना द्रढ-
यति—एकस्येत्यादि । प्रत्यक्षश्रुत्यादिप्रमाणशून्यत्वादिसर्थः । द्वि-
तीयं निर्मूलयति—नापीति । तच्च हेतुभ्यां दृढीकरोति—तत्त्व-
त्रयभिन्नपदार्थान्तराभावादिति । उपायफलविरोध्यादे-
रत्रैवान्तर्भावादिसर्थः । नापि तार्किकादिवत्पदार्थान्तराभ्युप-
गमः शक्यते वक्तुमपसिद्धान्तापचेरिति तात्पर्येण द्वितीयहेतुक-
थनम्—अनभ्युपगमाच्चेति । ननु चेतनविशिष्टस्याचेतनविशिष्टं
व्यावर्त्त्यं, तद्विशिष्टस्य च चेतनविशिष्टं व्यावर्त्त्यमतो व्यावर्त्त्याभा-
वाभावान्नोक्तदोष इति चेन्न विशिष्टस्यैकत्वाभ्युपगमात् । अन्यथा
विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तस्य भङ्गप्रसङ्गात् । अपि च चेतनाचेतनविशि-
ष्टाभ्यामितरेतरद् व्यवच्छिद्यतेऽतस्तयोः साफल्यमिति । सखं नात्र
विवादावकाशः, तथाऽप्युभयविशिष्टस्य व्यावर्त्त्याभावतादवस्थ-
मेवेति दोषान्तरमाह—अपि चेति । भेदः स्वाभाविकोऽभ्युप-
गम्यत एव भोक्तृभोग्यनियन्त्रात्मकविभागो निरुपाधिकः स्वरू-
पकृतः । एवकाराऽत्रायोगव्यवच्छेदपरः । भोक्तादिविभागो न

स्वाभाविक इति वक्तुं न शक्यत इत्यर्थः । भवद्भिरिति । स्वपक्षासम्भवमालोकयद्भिरकामैरपि । तथा च विशिष्टस्याभेदो-
भोक्तृभोग्यनियन्तृणामितरेतरस्वाभाविको भेदश्च तव श्रीमुखेनैव
प्रतिपाद्यते । स्वाभाविकभेदाभेदाश्रयं ब्रह्मेत्यस्मत्पक्षः सुतरां
सिद्धः । विशिष्टाङ्गीकारस्तु केवलो भवतां गौरवावह एवेति भावः ।
स्वाभाविकभेदानङ्गीकारे दोषमाह—अन्यथेति । साङ्ख्यं च,
भोक्तृरि भोग्यत्वनियन्तृत्वयोः समावेशः, भोग्ये भोक्तृत्वनिय-
न्तृत्वयोः, नियन्तरि भोक्तृत्वभोग्येत्वयोः समावेशोऽनुसन्धेयः ।
जीवगता गुणा ज्ञातृत्वादयो भोग्यवर्गेऽचेतनभूते ब्रह्मणि च प्रा-
प्त्युः, तद्गुणाः सत्त्वादयो दोषाः परिणामादयश्च जीवे ब्रह्मणि
च प्राप्त्युः, ब्रह्मधर्माः सार्वज्ञ्यनियन्तृत्वशास्त्रयोनित्वादयो
जीवात्मनि भोग्यवस्तुनि चेति महादूषणकदम्बापात इति निर्ग-
लितार्थः । किं च, “गौरवं च परिस्रज्य लाघवं तु समाश्रयेदि”ति
लौकिकन्यायमाश्रित्य गौरवलाघवयोर्विवेकमाह—एवं भेदमपी-
ति । स्वाभाविकमिति भेदविशेषणमत्र योज्यम्, अन्यथाऽतिप्रस-
ङ्गात् । अथ स्वसिद्धान्तमाह—तस्मादिति । गौरवलाघयोर्विवेका-
लोचनादित्यर्थः । चेतनश्चाचेतनश्चात्मा स्वरूपं यस्य तथाभूतं यज्ज-
गत्तेन भिन्नाभिन्नः स्वभावो यस्य तथाभूतं ब्रह्म सर्वशाखाऽर्थभूत-
मित्यर्थः । तदेव सूत्रकृतामभिप्रेतमित्याह—तदेवात्रेति । अत्रास्मि-
न्नुपक्रमपठितसूत्रे । तत्रैवात्मनिष्ठार्हतां द्योतयति—तदेव हीति ।
श्रीवाङ्मारायणसूत्रनिर्णयमेवौपनिषदानामुपनिषत्प्रतिपाद्यतत्त्व-
निष्ठानां तत्त्वमिति सिद्धान्त इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । शास्त्रे
तावत् सदेव सोम्येदमग्र आसीदे, कमेवाद्द्वितीयम्, आत्मा वा इदमेक
एवाग्र आसीद्, एको ह वै नारायण आसीत्, तत्त्वमस्ययमात्मा,
ब्रह्म आत्मैवेदं सर्वं, सर्वं खल्विदं ब्रह्म, त्वं वा अहमिस्म भगवो देवते

अहं वै त्वमसि देवते, तदात्मानमेवावेदा,हं ब्रह्मास्मी,ति तदनन्य-
 त्वमारम्भणशब्दादिभ्य, इत्यादीनामभेदवाक्यानां”,नित्यो नित्या-
 नां चेतनश्चेतनामेको बहूनां यो विदधाति कामान्, ज्ञाज्ञौद्रावजा-
 वीशनीशौ, अजो द्येको जुषमाणोऽनुशेते जहासेनां भुक्तभोगा-
 मजोऽन्यः, जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशं तन्महिमानमिति वीतशोकः,
 पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा, जुष्टस्तत्तस्तेनामृतत्वमेति, प्रधान-
 क्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः, अक्षरात्परतःपरः, तस्मिल्लोकाः श्रिताः सर्वे,
 तद्दुनासेति कश्चन, भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः
 भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः, यद्भूतयोनिं प्रवदन्ति-
 धीराः, एष योनिः सर्वस्य स्थावरस्य चरस्य च सर्वाल्लोकानीशते
 ईशिनीभिः सर्वस्य प्रभुमीशानं सर्वस्य शरणं सुहृत्, तमीश्वराणां
 परमं महेश्वरं, न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते पराऽस्य शक्तर्वि-
 विधैव श्रूयते स्वाभाविकीज्ञानबलक्रिया च, सर्वस्य वशी सर्व-
 स्येशानः, विवक्षितगुणोपपत्तेश्च, सर्वधर्मोपपत्तेश्च, सर्वोपेता च,
 भेदव्यपदेशाच्चान्य, अधिकं तु भेदनिर्देशादि”त्यादिभेदपराणां
 सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदेत्यादिभेदनिषेधपराणां
 अथात आदेशो नेति नेति, अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्माद्, अस्थूलम-
 नणुद्,सादिनिषेधविषयकाणां” च श्रवणाद् न तेषामितरेतरबा-
 धकभावो वक्तुं शक्यः । तुल्यबलत्वात् तच्चोभयेषां भेदाभेदवि-
 षयकाणां षडलिङ्गोपेतत्वप्रतिपादनेन पूर्वमेव साम्यं निर्णीतम् ।
 एवं सर्वेषामपि स्वार्थं प्रामाण्यसिद्धये भिन्नाभिन्नब्रह्मसूत्रकृद्भि-
 निर्णीतं तेनाभिप्रायेण तद्घटकसूत्राणि प्रणीतवान् अंशो
 नानाव्यपदेशात्, अन्यथा चापि दासकितवादित्वमधोयते एके,
 उभयव्यपदेशात्त्राहिकुण्डलवत्, शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदनैनमधी-
 यते, इत्यादीनि । अतश्चैवं वाक्यार्थः, तत्त्वमसि, सर्वं खल्विदं ब्रह्मे,-

स्वादिभ्यश्चिदचिदात्मनोर्ब्रह्मतादात्म्योपदेशस्य तयोर्ब्रह्मात्म-
कत्वेन ब्रह्मायत्तस्थितिप्रवृत्तिकत्वेन ब्रह्मव्याप्यत्वेन च स्वार्थ-
परत्वं समञ्जसं तत्र ब्रह्मात्मकत्वं नाम ब्रह्मात्मा यस्य चेतना-
चेतनवस्तुजातस्य तद्ब्रह्मात्मकं तस्य भावस्तत्त्वं, तेन एष मे आ-
त्माऽन्तर्यामी एष सर्वभूतान्तरात्मा सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा
पतिं विश्वस्यात्मेश्वरम्, आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च, अह-
मात्मागुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः, क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि,
अहं भवो भवन्तश्च सर्वे नारायणात्मकाः, ।

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सत्त्वं तेजो बलं धृतिः ।

वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ एव च, ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिसूत्रेभ्यः सर्वात्मा स्वतन्त्रसत्ताऽऽश्रयः
परब्रह्म श्रीपुरुषोत्तम इति सिद्धम् ।

स्वतन्त्रसत्त्वं च आत्मतन्त्रत्वे सति स्वायत्तस्थितिप्रवृत्ति-
कत्वं नियन्तृत्वादिवदसाधारणधर्मविशेषस्तस्य च भगवद्ब्रह्मा-
त्मसन्नारायणादिशब्दवाच्ये श्रीकृष्ण एवान्वयः । तस्यैव
सर्वनियन्तृत्वात् नियन्तृत्वस्वतन्त्रसत्त्वयोः सामानाधिकरण्य-
नियमात्, सदेव सोम्येदमग्र आसीद्, एतदक्षरस्य प्रशासने
गार्गी ! सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः, भीषास्माद्वातः पवते,
आत्मा हि परमस्वतन्त्रोऽधिगुणः, न तत्समश्चाभ्यधिकश्च
दृश्यते, न चेशिता नैव च तस्य लिङ्गं, सकारणं कारणाधिपा-
धिपः, न तस्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः, सर्वस्य चाहं हृदि
मन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च, ।

बुद्धिज्ञानमसंमोहः क्षमा सखं दमः शमः ।

भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः, ॥

इत्याद्यन्वयव्यतिरेकसावधारणवाक्येभ्यः तदेव सर्वात्मत्वं

पुरस्कृत्य तद्विषयकत्वेनाभेदविषयकवाक्यजातस्य प्रवृत्तिः। एवं तस्य सर्वात्मनो भगवतः श्रीकृष्णस्यात्मीयनियम्यपरतन्त्रस-
त्त्वाश्रयं चिदचिद्रूपं विश्वमिति फलितम्। परतन्त्रसत्त्वं च परा-
यत्तस्थितिप्रवृत्तिकत्वम्। तच्च नियम्यवर्गाश्रितं, तदसाधारणधर्म-
त्वात्। यदासीत्तदधीनमासीदि, ति तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य
भासा सर्वमिदं विभाती, सादिश्रवणात्।

ससुरासुरगन्धर्वसयक्षोरगराक्षसम्।

जगद्रशे वर्त्ततेऽदः कृष्णस्य सचराचरम् ॥

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते।

इत्यादिस्मरणाच्च। परतन्त्रसत्त्वं द्विविधं, कूटस्थविकारिभे-
दात्। कौटस्थ्यं नाम जन्मादिविकारशून्यत्वे सति शाश्वतत्वं,
तदधिकरणं जीवक्षेत्रज्ञपुरुषादिशब्दवाच्यं चेतनवस्तु, अजो ह्येको
जुषमाणोऽनुशेते, न जायते म्रियते वा विपश्चित्,

न जायते म्रियते वा कदाचि-

न्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो-

न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥

इत्यादिवचनेभ्यः। विकारवच्चे सति नित्यत्वं द्वितीयं, तद-
धिकरणं चाचेतनं प्रधानमायाऽऽदिशब्दाभिधेयम्, अजोमेका
लोहितशुक्लकृष्णां, गौरनाद्यन्तवती,

त्रिगुणं तज्जगद्योनिरनादिप्रभवाप्ययम्।

अचेतना परार्था च निस्त्रा सततविक्रिया ॥

तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिवराखिलम्।

आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवदि-

सादिवचनात्। तथा च परतन्त्रसत्त्वविषयकत्वेन भेद-

शास्त्रस्य प्रवृत्तिः, तथैव तेषां नैराकाङ्क्ष्यं च। एवमेव भेदानिषेधपराणां चेतनाचेतनवृत्तिस्वतन्त्रसत्त्वनिषेधविषयकत्वेन नेतिनेतीत्यादिनिषेधपराणां ब्रह्मणः सर्ववैलक्षण्यप्रतिपादनेन च तथात्वमिति निरवद्यम्। इत्थं विश्वात्मपरब्रह्मसर्वज्ञसर्वशक्तिस्वतन्त्रसत्त्वावच्छिन्नतत्पदार्थाभिन्नतदात्मकपरतन्त्रसत्ताऽऽश्रयचेतनत्वंपदार्थावच्छिन्नसर्वान्तरात्मा वासुदेवस्त्वंपदार्थोऽसीति वाक्यार्थः। स च शक्यत्वान्मुख्य एव, ब्रह्मणः सर्वात्मत्वेन स्वतन्त्रसत्त्वाश्रयत्वेन च सर्वशब्दवाच्यत्वात्।

ननु परब्रह्मणः श्रीपुरुषोत्तमस्य नारायणादिपदार्थस्य सर्वात्मनस्तत्पदार्थत्वे न कश्चिद्विवादावकाशः, श्रौतत्वात्। परं तु जीवान्तर्यामिणस्त्वंपदार्थत्वं कथमिति वक्तव्यं, त्वंपदस्य जीवविषयकत्वातिप्रसिद्धत्वादिति चेन्न। विश्वात्मत्वेन सर्वशब्दवाच्यत्वादेवेति ब्रूमः। यथाऽग्नेर्देगित्त्राग्निशब्दोऽकारगकाराद्यवच्छिन्नानुपूर्वीकाग्निशब्दपरः, अग्नौ जुहोतीत्यत्र च स एवाग्निशब्दो दहनप्रकाशनादिधर्मावच्छिन्नपदार्थोपस्थापनपरः। एवमुभयार्थप्रतिपादकत्वं शक्यत्वात्तयोर्मुख्यमेवेति शाब्दिकानां राद्धान्तः। तथैवात्रापि सर्वेषां चेतनाचेतनवस्तुजातवाचकानां तत्तत्पदार्थवाचकत्वेऽपि तत्पदार्थान्तरात्मभूतब्रह्मपरत्वमविरुद्धं, सर्वात्मत्वात्। यथा चतुर्मुखादिशरीराणि तत्तदवच्छिन्नाः तत्तच्चेततयितारश्च चतुर्मुखादिशब्दवाच्यास्तेषां शक्या एव तैरभिधीयन्ते स्वशक्तिभिरेव, तथैव तेषां चतुर्मुखादिपिण्डतत्तदवच्छिन्नक्षेत्रज्ञाभिधानपरत्वेऽपि तस्य तत्तदन्तरात्मत्वाद् ब्रह्माभिधानपरत्वं प्रधानमेवेति मुशकं वक्तुमिति भावः। एतदभिप्रायमाश्रित्य वस्तुजातस्य ब्रह्मतादात्म्यमुद्घोषयन्ति श्रुतयः, ऐतदात्म्यमिदं सर्वं, सर्वं खल्विदं ब्रह्म, भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं

त्रिविधं ब्रह्ममेतत्, नारायणः परो ध्याता ध्यानं नारायणः परः
इसाद्याः ।

ननु पूर्वदृष्टान्तोक्ताग्निशब्दस्योभयाभिधानपरत्वं पाणि-
न्यादिस्मृतिविधेयत्वाद् उक्तार्थे प्रमाणत्वं सुशकं, न तथोक्तार्थः
प्रमाणपदवीमारोहति, प्रमाणशून्यत्वात् । न चोक्तोपमानमेवात्र
प्रमाणमिति वाच्यम् । अश्रौतस्योपमानस्यातिदुर्बलत्वादिति चेन्न ।
नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति, सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति, नमामः
सर्ववचसां प्रतिष्ठा यत्र शाश्वती, सादिशास्त्रस्यैवात्र प्रमाणत्वात् ।
तत्सिद्धं भगवतः सर्वात्मत्वेन, विश्वस्य च तदात्मकत्वेन तत्तादा-
त्म्योपदेशार्हत्वमिति । तथा चोक्तं श्रीभगवद्गिराद्याचार्य्यचरणैः—

सर्वं हि विज्ञानमतो यथार्थकं

श्रुतिस्मृतिभ्यो निखिलस्य वस्तुनः ।

ब्रह्मात्मकत्वादिति वेदविन्मतं

त्रिरूपताऽपि श्रुतिभूत्रसाधितेति ॥

एष श्लोको वेदान्तरत्नमञ्जूषायां निपुणं व्याख्यातः
श्रीपुरुषोत्तमाचार्य्यचरणैर्विस्तरभिया नात्र व्याख्यायते । किं
च ब्रह्मायत्तस्थितिप्रवृत्तिकत्वेनापि जगतो ब्रह्मतादात्म्यो-
पदेशः सुशकः । यद्यदायत्तस्थितिप्रवृत्तिकं तत्तदभेदव्यपदे-
शार्हमिति व्याप्तिमामनन्ति च्छन्दोगाः प्राणसंवादे, न वै वाचो
न चक्षूंषि न श्रोत्राणि न मनांसीत्याचक्षते, प्राण एवैतानि स-
र्वाणि भवतीत्यादिना । ब्रह्मव्याप्यत्वेनापि वस्तुजातस्य ब्रह्म-
तादात्म्यं सुघटितमेव ।

यच्च किञ्चिज्जगत्यस्मिन् दृश्यते श्रूयतेऽपि वा ।

अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ॥

द्यावा पृथिव्योरिदमन्तरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वा
इति शास्त्रवचनात् ।

योऽयं तवागतो देव ! समीपं देवतागणः ।

स च्चमेव जगत्सृष्टा यतः सर्वगतो भवान् ॥

सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वं इतिघटकस्मृत्या व्याप्यस्य
व्यापकाभिन्नत्वनिर्देशार्हत्वं प्रतिपादितम् ।

इत्थं सामान्येनोक्तं तत्त्वं श्रुत्वा; विशेषतो वाक्यार्थं श्रोतु-
कामा निर्णीतार्थं शङ्कामुद्गावयन्ति-नन्विखादिना ।

यथा ब्रह्मणो गुणाः स्वाभाविकाश्च श्रूयन्ते स्वाभा-
विकी ज्ञानबलक्रिया चेखादिना, तथा जीवगतदोषा ब्रह्मण्येव
स्वाभाविकाः स्युस्तयोरेकत्वादिसर्थः । उक्तदोषं परिहरन्समा-
धत्ते-नेति । नोक्तशङ्काऽवकाश इति प्रतिजानाति । प्रतिज्ञातार्थं
हेतुमाह-स्वरूपत इत्यादि । स्यादेतद्यदि जीवेशस्वरूपैक्याङ्गी-
कारो, न तु सोऽस्ति, अपि तु तद्विलक्षणमेवेत्याशयेन व्यञ्जन
वाक्यार्थमाह-तथा हीखादिना । प्रतिज्ञातं विवृणोति-ब्रह्मण
इत्यादि । उक्तार्थं हेतुमाह-इतरेतरेति । तत्र चेतनः स्वरूपेण परि-
च्छिन्नः, अणुपरिमाणकत्वात् । अचेतनोऽपि तथैव स्थूलाद्यनेकरू-
वच्चाद् । ब्रह्म तूभयविलक्षणं त्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वात् । तच्चोक्तं
पूर्वमेवानन्तपदव्याख्याने तदेवात्र श्रुतिमुखेन द्रढयति-अस्थू-
लेति । स्थूलादिविलक्षणमित्यर्थः । श्रुत्युक्तवैलक्षण्यं विभजते
तत्रेति । तत्र तेषु त्रिषु मध्ये । ब्रह्मणस्तयोरिति । तत्पदार्थस्य
भोक्तृभोग्यवृत्त्यणुत्वस्थूलत्वधर्मावच्छिन्नपरिमाणधिकरणयोश्चे-
तनाचेतनयोरित्यर्थः । एतेन भोक्तृभोग्यनियन्तृवृत्तिस्वाभाविक-
भेदनिरूपणेन चेतनानामपीतरेतरभेदोऽर्थात्सिद्धो भवति "अजो-
होको जुषमाणोऽनुशेते जहाखेनां भुक्तभोगामजोऽन्य इति श्रुतेः ।

एवं भेदप्रकारो निरूपितः । इदानीमभेदप्रकारमाह—एषमेवेति ।
 एवमेवाभेद इत्यन्वयः । यथा स्वाभाविको भेदस्तथैवाभेद इत्यर्थः ।
 तमेवाभेद दर्शयति—तस्येत्यादिना । तस्य सर्वात्मत्वादियोगेन
 तयोश्च ब्रह्मात्मकत्वादियोगेनेति क्रमेणान्वयः । तत्र शास्त्रं प्रमा-
 णयति—एष सर्वभूतान्तरात्मेत्यादि । एतानि च क्रमतः
 सर्वात्मत्वादिविशेषणेषु प्रमाणतया योज्यानि, तान्येव च व्यतिरे-
 कमुखेन ब्रह्मात्मकत्वादिविशेषणेष्वपि प्रमाणत्वेनानुसन्धेयानि ।

यच्च किञ्चिज्जगत्यस्मिन् दृश्यते श्रूयतेऽपि वा ।

अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ॥

आत्मा हि परमः स्वतन्त्रोऽधिगुणः, तस्मिन्-
 लोकाः श्रिताः सर्वे, इत्यादिश्रुतिभ्यः । यद्यदात्मकं
 यन्नियम्यं यद्व्याप्यं यत्तन्त्रसत्ताकं यदाधेयं च
 तत्तदभिन्नत्वनिर्देशार्हं पृथिवीघटादिवद्, अग्नि-
 धूमवत्, प्राणेन्द्रियवद्, भूतभौतिकवच्च । किं च ।
 यथा घटो द्रव्यं पृथिवी द्रव्यमित्यत्र द्रव्यत्वावच्छि-
 न्नस्य घटत्वावच्छिन्नपृथिवीत्वावच्छिन्नयोश्च सा-
 मानाधिकरण्यं मुख्यं, विशेषस्य सामान्याभि-
 न्नत्वनियमात् । तथैव सार्वज्ञानन्तगुणावच्छि-
 न्नस्यापरिच्छिन्नशक्तिवैभवस्य ब्रह्मणाः स्वात्मक-
 चेतनाचेतनवस्त्ववच्छिन्नतदन्तरात्माभिन्नत्वमपि
 सुव्यक्तम् । एतदर्थकानि तत्त्वमस्यादिवाक्यानी-

ति तात्पर्यार्थः । तस्मात्स्वभावतोऽपास्तसमस्त-
दोषोऽनन्ताचिन्त्यविचित्रयावदात्मवृत्तिस्वाभावि-
ककल्याणगुणशक्तिवैभवाश्रयो जगज्जन्मादिहे-
तुरखिलशास्त्रैकवेद्यो मुक्तप्राप्यः परब्रह्मभगवदा-
दिशब्दाभिधेयश्चिदचित्पदार्थभिन्नाभिन्नसम्बन्धा-
श्रयः श्रीपुरुषोत्तमो रमानिवासोऽत्र जिज्ञास्यो
मुमुक्षुभिरिति निर्गलितोऽर्थः ।

एवमुक्तसिद्धान्ते तत्पदार्थो निरूपितः ।

तत्रैव व्याप्तिं दर्शयन्ननुमानमाह—यद्यदात्मकमित्यादि । तथा
हि । जग, ब्रह्माभिन्नं भवितुमर्हति, तदात्मकत्वाद्, यो यदात्मकः स
तदभिन्नो दृष्टो यथा मृदात्मको घटो मृदभिन्ननिर्देशाहस्तद्वत् ।
तन्नियम्यत्वाद् । यो यन्नियम्यः स तदभिन्ननिर्देशार्हः यथा जीव-
नियम्यं शरीरं जीवाभिन्नं प्रतीयते तद्वत् । तद्व्याप्यत्वाद्, यो यद्व्या-
प्यः स तदभिन्ननिर्देशार्हः, यथा वन्निहव्याप्यो धूमस्तदभिन्नस्तद्वत् ।
तदधीनत्वाद्, यद्यदधीनं तत्तदभिन्ननिर्देशार्हं यथा प्राणायत्त इ-
न्द्रियगणस्तदभिन्ननिर्देशार्हस्तद्वत् । तदाधेयत्वाद्, यो यदाधेयः स
तदभिन्ननिर्देशार्हः यथा भौतिकं स्वकारणरूपाधिकरणमहाभूता-
भिन्ननिर्देशार्हं तद्वदित्यादि । अत्राभिन्नत्वं च पृथक्स्थितिप्रवृत्त्य-
योग्यत्वं विवक्षितं, तथा च नोक्तार्थं व्यभिचारशङ्केत्यर्थः । एवं सा-
मान्येनाभेदप्रकार उक्तः । इदानीं स्वस्य हार्दं दर्शयन्नाह किं चेति ।
घटो द्रव्यमित्यत्र घटस्य द्रव्यतादात्म्यं शक्यत्वान्मुख्यमेव घट-
त्वावच्छिन्नस्य द्रव्यत्वावच्छिन्नं विना पृथक्स्थितिप्रवृत्त्यनर्हत्वाद्,
द्रव्यात्मकत्वाद् । एवं विश्वं ब्रह्मेसत्रापि चेतनाचेतनरूपविश्वस्य

ब्रह्मतादात्म्योपदेशो मुख्य एव शक्यत्वसाम्यात् । ब्रह्मविरहेण विश्वस्य पृथगवस्थानप्रवर्त्तनार्हत्वायोगाद् ब्रह्मात्मकत्वादिति भावः । विशदार्थत्वाद्याख्यातप्रायोऽयं ग्रन्थः । अपरिच्छिन्नेति । अपरिच्छिन्नौ शक्तिवैभवौ यस्य । स्वात्मकेति । स्वं ब्रह्मैवात्मा यस्य तत्स्वात्मकं च तच्चेतनाचेतनवस्तु च तदवच्छिन्नश्चेतनाचेतनान्तरात्मन्तर्यामी तदभिन्नत्वमित्यर्थः । एतदर्थकानीति । एष उक्तार्थस्तादात्म्यप्रकारो येषां तानि तत्त्वमस्यादिवाक्यानीत्यत्रादिपदेन ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्, अयमात्मा ब्रह्म, आत्मैवेदं सर्वं, सर्वं खल्विदं ब्रह्म, त्वं वा अहमस्मि भगवदेवते, अहं वै त्वमसि देवते तदात्मानमेवावेदाहं, ब्रह्मास्मी,ति ।

स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराद् ।

क्षेत्रज्ञं चापि मां सिद्धिं सदसच्चाहमर्जुनः ॥

मत्तः सर्वमहं सर्वं मयि सर्वं सनातने-

खादीनां श्रुतिस्मृतीनां संग्रहः ।

उपसंहरति-तस्मात्सर्वभावतद्इत्यादिना । स्वत एवापास्ता निरस्ताः समस्तदोषाः क्लेशकर्मविपाकादयो यस्मात्स तथा । तत्र क्लेशः पञ्चविधः, अविद्याऽऽदिभेदात् । कर्म द्विविधम्, पुण्यापुण्यभेदात् । द्विविधमपि प्रकारान्तरेण त्रिविधं, सञ्चितक्रियमाणप्रारब्धभेदात् । विपाकस्तु सुखदुःखात्मकस्वर्गनरकादिभेदादनेकविध इति बोध्यम् । तत्र हेतुमाह-अनन्तेत्यादि । वक्ष्यमाणलक्षणलक्षितजगत्कारणत्वयोगं विधत्ते-जगज्जन्मादिहेतुरिति । उक्तार्थे प्रमाणमाह । अखिलज्ञानैकवेद्य इति । तस्यैव फलरूपतां दर्शयन् विशिनष्टि-मुक्तप्राप्य इति । तस्य सर्वशास्त्रवाच्यत्वं व्यञ्जनाह-परब्रह्मेत्यादि । औपनिषदार्थं संगृह्यन् विशिनष्टि-चिदचिदिसादि । तस्यैव सर्वोत्कृ-

ष्टत्वं दर्शयन्नाह—पुरुषोत्तम इति । विशेष्यं दर्शयति—रमानि-
वासेति । अत्रास्मिञ्छास्त्रे जिज्ञास्यो जिज्ञासासूत्रोक्तेष्यमा-
णज्ञानस्य विषय इति तत्पदार्थो वेदमातृमन्त्राभिहितदेवपदवाच्य
इति यावत् । इदानीमुक्तवाक्यार्थमनूद्य पदार्थान् व्याख्यास्य-
न्नाह—एवमित्यादिना ।

वक्ष्यमाणमुपक्रमते—अथ प्रसङ्गादिति ।

अथ प्रसङ्गात् त्वंपदार्थादिचिदचित्स्वरूपं नि-
रूप्यते । तत्र देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणादिविलक्षणो
ज्ञानस्वरूपो ज्ञाताऽहमर्थरूपः परमेश्वरायत्तस्वरू-
पस्थितिप्रवृत्तिकोऽणुपरिमाणकः प्रतिशरीरभिन्नो-
ऽनन्तव्यक्तिर्वन्धमोक्षार्हश्चेतनपदार्थः । तथा चोक्तं
भगवद्विराद्याचार्यचरणैः ।

ज्ञानस्वरूपं च हरेरधीनं

शरीरसंयोगवियोगयोग्यम् ।

अणुं हि जीवं प्रतिदेहभिन्नं—

ज्ञातृत्ववन्तं यदनन्तमाहु—

रित्यादिना । व्याख्यातश्चायं श्लोकः श्रीपुरु-
षोत्तमाचार्यचरणैर्वेदान्तरत्नमञ्जूषायां तत्रैव द्र-
ष्टव्यम् । तथा च श्रुतयो न्यायाश्च, तस्माद्वा एत
स्मान्मनोऽन्यादन्योऽन्तरात्मा विज्ञानमय इति ।
यथा सैन्धवघनोऽनन्तरो बाह्यः कृत्सनो रसधन

एवं य आत्माऽनन्तरो बाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन
एवा, त्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति, अविनाशी वा
अरे अयमात्मा अनुच्छित्तिधर्मा, अथ योऽयं वे-
द जिघ्राणीति स आत्मा, कतम आत्मा योऽ-
यं विज्ञानमयः प्राणः सुहृदन्तज्योतिः पुरुष
एव द्रष्टा श्रोता रसयिता घ्राता मन्ता बोद्धा वि-
ज्ञानात्मा पुरुषः, न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो
विद्यतेऽविनाशित्वाद्, न हि श्रोतुः श्रुतेः,
न हि मन्तुर्मतेः, न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरि-
लोपो विद्यतेऽविनाशित्वाद्, विज्ञातारमरे केन
विजानीयाद्, जानात्येवायं पुरुषः, न पश्यो
मृत्युं पश्यति न रोगं नो तद्दुःखतां स उत्तमः
पुरुषो नोपजनं स्मरन्निदं शरीरम्, एवमेव परिद्र-
ष्टुरिमाः षोडश कलाः पुरुषायज्ञाः पुरुषं प्राप्या-
स्तं गच्छन्ति ज्ञोऽत एव कर्ता शास्त्रार्थत्वाद्,
अहं वै त्वमसि देवते, सोऽहं ब्रह्मास्मीति, मृत्यु-
मृत्युं नमाम्यहं, तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य
भासा सर्वमिदं विभाति, एष एव साधुकर्म का-
रयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते, स एवा-
साधुकर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्योऽधो नि-

नीषते, स कारयेत्पुण्यमथापि पापं, न तावता
दोषवानीशिताऽपि जीवोऽल्पशक्तिरस्वतन्त्रोऽवरः,
अणुर्ह्येष आत्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन्प्राणः
पञ्चधा शं विवेश अणुर्ह्येष आत्माऽयं वा एते
सि नीताः पुण्यं पापं,

वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।

भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्ताय कल्पते ॥

बुद्धेर्गुणोनात्मगुणेन चैव ह्याराग्रमात्रो ह्य-
वरोऽपि दृष्टः ।

उत्क्रान्तिगत्यागतीनां नाणुरतच्छ्रुतेरिति चे-
न्नेतराधिकारात्, तद्गुणसारत्वात्तद्व्यवदेशः प्रा-
ज्ञवत्, नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको
बहूनां यो विदधाति कामान्, अंशो नानाव्य-
पदेशात्, अस्ति खल्वन्योऽपरो भूतात्मा यो-
ऽयं सितासितैः कर्मफलैरविभूयमानः सदसद्यो-
निना यस्य समूढत्वादात्मस्थम्प्रभुं भगवन्तं का-
रयितारं नापश्यद् गुणै रूष्यमाणः कलुषीकृत-
श्चेति, अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां
भुक्तभोगामजोऽन्यः, निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति,
न स पुनरावर्त्तते, अनावृत्तिः श्रवणादित्याद्याः ।

तत्रेति । तयोश्चेतनाचेतनयोर्मध्ये । अत्र भूतचतुष्टयमे-
 वात्मेति लोकायतिका आहुः । तस्य घटौदनादावतिव्याप्तत्वे-
 न दुष्टत्वाद् देह एव आत्मेति चार्वाकाः । देहे मृते चैतन्याद-
 र्शनाद् देहातिरिक्तस्तत्परिमाणकश्चेतन इति दिगम्बराः ।
 तस्य प्रत्यक्षप्रमाणागोचरत्वात् सत्त्वेपीन्द्रियैर्विना रूपादि-
 विषयज्ञानासिद्धिरिन्द्रियाण्येवात्मतत्त्वमित्येके तदनुयायिनः ।
 सुषुप्तौ तेषां देहवल्लयदर्शनाद् य एवाहं रूपमद्राक्षं स एवाहं
 शब्दं शृणोमि गन्धं जिघ्रामीत्यादिप्रत्यभिज्ञाबाधाद् रूपाद्यनु-
 भवस्य यौगपद्योपपत्तेः तत्क्रमभङ्गाच्चेत्यादिहेतुभिर्नेन्द्रियाणामा-
 त्मत्वं, किं तु चक्षुरादिनियामकं शरीराश्रयं मन एवात्मेति के-
 चित् । क्षणिकविज्ञानव्यतिरिक्तवस्त्वन्तराभावात् क्षणिकवि-
 ज्ञानमेव चेतन आत्मेति योगाचाराः । ज्ञानाकारानुमेयः क्ष-
 णिकबाह्यार्थ एव तत्त्वमिति सौत्रान्तिकाः । क्षणिकबाह्यार्थ ए-
 वात्मेति वैभाषिकाः । क्षणत्रयेऽपि स एवायमित्यादिप्रत्यभिज्ञाऽस-
 म्भवात् सुषुप्तौ तेषामभावदर्शनाच्चासम्भवः । न च प्रत्यभि-
 ज्ञाया ज्वालाया इव संततविज्ञानोदयसादृश्यादुपपत्तिरिति वा-
 च्यम् । सुषुप्तौ विज्ञानवत्त्पवाहस्याप्यभावात् । तत्र तत्प्र-
 वाहस्य भावाभ्युपगमे विषयावभासप्रसक्तेः निरन्तरनिराल-
 म्बनज्ञानासम्भवात्तस्माच्छून्यमेवात्मतत्त्वमिति माध्यमिकाः ।
 तदेतत्सर्वं व्यवहारलोपप्रसङ्गादित्यादिविवादवाहुल्यस्य तन्त्रा-
 न्तरसिद्धत्वान्नात्र विस्तरापेक्षा, किं तु ग्रन्थकृदभिप्रायद्योतना-
 र्थमनुवादत उदिष्ट इति । एतदभिप्रायेणाह-देहोन्द्रियमनोबु-
 द्विप्राणादिविलक्षण इति । तथा च प्रयोगाः-भूतचतुष्टयं नात्मा
 कार्यत्वाद् घटादिवद् । देहो नात्मा भौतिकत्वाद् घटवत् । इन्द्रि-
 याण्यात्मा न भवन्ति करणत्वाद्वास्यादिवत् । मन आत्मा न

भवति करणत्वादिन्द्रियवत् । बुद्धिरात्मा न भवति अन्तःकरण-
त्वान्मनोवद्, जन्यत्वाद् देहादिवच्च । प्राण आत्मा न भवति वायु-
त्वाद् व्यजनजन्यवायुवदित्यादयः । आदिशब्दः पूर्वोक्तपक्षसंग्रहा-
र्थः । पूर्वोक्तपक्षविलक्षण इति यावत् । किं च, देहेन्द्रियादिविलक्ष-
णस्य ज्ञानेच्छाऽऽदिचतुर्दशगुणाश्रयस्य विभुपरिमाणकद्रव्यवि-
शेषस्य तार्किकैरप्यात्मत्वेनाभ्युपगमात्तत्रातिव्याप्तिवारणायाह-
ज्ञानस्वरूप इति । ज्ञानं चैतन्यं स्वरूपमस्येति तथा सः । ज्ञान-
स्वरूपनिखण्डमुक्तसत्तामात्रैकाद्वितीयसजातीयादिभेदशून्यसर्व-
विशेषविनिर्मुक्तं ब्रह्मैव जीवात्मत्वेनाभ्युपगच्छतां प्रच्छन्नबाह्यानां
मायावादिनां पक्षेऽतिप्रसक्तिं वारयति—ज्ञानेति । ज्ञानाश्रय
इत्यर्थः । ज्ञानत्वे सति ज्ञानाश्रयत्वमिति जीवेश्वरसाधारणल-
क्षणं बोध्यम् । एतेनैव निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति, मम सा-
धर्म्यमागताः, पूता मद्भावमागता, इत्यादिवाक्यानि व्याख्या-
तानि भवन्ति, उभयत्रोक्तलक्षणसमन्वयात् ।

ननु ज्ञानस्वरूपस्य स्वप्रकाशस्यात्मनो ज्ञानाश्रयत्वं कथं ज्ञान-
त्वाविशेषाद्, न हि जले जलं भिन्नमवतिष्ठते, ज्योतिषि ज्योतिर्वाऽतो
बुद्धिवृत्तिप्रतिबिम्बितस्य चेतनस्वरूपस्य ज्ञानत्वोपचार इति चेन्न ।
न हि धर्मिधर्मयोरसन्तसाजास्यभेदे नियामकं, किं तु भेदाग्रहमात्र-
मेव, तयोर्ज्ञानत्वाविशेषेऽपि धर्मित्वधर्मत्वावच्छेदेन विजातीयत्वाद्
दृष्टान्तासिद्धिः, द्युमणितत्प्रभावयोस्तेजस्त्वसाम्येऽपि द्युमणित्वप्र-
भावत्वावच्छिन्नतया धर्मिधर्मभावस्य दृष्टचरत्वानुपपत्तिः ।
वस्तुतस्तु जले ज्योतिषि चासन्तसाजास्येन भेदाग्रहेऽपि भेदस्य
सत्त्वमेव, सावयवद्रव्यत्वेनानुमानाद् । अन्यथा घटादौ पार्थिवाव-
यवानामप्यभेदः कथं न वक्तुं शक्यते त्वया । तथाऽत्र प्रयोगः—जले
निक्षिप्तं जलं भिन्नमेव सावयवद्रव्यत्वात् पार्थिवरजःसमुदाये नि-

क्षिप्तपार्थिवरजोवत्, तिलराशौ निक्षिप्ततिलान्तरवच्च । किं च, न हि बुद्धिवृत्तिप्रतिबिम्बिते चेतने ज्ञानत्वोपचाराभ्युपगमे ज्ञानजन्यत्वव्यवहारः सम्भवति, तथात्वे च सूर्यप्रतिबिम्बेनापि सूर्यप्रकाश्यभूतदेशीयतमः शीतयोर्निवृत्तिः स्यान्न च दृष्टचरा युक्ता वा, किं चास्तां बुद्धिवृत्तिप्रतिबिम्बितचेतनस्य ज्ञानत्वव्यवहारः, प्रतिबिम्बस्यैवासिद्धत्वादुभयोश्चेतनवृत्त्योर्बिम्बोपाध्योर्निरवयवत्वान्नीरूपत्वाच्च, निरवयवस्य नीरूपस्य तथाभूतस्यापि प्रतिबिम्बभावाभ्युपगमे रूपरसादीनामपि शब्दादौ कालादौ च, कालादीनामपि रसादौ प्रतिबिम्बत्वापत्तेः । एतेनैव ब्रह्मप्रतिबिम्ब एव जीव इति पक्षोऽप्यपास्तः, तुल्यदोषवत्त्वात् ब्रह्मभूतबिम्बस्याविद्यारूपोपाधेश्च निरवयवत्वादि साम्यात् ।

ननु नीरूपनिरवयवस्यापि रूपस्य गगनादेश्च प्रतिबिम्बदर्शान्नोक्त विरोध इति चेन्न । सावयवद्रव्याश्रितम्यैव रूपस्य सूर्यनक्षत्रादिप्रभायुक्तस्यैव चाकाशस्य तथात्वदर्शनात् पूर्वोक्तदोषस्य तादवस्थमेव । किं च बिम्बरूपस्य गगनादेः कथं चिन्नीरूपत्वनिरवयवत्वयोः सतोरपि जलादिरूपस्योपाधेः सावयवत्वादेः सत्त्वान्नोक्तानुपपत्तेरुद्धारः ।

वस्तुतस्तु गगनं रूप्येव पञ्चीकृतद्रव्यत्वात् पृथिव्यादिवत् । अत एव सावयवत्वपरिच्छिन्नत्वयोरपि तत्र सत्त्वान्न प्रतिबिम्बरूपत्वानुपपत्तिः । एतेनैवाकाशे नीलत्वादिप्रसयो भ्रम इत्यपि निरस्तः । रूपादेस्तत्र सत्त्वेन भ्रमत्वकल्पनायास्तुच्छत्वात् । न च

एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।

एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवदि—

सादिप्रतिबिम्बप्रतिपादकश्रुतिबाध इति शङ्कनीयम् । तस्या

अन्नर्यामिनिर्लेपत्वस्वतन्त्रत्वप्रतिपादनेन नैराकाङ्क्षात् । व्याख्याता चैषा श्रुतिः सिद्धान्तरत्नमञ्जूयां श्रीपुरुषोत्तमाचार्य-चरणैः । वक्ष्यते चोपमा सूर्याकाशादिवदिसस्मिन्नधिकरणे ।

ननु स्यादेतदविद्याब्रह्मणोरुपाधिबिम्बयोर्निरवयवत्वादिना प्रतिबिम्बानुपपत्तिः किं त्वविद्याऽवच्छिन्नमन्तःकरणावच्छिन्नं वा ब्रह्म जीवात्मशब्दाभिधेयं, यथा घटावच्छिन्नाकाशस्य मटाकाशे-नाभेदस्तस्य चानवच्छिन्नेन महाकाशेनाभेदस्तथाऽन्तःकरणावच्छिन्नस्य व्याष्टिरूपजीवस्याविद्याऽवच्छिन्नेन समाष्टिरूपेणाभेद-स्तस्य हि शुद्धेन नित्यमुक्तेनानवच्छिन्नेन ब्रह्मणाऽभेदोऽविद्याक-ल्पितोपाधिकद्वेदश्चेति चेन्न ।

विकल्पासहिष्णुनया तुच्छतरत्वात् । तथा हि । अविद्यारू-पोऽन्तःकरणाख्यो वोपाधिः शुद्धबुद्धिनित्यमुक्तनिर्विशेषस्वरूपं चेतनं ब्रह्म कुठारः काष्ठानीव च्छित्त्वाऽवच्छिन्नत्ति, यथाऽवस्थितस्य सर्वगतस्यैवैकदेशे स्थित्वा तद्देशमात्रं वेति विचेचनीयम् । नाद्यः, सर्व-गतस्य निरवयवनिर्विशेषवस्तुनश्छेदनक्रियाफलाश्रयत्वापत्त्यनर्ह-त्वात् । निष्कलं निष्क्रियं शान्तमिति श्रुतेः । प्रसगात्मनोऽजत्वाना-दित्वादिभङ्गात्तद्विषयकशास्त्रवाधाच्च । द्वितीयेऽप्युपाधेः सर्वगत-त्वमभीष्टं परिच्छिन्नत्वं वेति वक्तव्यम् । प्रथमे उक्तान्तिसाद्यनुपप-त्तेस्तद्विषयकश्रुतिव्याकोपाच्च । किं च ब्रह्मवदुपाधेरपि विभुत्वेन सर्वस्यापि चेतनस्यावृत्तत्वेन शुद्धस्य मुक्तप्राप्यस्याभावप्रसङ्गात् प्रकाशकाभावाज्जगदान्ध्यापत्तेः मुक्तिप्रतिपादकशास्त्रव्याकोपा-च्च । चरमे, उक्तान्सादिव्यवस्थामिद्धावपि उपाधौ गच्छति सति ब्रह्मणो विभोर्गमनानर्हत्वेन पूर्वदेशावच्छिन्नचेतनस्य क्षेत्रज्ञाख्य-स्याकस्मान्निर्हेतुको मोक्षः, तथैव शुद्धस्य नित्यमुक्तस्य चेतनप्रदे-शविशेषस्याकस्मान्बन्धश्चेति पदे पदे बन्धमोक्षौ स्यातां कृतना-

शाकृताभ्यागमप्रसङ्गाच्चेति पूर्वमेवोक्तम् औपाधिकभेदाभेदखण्ड-
नप्रकरणे। स चाहमर्थाभिन्न इत्याह-अहमर्थरूप इति । अहमर्थ एव
रूपं स्वरूपं यस्य स, अहं जानामीच्छामिकरोमीत्यादिप्रत्ययेभ्यः ।

ननु स्यादेतदस्मदर्थस्यात्मत्वं यदि सर्वावस्थाऽनुगतत्वमिति,
तदेव तु न तस्य सुषुप्सादौ व्यभिचारदर्शनाद् अतः प्रकृतिका-
र्यरूप एवायमहं जानामीत्यादिप्रतीतिविषयोऽहमर्थः, “अहंकार
इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधेति भगवदुक्तेरिति चेन्न ।

उक्तहेतोः स्वरूपासिद्धत्वेन हेत्वभावरूपत्वात् । तथा हि ।
सुषुप्सादावहमर्थस्यावगमो मानसिद्धः, एतावन्तं कालं सुखमहम-
स्वाप्सं न किञ्चिदवेदिषम्, एतावन्तं कालं मूर्च्छित एवासमित्या-
दिप्रत्यभिज्ञाया एव मानत्वात् । तस्मात्सुषुप्सादावपि सुखाज्ञा-
नविषयकज्ञानाश्रयाभिन्नोऽहमर्थोऽनुगत एव विशेषविषयाभावेन
विशेषविषयकप्रत्यक्षस्यानुत्थानात् ।

नन्वेतावन्तं कालं मामप्यहं नावेदिषमिति प्रत्यभिज्ञानस्या-
स्मदर्थभाविषयकस्यापन्होतुमशक्यत्वाद् व्यभिचारस्य ता-
दवस्थ्याद्धेतुसिद्धिरिति चेन्न ।

भवदुक्तप्रत्यभिज्ञानेऽपि तस्यानुगतत्वेन सत्त्वात् तत्र मामि-
ति कर्मभूतद्वितीयाऽन्तस्यास्मदर्थस्य जाग्रदाद्यवस्थाऽनुभूतानादि-
कर्मसंस्कारनिरूपितात्मत्वाभिमतदेहादियुक्तो विषयः, अहमित्य-
स्य प्रथमाऽन्तस्य कर्तुरस्मदर्थस्य देहेन्द्रियभिन्नशुद्धभगवदात्मक-
प्रत्ययकूपदार्यो ज्ञाता विषयः, तथा च मामितिजाग्रदवस्थाऽनुभूत-
स्य देहादियुक्तस्यात्मत्वेनाभिमतस्य तत्राभावात्त्रिषेधविषयत्वं
सूपपन्नं, तथैव चाहमितिदेहादिविलक्षणस्य शुद्धास्मदर्थस्य तत्र
सत्त्वेन विशिष्टाभावविषयकानुभवाश्रयस्य तत्रापि सत्त्वात्तस्य
ज्ञातृतया भानमपि सूपपन्नतरम् । एवमहमर्थस्य सर्वावस्थाऽनुगत-

त्वाद् अनुभवस्मृत्योरेकाधिकरणनियमाच्च उक्तहेतोरसिद्धिताद-
वस्थयमेव, अन्यथा एतावन्तं कालं नाहमासम् इदानीं जातोऽहम् ।
एतावन्तं कालं नाहमभवं किं तु किं चिन्मद्विलक्षणानुभूतिमात्रमा-
सीदिदानीं तदन्योऽहमस्मीत्यादिप्रत्यभिज्ञानं स्यात्, तस्य तु कुत्राप्य-
दृष्टश्रुतत्वाद् अनुपपन्नत्वाच्च । तस्मादुक्तप्रत्ययप्रमाणसिद्धज्ञात्रभि-
न्नाहमर्थ एवात्मतत्त्वमिति सिद्धम् । किं च सर्वश्रुतिमूलभूतस्य सर्वम-
न्त्रशिरोमणिरूपस्याप्यस्मच्छब्दप्रयोगदर्शनाद् गायत्र्याख्यस्य म-
न्त्रस्याप्ययमेवार्थः । ज्ञान्निन्नास्मदर्थ एवात्मेति यावत् ।

ननु आत्मबुद्धोरन्योन्याध्यासाभिप्रायकोऽयमस्मत्प्रयोगो-
नात्मस्वरूप इति चेन्न ।

धीशब्दस्य पृथक्प्रयुक्तत्वाद् यो देवो नो धियः प्रचोदयादि-
सत्र यो देवपदार्थः सार्वज्ञ्याद्यनन्ताचिन्सयावदात्मवृत्तिस्वाभावि-
कगुणशक्तिवैभवाश्रयः परमेश्वरो विश्वात्मा स नोऽस्मदर्थभूतानां
जीवात्मनां सम्बन्धिर्धूर्तुद्धिर्विषयप्रवणा तस्या धिय इति कर्मणि
षष्ठी, धियमित्यर्थः । यद्वा द्वितीयाऽन्तवहुवचनमिदं बोध्यम् । तथा च
या विषयप्रवणाः ताः प्रचोदयात् स्वविषयिका ब्रह्मस्वरूपविषयि-
काः कुर्यादिति ब्रह्मणो नियन्तृत्वेन स्वतन्त्रसत्त्वयोगोऽस्मदर्थभू-
तानां च प्रसगात्मनां धीशब्दोपलक्षितः चेतनवर्गस्य च नियम्यत्वेन
परतन्त्रसत्तायोगश्च स्पष्टं मन्त्रित इति यावत् । किं च गायत्र्याख्य-
मन्त्रदेवता सर्वज्ञा न वेति विचनीयम् । सर्वज्ञत्वे तथाऽस्मच्छब्दो-
यस्यात्मपरत्वेन प्रयोक्तुं न घट्यते अध्यस्तविषयकत्वात्तस्या अन्य-
था मातापित्रादेरपि वत्सलतरस्यास्तस्या एवमध्यस्तात्मोपदेशे स
र्ववञ्जकतयाऽनाप्तत्वापत्तेः । द्वितीयेऽज्ञत्वादेवाप्रमाणकत्वापत्तेः ।
तथात्वे च तन्मूलकस्य सर्वस्यापि वेदस्याप्रामाण्यतरत्वापत्तेश्च
तथा च ब्राह्ममताविशेषापत्तेश्च । किं चास्तां तावद्दहमर्थस्य सुषु-

प्लादौ व्यभिचारशङ्का मोक्षावस्थायामपि तस्यानुगतत्वनात्म-
स्वरूपत्वनिश्चयात् । तथा हि । विश्वलयात्मके महाप्रलयेऽवशिष्ट-
स्यैकाद्वितीयस्य ब्रह्मणो नित्यमुक्तत्वं तावन्निर्विवादं, तथा च त-
स्यापि ज्ञान्निभन्नाहमर्थस्वरूपत्वं प्रतिपादयन्त्यस्तत्साम्यापन्नानां
मुक्तानां जीवात्मनामपि तथात्वं निश्चिन्वन्ति श्रुतयः, ब्रह्मैवेदमग्र
आसीत्, तस चात्मानं वेदा, हं ब्रह्मास्मीति, बहु स्यां प्रजायेय, नामरूपे
व्याकरवाणि, त्रिवृतं करवाणी, सादयः । न केवलमुपमानश्रुतिरत्र
प्रमाणं, किं तु मुक्तानां वामदेवादीनामनुभवश्रवणमपि तद्ब्रह्मैतत्
पश्य ऋषिर्वाग्देवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्यश्चेति । किं च
“वेदाहं समतीतानि वर्त्तमानानि चार्जुने”त्यस्मदर्थस्यैव सर्वज्ञत्व-
योगः । “अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा” “मत्तः सर्वं प्रवर्तत”
इति तस्यैव जगज्जन्मादिकारणब्रह्मलक्षणलक्षितत्वम् । “इति मत्वा
भजन्ते मां बुधा भावसमन्विता” इति सर्वज्ञानवद्भजनीयत्वं तद्भ-
जतां ज्ञानित्वं च । “तेषामहं समुद्भर्त्से”ति संसारनिवारकत्वम् ।

तेषामेवानुकम्पाऽर्थमहमज्ञानजं तमः ।

नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वतेति—

अनुकम्पाऽऽदिगुणाश्रयत्वमज्ञाननाशकत्वं ज्ञानदातृत्वादि ।

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वभूतमहेश्वरम् ।

सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छती—

ति सर्वमहेश्वरत्वं तद्विषयकज्ञानस्य मोक्षान्तरङ्गहेतुत्वम् ।

मामुपेत्य तु कौन्तेय ! पुनर्जन्म न विद्यते ।

मामुपेत्य पुनर्जन्मदुःखालयमशाश्वतम् ।

नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥

मम साधर्म्यमागता इति मुक्तोपसृप्यत्वम् । मामप्राप्यैव कौन्तेय!
सतो यान्त्यधमां गतिमिति तदप्राप्तेः संसारकारणत्वम् । अतोऽऽस्य

लोक वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम इति, मत्तः परतरं नान्यत्किं चिदस्ती-
त्यन्वयव्यतिरकाभ्यां सर्वोत्कृष्टत्वम् । अहमात्मा गुडाकेश! क्षेत्रज्ञं-
चापि मां विद्धी, ति विश्वान्तरात्मत्वम् । विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमिति-
सर्वाधारत्वम् । न तदास्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरमिति सर्व-
व्यापकत्वम् । वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इति शास्त्रयोनित्वम् । प्रकृतिं
विद्धि मे परामिति चेतनाचेतनप्रकृत्यधिष्ठातृत्वम् । अवजानन्ति मां
मूढा इति तदवज्ञाया मूढत्वरक्षसत्वासुरत्वप्राप्तिहेतुत्वम् । मामेकं
शरणं त्रजेहि सर्वशरण्यत्वम् । अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि
आ शुच इति सर्वपापनाशकत्वं, तच्छरणागतस्य शोकाभाव, श्रे-
त्यादीनां स्वयमेव श्रीमुखेन गीतत्वात् सर्वशास्त्रमयरूपाया गीताया-
अस्मदर्थभिन्नसर्वज्ञानन्तविचित्रशक्त्याश्रयः श्रीभगवान् पुरुषो-
त्तमो रमानिवासः श्रीकृष्ण एव विषय इति निश्चीयते उदाहृतहे-
तुगर्भितवाक्येभ्यः । तस्मादस्मदर्थभिन्न एव परब्रह्मभूतो विश्वात्म
भगवान्वासुदेवः । तथैवास्मदर्थभिन्ना उक्तवक्ष्यमाणलक्षणलक्षणा
जीवात्मान इति सिद्धम् । एतेन कर्तृत्वमपि निरूपितं, तथा हि
विज्ञानं यज्ञं तनुते इति, कर्त्ता शास्त्रार्थत्वादिति शास्त्रात् ।

चतु मन एव कर्त्त्रिति तस्यात्माध्यासेनात्मनि कर्तृत्वभानात्
तद्विषयकमिदमुदाहृतशास्त्र, मन्यथाऽकर्त्त्रात्मप्रतिपादकशास्त्रव्या-
कोपादिति चेन्न । तुच्छमेव तत् । मनसः कर्तृत्वाभ्युपगमे घटादा-
वपि कर्तृत्वापत्तेरचेतनत्वसाम्यात् । किं च तन्मनोऽकुरुतेत्यादौ
मनसः कर्मत्वं शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांसो मनसेति तस्यैव करणत्वं-
मन उक्त्वा मन्मीलित इवाश्वन् पिबन्नास्ते इत्यादौ मनस उक्त्वा म-
णेऽपि, आत्मनः कर्तृत्वं परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्प-
द्यते जज्ञत् क्रीडन् रममाणः सह ब्रह्मणा विप्रश्चिन्तेति मोक्षदा-
ज्ञायां भगवद्भावापत्त्यनन्तरमपि क्रियाऽऽश्रयत्वं श्रूयते उक्तवा

क्येभ्यः । नैतेषु कापि मनसः कर्तृत्वं दृष्टचरमनुपपन्नं च । न हि कर्मणः करणस्य वा कर्तृत्वं सम्भवति कुठारादेः काष्ठादेश्चापि कर्तृत्वापत्तेः । न च सुषुप्त्यादौ तदभावादुक्तसिद्धान्तासम्भव इति वाच्यम् । ज्ञातृत्ववत्तस्याप्यनुगतत्वात् ज्ञातृत्वकर्तृत्वयोः सामानाधिकरण्यनियमात् । किं च बद्धावस्थायां ज्ञानादिसंकोचात् करणनिमित्तकत्वाद्दिशेषकर्तृत्वस्य सुषुप्त्यादौ करणानां लयात् कर्तृत्वभानाभावोऽविरुद्धः । न चैवं जाग्रदवस्थायां कदा चिदपि तदुपरमो न स्यात् करणवर्गस्य तत्र सत्त्वादिति वाच्यम् । विशेषविषयकर्तृत्वे क्रियाया अपि तत्सहकारित्वात् । तस्या अभावे तदनाविर्भावोऽविरुद्धः ।

ननु करणक्रियाऽऽदिनिमित्तकात्मकर्तृत्वकल्पने महद् गौरवं, तस्मादुपाधेरेव कर्तृत्वाभ्युपगमो वरीयान् लाघवादिति चेन्न । उपाधेर्जडस्य कर्तृत्वेऽतिप्रसङ्गस्योक्तत्वात् । न च नोपाधिमात्रस्य कर्तृत्वाभ्युपगमो,ऽपि तु तत्सम्बन्धादकर्तुरपि कर्तृत्वं सम्भाव्यत इति वाच्यम् । तर्हि नपुंसकस्यापि स्त्रीसंपर्कात्प्रजोत्पत्तिः स्याद् । न चैवं कापि दृष्टं श्रुतमुपन्नं चेति । तस्मात्स्वाभाविककर्तृत्वाश्रयस्यैवात्मनः स्वाभाविकदहनशक्त्याश्रयाग्नेः काष्ठादिसम्बन्धेन तदाविर्भाववत् करणादिसम्बन्धानिमित्तकस्तदाविर्भाव उपपन्नतरः । न चैवं कर्तृत्वनिषेधविषयकशास्त्रबाध इति वाच्यम् । तस्य स्वतन्त्रकर्तृत्वनिषेधेन नैराकाङ्क्ष्याद् । अन्यथा कर्तृत्वप्रतिपादकशास्त्रबाधशङ्कोत्थानस्यापि सावकाशत्वात् । तस्माज्ज्ञातृत्ववत्कर्तृत्वस्यापि प्रसंगात्मनां स्वाभाविकधर्मविशेषत्वं स्वरूपनिरूपितमेवेति सिद्धम् । एवं भोक्तृत्वादयोऽप्यूहनीयाः । तथा हि । सुषुप्त्यादौ सुखादिभोक्तृत्वे प्रत्यभिज्ञाया मोक्षापत्तौ भगवत्स्वरूपगुणादिविषयकानुभवानन्दभोक्तृत्वे च जक्षत्क्रीडन्निसादिश्रुतेश्च मानत्वात् कर्तृत्वभोक्तृत्वयारेकाधिकरणत्वनियमाच्च ।

ननु स्यादेतदुक्तलक्षणस्य परब्रह्मणि पुरुषोत्तमाख्येऽपि समन्वयाच्चत्रातिव्याप्तेः । न च तस्यापि लक्ष्यत्वादिष्टापत्तिरिति वाच्यम् । सिद्धान्तभङ्गादिति चेत्तद्व्यावर्तयन्नाह-परमेश्चराद्यत्त-स्वरूपस्थितिप्रवृत्तिक इति । अस्मदर्थाभिन्नसर्वनियामकवि-
 श्वात्मनो वासुदेवस्यायत्तं तन्त्रं स्वरूपस्थितिप्रवृत्ति यस्य सः । स्वरूपं च स्थितिश्च प्रवृत्तिश्चेति समाहारः स्वरूपसम्बन्धिन्यौ स्थितिप्रवृत्ती इति वा सर्वदेशकालीनवस्तुविषयकज्ञानादौ क्रि-
 याप्रवृत्त्यादौ च स्वातन्त्र्यशून्य इत्यर्थः । तथा च देहादिविलक्षण-
 ज्ञानात्मत्वेऽस्मदर्थाभिन्नज्ञानाश्रयत्वे च सति परमेश्वराधीनस्व-
 रूपस्थितिप्रवृत्तिकत्वमिति त्रिविधानामपि प्रसंगात्मनां साधा-
 रणलक्षणमिति, तथात्वे च पूर्वदलयोः परमेश्वरसाधारणत्वेऽपि
 एत्तरदलस्यासाधारणत्वान्नोक्तदोषयोगः ।

नन्वेवं परमेश्वरे वैषम्यनैर्घृण्यप्रसक्तिस्तस्यैव प्रयोजककर्तृ-
 त्वाभ्युपगमात् पुण्यापुण्ययोगस्यापि तत्रैव प्रसङ्गापत्तेश्चेति
 चेन्न । वैषम्यादीनां कर्मसापेक्षत्वाद् न तत्र योग इति भग-
 वान्सूत्रकारो वक्ष्यते “वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वादि”ति ।

न च तर्हि कर्मण एव प्रयोजकत्वात् किमीश्वरेण
 गौरवमात्रत्वाच्चद्ग्रहस्येति वाच्यम् । कर्मणि जडत्वेन चेतन-
 नियन्तृत्वाद्यसम्भवात्प्रयोजकत्वासम्भव इत्यर्थः । अन्यथा घटा-
 दावपि तत्प्रसङ्गस्य व्याप्तिसम्भवाद्, जडत्वसाम्याद् । कर्मणश्चैत-
 न्ययोगाभ्युपगमे संज्ञाभेदोऽवशिष्यते न वस्तुभेदस्तस्यैवेश्वरत्वसं-
 भवाद् ।

न च प्रलये कर्मणोऽप्यभावात्कथमिव तत्सापेक्षत्वं पर-
 गत्पनः सम्भवतीति वाच्यम् । कर्मणामनादित्वाद् । इतरथा सृष्ट्य-
 भावप्रसङ्गात्, ~~सृष्ट्याद्याद्या~~ अभ्यागमप्रसङ्गाच्च । तथा च वक्ष्यते

“न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वादि”ति, तस्मात्कर्मसापेक्षत्वा-
त्पुण्यापुण्यकर्तृत्वादिप्रयोजकस्य नोक्तदोषसम्बन्धावकाशः ।

न च मुक्तौ कर्माभावादीश्वरतन्त्रत्वस्याभाव इति वाच्यम् ।
नियन्तृत्वनियम्यत्वयोः तत्त्वंपदार्थनिष्ठासाधारणस्वाभाविक-
यावदात्मवृत्तिस्वरूपधर्मत्वात्, तयोर्नाशे स्वरूपनाशस्यापि स-
म्भवितुं शक्यत्वात् स्वरूपनाश एव मोक्षः स्यात् ।

अयं भावः । न वयं परमेश्वरनियन्तृत्वस्य कर्मसापेक्षत्वं
वदामः, किन्तु अनादिकर्मसापेक्षपुण्यापुण्यादिकर्मप्रवाहकार-
यितृत्वे तत्फलदातृत्वे च, मुक्तौ तयोरभावेऽपि स्वरूपस्थिति-
प्रवृत्त्यादौ नियन्तृत्वस्य सत्त्वान्नोक्तदोषः ।

ननु स्यादेतत्तथाऽपि शास्त्राचार्य्योपदेशस्य तदुक्तसाधनानु-
ष्ठानस्य त्रैयथ्यापत्तिः, जीवानां स्वतन्त्रकर्तृत्वानभ्युपगमादिति-
चेन्न । भगवदायत्तस्वरूपस्थित्यादिविषयकाज्ञानवन्मुमुक्षुवधिका-
रिकत्वाद्, उपदेशशास्त्रादेः भगवदायत्तस्वरूपादिका वयमिति
ज्ञानाभाववद्विषयकत्वेनोपदेशस्य नैराकाङ्क्ष्यादित्यर्थः ।

ननु नैवमुक्तलक्षणेऽतिव्याप्तिदोषनिवृत्तिः, परमेश्वरस्यापि
स्वातन्त्र्यस्य परमेश्वरायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिकत्वसम्भवात् सर्व-
पक्षेषु ब्रह्मणः स्वातन्त्र्यासाधारण्यस्य निर्विवादत्वादुक्तातिव्या-
प्तेस्तादवस्थयमेवेत्याशङ्क्य तन्निवृत्तये विशेषं वदन् परिमाणविवादं
निराकरोति-अणुपरिमाणक इति । अणुमात्रं परिमाणं यस्य
सो,ऽअणुपरिमाणलक्षणगुणाश्रय इत्यर्थः ।

नन्वात्मनोऽणुपरिमाणत्वे सर्वशरीरावयवगतदुःखाद्यनुस-
न्धातृत्वं प्रकाशकत्वं सर्वशरीराधारत्वं न स्यात् तस्य मेरुगिरौ
सर्षपस्येव देहातिसूक्ष्मतमाल्पतरैकदेशे स्थितत्वादिति चेन्न ।

धर्मिभूतस्यात्मनोऽणुत्वेपि तद्धर्मभूतज्ञानस्य विभुत्वेन सर्वसमञ्ज-
सत्वाद् “गुणाद्रा लोकवदि”ति न्यायात् ।

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।

क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारतेति—

सदृष्टान्तोपपत्तिमद्भगवद्भचनाच्च । एतेनैव विभुपरिमाण-
विषयकशास्त्रस्यापि नैराकाङ्क्ष्यं व्याख्यातं भवति ।

ननूपाधिकृतमेवेदमणुपरिमाणकत्वमात्मनो न स्वरूपतः “बु-
द्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव ह्याराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः”इति श्रवणाद्
विभुत्वमेव तस्येति चेन्न । अहो विवेककौशल्यं भवतो देवानां-
हितकारिणः, स्वहस्तेनैव स्वभवनं दह्यते, उक्तवाक्यस्याणुत्वप-
रत्वेनास्मत्पक्षपातित्वात् ।

तथा हि—बुद्धेरुपाधेः परिमाणात्मकगुणेन तथाऽऽत्मनः
स्वरूपवृत्तिपरिमाणभूतेन गुणेन चोभयथाऽपि अवरो जी-
वात्मा आराग्रमात्रो दृष्टः शास्त्रेषु योगिभिरनुभूतो वेति
“दृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या सूक्ष्मैः सूक्ष्मात्मदर्शिभिरितिश्चरन्तराद् ।
आराग्रमात्रोऽतिसूक्ष्मोऽणुरित्यर्थः । अवरकथनादीश्वरस्य परत्व-
सिद्ध्या तयोर्भेदस्यापि स्वाभाविकत्वमुक्तं भवति, परावरश-
ब्दयोरन्योन्यसापेक्षत्वनियमात् । परिमाणवद् भेदस्यापि स्वरू-
पनिबन्धनत्वं बुद्धिनिबन्धनत्वं चोभयथा संभवतीति, उभयोरपि
भेदनिरूपकत्वाद्, अस्ति खल्वन्योऽपरो भूतात्मा योऽयं सितासितैः
कर्मफलैरभिभूयमानः सदसद्योनिना, यस्य संमूडत्वादात्मस्थं प्रभुं
भगवन्तं कारयितारं नापश्यद् गुणौघैरूप्यमाणः कलुषीकृतश्चेति
मैत्रेयोपनिषच्छ्रुतेरलं प्राप्तङ्गिकेन । किं चात्मगुणेन चैवेत्यवधार-
णमत्रान्ययोगव्यवच्छेदपरम् । स च मध्यमविभुपरिमाणव्याव-
र्त्तकः । मध्यमपरिमाणको विभुपरिमाणको वा नायं, किं तु

आराग्रमात्रोपलक्षितोऽणुपरिमाणक एवेत्यर्थः । अणुर्ह्येष आत्मा
चेतसा वेदितव्यः,

बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।

भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्याय कल्पत—

इतिश्रुत्यन्तरात्। उत्क्रान्तिगत्यागतीनां नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्ने-
तराधिकारात्, तद्गुणसारत्वात्, तद्व्यपदेशः प्राज्ञवदिति वक्ष्य-
माणन्यायाच्च । तत्र न तावन्मध्यमपरिमाणकः, सावयवत्वाद्
देहवन्नश्वरत्वापत्तेः कृतनाशकृताभ्यागमप्रसङ्गाच्चेति पूर्वमेव नि-
राकृतम् । नापि विभुपरिमाणकः, असंभवात् । तत्रात्मनो बहुत्वमे-
कत्वं वेति विवेचनीयं, बहुत्वे मनसो विभुत्वेऽणुत्वे चोभयथाऽपि
सर्वेषां विभूनां जीवात्मनां सर्वमूर्त्तसंयोगित्वाविशेषात् सर्वैर्म-
नोभिर्नित्यसंयुक्ततया सर्वान्तर्वीक्ष्यस्वादिज्ञातृत्वापत्तेः, ब्रह्मण्य-
तिप्रसङ्गाच्च । अहंत्वमयमितिप्रत्ययानां नियामके विनिगमना-
विरहेण विभागाभावापत्तेश्च । आत्मत्वेन मनःसंयोगवच्चेन च
विशेषाभावात् । न चात्मत्वसाम्येऽपि तत्तत्कर्मजन्यसंस्कारवि-
शिष्टवतो वैलक्षण्यादीनां परस्परभिन्नत्वेन नियामकत्वान्नोक्तदो-
षप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तत्तत्कर्माद्यदृष्टादीनामपि नियामकत्वेन
कल्पितानां सर्वेष्व्वात्मसु सम्बन्धसामान्यात् तत्राप्यन्यकल्पने-
ऽनवस्थाऽऽपत्तेश्च । द्वितीये तु एकस्यैव विभोरात्मनः सर्वान्तः-
करणैरुपाधिभूतैरवच्छेदाभ्युपगमात् सर्वेषामुपहितानां सर्वज्ञातृ-
त्वमप्रमाणम् । अन्यथा स्वस्यैवैकस्मिन्देशे वर्त्तमानानामन्तःक-
रणानां सम्बन्धेन तत्कृतदुःखाद्यननुभवत्वाभ्युपगमे देवदत्तस्य
स्वशिरःपाण्याद्यवयवनिष्ठवेदनाऽनुसन्धानाभावापत्तेः, जडत्वाप-
त्तेश्च । ज्ञातृत्वादेरुपाधिधर्मत्वाङ्गीकारे उपाधेश्चेतनत्वापत्तेश्च
उपाधेश्चाणुत्वस्वीकारेण शिरःपाण्याद्यवयवैर्युगपदसम्बद्धतया

तद्गतमुखादीनां युगपदनुसन्धानाभावापत्तेश्च । उपाधेर्मध्यमपरि-
माणाङ्गीकारे तदवच्छिन्नस्यापि तथात्वापत्त्या बौद्धपक्षस्वीकारा-
पत्तेश्च, उपाध्यणुत्वानिरूपितजीवाणुत्वाङ्गीकृतसिद्धान्तभङ्गाच्च ।
उपाधेर्विभुत्वाङ्गीकारे च सर्वस्याप्युपहितत्वेन मुक्तप्राप्याभावो
जगदान्ध्यापत्तिश्च स्यातां, तच्च पूर्वमेव निराकृतमुक्तहेतुभ्यो-
महापापीयानयं पक्षः श्रेयार्थिभ्यः सुदूराद्देयः ।

नन्वणुत्वे निरवयवत्वमप्यवश्यं भाव्यं, तथात्वे चेश्वरस्य
तत्राव्यापनात्तदन्तर्यामित्वभङ्ग इति चेन्न । तुच्छत्वाच्छङ्कायाः,
जीवस्याणुत्वनिरवयवत्वयोः सतोरपि परमेश्वरस्य व्यापनशील-
त्वेन सर्वत्र व्यापकत्वात् । अथ कस्मादुच्यते महाविष्णुरिति
यस्मात्सर्वलोकान्सर्वान्देवान्सर्वात्मनः सर्वभूतानि व्याप्नोति
स्नेहो यथा कलमपल्लपिण्डोत्प्रोत्तमनुव्याप्तमिति प्रश्नोत्त-
राभ्यां निर्णीतत्वात् श्रुतिभिः । न हि नियम्यनियन्तृत्वयोर्व्याप्य-
व्यापकत्वयोश्च भावे सावयवत्वं निरवयवत्वं च प्रयोजकं,
तथात्वे साति कालशब्दस्पर्शादीनां निरवयवाणां भगवान्निय-
म्यत्वाद्यभावप्रसङ्गात् । किं तु वस्तुवृत्तिव्याप्यत्वव्यापकत्वनि-
मित्तभूता शक्तिरेव तत्र प्रयोजिका । एवं च सर्वगतस्य परमा-
त्मनः सर्वव्यापकताशक्तियोगश्रवणात्सर्वमनवद्यम् ।

इत्थं परिमाणविवादं निराकृत्य संख्याविवादं निराकरोति-
प्रतिशरीरं भिन्न इति । ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु प्रत्येकमेकैको
विलक्षणस्वरूप इत्यर्थः । एतेन परमात्मनो जीवानां महद्वैलक्ष-
ण्यमुक्तं सर्वगतस्य ब्रह्मणः सर्वैकत्वात् तथा च “तयोरन्यः
पिप्पलं स्वाद्रच्यनश्चन्नन्योऽभिचाकशीती”तिश्रुत्या जीवपरयो-
र्विभागश्रवणाद्, अनेनैव जीवानामितरेतरस्वरूपभेदश्च स्पष्ट एव
दर्शितः । अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्सेनां भुक्तभोगामजो-
ऽन्व इति श्रुतेः ।

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।

न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परमिति—

भगवद्वचनाच्च । एतेनैकजीववादपक्षो निरस्तो भवति । अन्यथै-
कस्मिन्नपि जीवात्मनि सुप्ते मूर्च्छिते मृते वा निखिलजीवनिका-
यस्याप्रतीत्यापत्तेः । अनेनैवात्मनामितरेतरसुखादिगुणसाङ्कर्य-
शङ्काऽपि दूरतो निरस्ता ।

ननु स्यादेतत्क्षेत्रज्ञानां प्रतिशरीरं स्वरूपभेदस्तथाऽपि
तत्रैकैकस्य साधनसंपत्त्या क्रमेण मोक्षापत्तौ सत्यां कदा चित्स-
र्वेष्वपि मुक्तेषु सृष्ट्यत्यन्ताभावोऽपि सम्भाव्य इति शङ्कां परिह-
र्तुकामो भगवान्ग्रन्थकारो विशिनष्टि—अनन्तव्यक्तिरिति ।
सङ्ख्यानिरूपितावसानशून्यः । तथा चाह भगवान्पराशरः ।

स्थूलैः सूक्ष्मैस्तथा सूक्ष्मसूक्ष्मैः सूक्ष्मतरैस्तथा ।

स्थूलैः स्थूलतरैश्चैव तत्सर्वं प्राणिभिर्द्वृतम् ॥

अङ्गुलस्याष्टमो भागो न सोऽस्ति मुनिसत्तम ! ।

न सन्ति प्राणिनो यत्र निजकर्मनिबन्धनाः ॥

सर्वे चैते वशं यान्ति यमस्य भगवन्किल ।

आयुषोऽन्ते, ततो यान्ति यातनास्तत्प्रचोदिताः ॥

यातनाभ्यः परिभ्रष्टा देवाद्यास्वथ योनिषु ।

जन्तवः परिवर्तन्ते शास्त्राणामेष निर्णय—

इत्यादिना बद्धानामसङ्ख्यातत्वं निरूपितम् । शास्त्राणामे-
षनिर्णय इति निर्णयपदप्रयोगाच्छङ्काऽवकाशो दूरतोऽपास्तो-
भवति । बद्धो नामानादिकर्मवासनाकार्यदेवतिर्यगाद्यनेकविधश-
रीरेषु तत्सम्बन्धिषु चात्मीयाभिमानकः । सोऽपि द्विविधो मुमुक्षु-
मुमुक्षुभेदात् । आद्यः, आध्यात्मिकादिविविधविचित्रदुःखानुभव-
जातनिर्वेदो निःशेषदुःखनिवृत्त्यात्मकमोक्षमिच्छुः । सोऽपि द्विवि-

धो, भगवद्भावापत्तिकामो निजस्वरूपोपलब्धिकामश्चेति । तस्या-
प्यसङ्घातत्वमाह भगवान् यमः ।

परिहर मधुसूदनमपन्नान् प्रभुरहमन्यनृणां न वैष्णवान्-
मिति ।

द्वितीयस्यानुसन्धेयं भगवद्वाक्यं—

केशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसामिति ।

अमुमुक्षुश्च वैषयिकभोगकामः । सोऽपि द्विविधः । भा-
विश्रेयस्को निससंसारी च । तेषामनन्तत्वं पराशरवाक्याद्बो-
ध्यम् । निससंसारिणां विशेषश्च श्रीमुखेन गीतः ।

क्षिपाम्यजस्रमशुभानामुरीष्वेव योनिष्वि-

त्नादिना । किं च मुक्तो द्विविधः । निसमुक्तो बद्धमुक्त-
श्चेति । तत्र निसमुक्तो गर्भजन्मजरामरणादिप्रकृतिसम्बन्धतत्का-
र्यदुःखविषयकानुभवशून्यत्वे सति निसनिरतिशयभगवतीयदर्श-
नादिभजनानन्दैकरसो विश्वक्सेनगरूडादिगणः । तस्याप्यसङ्-
ख्यातत्वं “तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरय” इत्यादिश्रु-
तिनिर्णीतं बोध्यम् । बद्धमुक्तश्चानादिकर्मात्मकाविद्यानिरूपित-
प्रकृतितत्कार्यसम्बन्धविनिर्मुक्तः ।

बहवो ज्ञानतपसा पृता मद्भावामागताः ।

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ॥

सर्गेपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यर्थन्त चेति—

भगवदुक्तेः । भगवद्भावापन्नस्य च तदिच्छाऽनुरूपया
निजेच्छयाऽनन्तविग्रहयोगश्च भगवदवतारवच्छ्रुतिनिर्णीत एव
स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा भवति सहस्रधा भवत्यप-
रिमितो भवतीत्यादिश्रवणात् । तत्सिद्धं बद्धमुक्तभेदबहुलका-
नामपि सर्वेषामनन्तव्यक्तिकत्वमित्यलं विस्तरेण ।

एवमेतावता विशेषसन्दर्भेण निसमुक्तादीनां जीवात्मनां स्वरूपगुणपरिमाणसंख्यादिभिः साधारणत्वं निरूपितमिदानी-
बद्धानां विशेषं विवेक्तुं विशिनष्टि—बन्धमोच्चारह इति ।

अनादिकर्मात्मकाविद्याऽवच्छिन्नो देवतिर्यङ्मानुष्यादिदे-
हरूपसंसारचक्रमनुभवन् श्रीभगवन्निर्हेतुककृपाकटाक्षावलोकित
आचार्यदेवो भूत्वा तन्मुखनिर्द्धारितसच्छास्त्रार्थसुधासंग्भावितो
निरस्तसंशयादिरोगो भगवत्स्वरूपगुणवैभवादिविषयकध्यानसं-
त्ततिपरिपाकजन्यसाक्षात्कारनिरस्तकर्मबन्धो भगवद्भावापात्तिरू-
पमोक्षयोम्य इत्यर्थः ॥

यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा वृणुते तनुं स्वाम् ॥
तमक्तुं पश्याति वीतशोकः धातुः प्रसादान्महिमानमात्मनः ॥

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्थ कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥

यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं

कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ।

तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय

निरञ्जनः परमं सार्वभ्यमुपैतीत्यादि—

श्रुतिभ्यः । परमेश्वरानुग्रहोऽयं विभुरपि श्रवणादिसाधनस-
म्पन्ने भगवदाचार्यभक्तिसंपृक्त एवाविर्भवति नान्यत्र, ततो न
साधनविषयकशास्त्रबाधस्तदुक्तसाधनवैयर्थ्यं च ।

एतेन भगवदनुग्रहस्य सर्वगतत्वे सर्वमोक्षप्रसङ्गः, परि-
च्छिन्नत्वे च तुच्छत्वमिसादिशङ्का दूरतो निरस्ता । यथा
तार्किकमते व्यापकस्यापि गोत्वादेः सास्त्राऽऽदिमस्यैव सम्बन्धः ॥
यथौपनिषदानां पक्षे ब्रह्मस्वरूपस्य सर्वगतत्वेऽपि क्वचिदेव
तदधिकारिविशेष आसन्नमोक्षक एव साक्षात्कारो नान्यत्र,

तद्वत् । एतेनैव सर्वेषामपि भगवतीयगुणानां वात्सल्यसौशील्यकारुण्यतितिक्षाज्ञानशक्तिबलैश्वर्यतेजोवीर्यादीनां स्वरूपवद् व्यापकत्वं मोक्षादिदानहेतुत्वं स्वाभाविकत्वं यावदात्मवृत्तित्वं सुसुक्ष्मास्यत्वं चोक्तं भवति ।

ननु भगवतीयानुग्रहः साधनान्तरापेक्षः स्वतन्त्रो वा । नाद्यः, अन्योन्याश्रयदोषप्रसङ्गात् । नान्यः । सर्वत्र व्याप्तिप्रसङ्गात्, सुखदुःखाद्युच्छेदापत्तेरचेति चेन्न ।

तस्य निरेपक्षत्वेऽपि नैर्घृण्यादिदोषनिवृत्तय उपायान्तरस्य तत्प्रतिपादकशास्त्रस्य च बाधानिवृत्तये चान्येषां साधनानां व्याजमात्रत्वेनाभ्युपगमान्नोक्तविकल्पावकाशः । एतदुक्तं भवति । यद्यपि “न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यत” इत्यादिश्रुतेर्निरतिशयसाम्यस्य विश्वात्मनः पुरुषोत्तमस्यानुग्रहादीनां स्वातन्त्र्यमेव, तथाऽपि साधनान्तरप्रतिपादकशास्त्रस्यापि स्वप्रतिष्कारूपत्वात् स्वसत्प्रतिज्ञत्वख्यापकत्वाच्च तस्मिन्बाधे स्वप्रतिज्ञाहानिप्रसङ्गात् साधनान्तरमपि व्याजीभावेनावश्यङ्गुह्यते । सर्वथा निर्व्याजत्वाभ्युपगमे नैर्घृण्यादिप्रसक्तेः । तस्मात्साधनान्तरं व्याजीकृत्य स्वतन्त्रमेव फलदातृत्वं भगदनुग्रहस्य, न हि व्याजमात्रस्य वस्तुस्वातन्त्र्यहननशक्तिः । अतिप्रसङ्गात् । तथात्वे न कश्चिद्विरोधः । अन्यथा “यमेवैष वृणुते” इत्यादिसावधारणशास्त्रबाधात् । उक्तहेतुभ्य उक्तराजान्त एव श्रेयान् । उक्तं चैतद्भगवद्विराद्याचार्यचरणैः “कृपाऽस्य दैन्यादियुजि प्रजायत” इति । तच्च विस्तरेण व्याख्यातं श्रीपुरुषोत्तमाचार्यचरणैरतोऽत्रालं बुद्धिराश्रितेति त्वंपदार्थनिर्णयसंक्षेपः ।

उक्तार्थे सम्प्रदायनिरूपितप्रमाणमाह ।

तथा चोक्तमित्यादि-तदेव प्रमाणावाक्यमाह । ज्ञान-

स्वरूपमित्यादि । ननूदाहृतश्चेद् व्याक्रियतामयं श्लोक इति
शङ्कां निराकुर्वन्नाह । व्याख्यातश्चाद्यमित्यादि । सम्प्रदायो-
क्तराद्धान्तश्रुतिं प्रमाणयति—तथा च श्रूयत इति । ता एव दर्श-
याति “तस्माद्वा”इत्यारभ्य; न स पुनरावर्त्तत इति क्रमशोऽत्र
पठनीयाः । ताश्च तत्र व्याख्यास्यन्ते ।

एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ।
अङ्गुलस्याष्टमो भागो न सोऽस्ति मुनिसत्तम ! ।
न सन्ति प्राणिनो यत्र निजकर्मनिबन्धनाः ॥
बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सख्यं दमः शमः ।
सुखं दुःखं भवो भावो भयं चाभयमेव च ॥
अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ।
भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥
ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन ! तिष्ठति ।
भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥
जगद्वशे वर्त्ततेऽदः कृष्णस्य सचराचरमित्या—
दिस्मृतयोऽप्यत्रानुसन्धेयाः ।

अथाचेतनं संगृह्णाति—अचेतनपदार्थस्त्रिविध इति ।
अचेतनपदार्थस्त्रिविधः । प्राकृताप्राकृतकालभे-
दात् । गुणत्रयाश्रयभूतं द्रव्यं प्राकृतं, तच्च नित्यं
परिमाणादिविकारि च ।

गौरनाद्यन्तवती जनित्री भूतभाविनी ।

सिताऽसिता च रक्ता च सर्वकामदुधा विभोरिति
श्रुतेः ।

निर्गुणं तज्जगद्योनिरनादिप्रभवाप्ययम् ।
अचेतनपदार्थश्च नित्या सततविक्रिया ॥
त्रिगुणं कर्मणां क्षेत्रं प्रकृते रूपमुच्यते ।

इत्यादिस्मृतेश्च । गुणाश्च सत्त्वरजस्तमांसि ।
तदेव हि स्वगुणैः क्षेत्रज्ञानां देहेन्द्रियमनोबुद्ध्या-
दिरूपेण परिणतं सज्जीवबन्धनहेतुर्मात्तप्रति-
बन्धकतया चोच्यते महदादिब्रह्माण्डस्य जगतः
कारणीभूतं च, तत्कार्यं चानित्यं बोध्यम् ।

त्रैविध्यं व्यनक्ति । प्राकृताप्राकृतकालभेदादिति । तत्र तेषु
त्रिविधेषु मध्ये । प्राकृतं लक्षयति-गुणत्रयाश्रयभूतमिति ।
गुणत्रयाश्रयत्वे सति द्रव्यत्वं प्राकृतत्वमिति लक्षणं बोध्यम् ।
अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णामिति श्रुतेः । तुच्छत्वपक्षं निराकु-
र्वन्नाह । तच्च नित्यामिति । आद्यन्तशून्यामिसर्थः ।

ननु सदेव सोम्येदमग्र आसीत्, तदेवर्त्तं तदु सत्यमाहुस्त-
देव ब्रह्म परमं कवीनामित्यादिश्रुतौ ब्रह्मणः सत्यताऽवधारणाद-
न्ययोगव्यवच्छेदार्थकेनैवकारेण ब्रह्मव्यातिरिक्तस्यासत्यत्वावधा-
रणाद् मिथ्यैवेदं ब्रह्मण्यज्ञानारोपितं भाति शुक्तिरजतवदिति
चेन्न ।

असत् आरोपासम्भवात् । एकत्र सत् एवान्यत्रारोप-
नियमात् । न हि स्वरूपेणासतः शशशृङ्गादेः क्व चिदारोपो
दृष्टः श्रुतो वा । अन्यथा तिलेभ्य इव सिकताभ्योऽपि तैलो-
त्पत्तेरभ्युपगमः स्यात् । न चारोपे तद्विषयकप्रतीतिमात्रम-

पेक्षितं न विषयसद्भावोऽपीति वाच्यम् । असतः प्रतीतेरेवा-
सम्भवात् । असतः सम्भवः कुत इति वचनात् ।

ननु शुक्तौ रजतप्रतीतिवत्प्रपञ्चप्रतीतेरपि दोषमात्रमेव
कारणमपेक्षितं न विषयसद्भाव इति चेन्न ।

दोषात्मककारणस्यापि तुच्छत्वाविशेषेण भवन्मते प्रतीति-
लक्षणकार्योत्पत्तेरसम्भवात् । कार्यस्य कारणसत्ताऽपेक्षि-
त्वनियमात् । कुत्राप्यसतः कारणत्वादर्शनाच्च । न चा-
सत्यस्याप्यारोपेऽपि सर्पस्य भयादिजनत्वदर्शनात्कार्यस्य का-
रणसत्ताऽपेक्षित्वनियमभङ्गो दृश्यत इति वाच्यम् । स्वरू-
पेणासतः कार्योत्पत्त्यनुकूलशक्तिमत्त्वलक्षणकारणत्वासंभवात् ।
सर्पभ्रमस्थलेऽपि सर्पविषयकज्ञानस्यैव भयादिहेतुत्वं, नारो-
पितसर्पस्य । अन्यथा बालस्य सर्पविषयकज्ञानात्यन्ताभावव-
तोऽपि भ्रमो भयकम्पादिश्च भवेद् न तु तदास्ति, प्रत्युत
सत्यस्यापि सर्पस्य बालैः स्वहस्तसंस्पर्शदर्शनात् । किं च
कारणमात्रस्याप्यसत्त्वाङ्गीकारे कार्योत्पत्तिकथनस्यैवानुपपन्न-
त्वात् । न चासतोऽपि रज्जुसर्पादिज्ञानकारणत्वोपपत्तिवद्भया-
दिकारणत्वोपपत्तेरपि कथं न स्यादिति वाच्यम् । तत्रापि
दोषस्यैवासद्विषयकज्ञानकारणत्वान्न, विषयस्य । अन्यथाऽसत्यपि
तमोरूपे दोषे रज्जौ सर्पज्ञानं केन वार्यते तत्राभिमतकारणरू-
पस्यासाद्विषयस्य विद्यमानत्वादिसर्थः ।

नन्वतीतानागतदृष्टिविषयकज्ञानोत्पत्तिस्थलेऽसत एव दृ-
ष्टिरूपविषयस्य स्वज्ञानजनकत्वदर्शनात्, तथाऽत्रापि संभवस्येवेति
चेन्न ।

अतीतदृष्टिविषयकज्ञानोत्पत्तौ तत्कार्यस्येदानीन्तनस्य सत
एवात्रादे, रनागतदृष्टिविषयकज्ञानोत्पत्तौ च तज्ज्ञापकरूपका-

रणस्य सत एव ज्योतिःशास्त्रस्य सद्भावत्वात् । नासतो-
विषयस्य क्वापि ज्ञानादिकारणत्व, मप्रामाणिकत्वात् । न च
वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेखेव सत्यमिति श्रुतिसि-
द्धत्वाद् ब्रह्मणि विवर्त्तमेवेदं सर्वमिति वाच्यम् । विकारो नाम-
धेयमित्यत्र विकारशब्दपाठादेव विवर्त्तपक्षस्योक्तश्रुत्यैव नि-
रस्तत्वात् । विकारो नामधेयमित्यत्र, विकारत्वं च परि-
णमनशील एव द्रव्ये दृष्टचरम्, अन्यथा भ्रान्तिर्नामधेयमित्युक्तं
स्यात् । किं च विवर्त्तदृष्टान्तानां भवदीभमतानां शुक्तिरजतर-
ज्जुसर्पादीनां क्वाप्यश्रवणात् प्रतिज्ञाबाधाच्च । तथा हि च्छन्दो-
गा आमनन्ति “उत तमादेशमप्राक्षो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतं
भवत्यविज्ञातं विज्ञातमिति,” कथं नु भगवः स आदेशो भवतीति,
यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृत्णमयं विज्ञातं स्याद्, यथैकेन
लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्यादित्यादिना कारणविज्ञानेन
कार्यविज्ञानं प्रतिज्ञातं, तत्र यथा मृत्पिण्डस्य घटाद्युपादानका-
रणस्य विज्ञानेन सर्वं मृत्द्विकारजातं घटादिरनुभूयते मृत्णमय-
त्वेन, न तथा रज्जुज्ञानेन सर्पमात्रस्य रज्जुमयत्वेन विज्ञानं शुक्ति-
ज्ञानेन रजतमात्रस्य शुक्तिमयत्वेन वा विज्ञानं दृष्टचरं श्रुतं च,
सर्वानुभवविरोधात् । श्रौतप्रतिज्ञाहानिरित्यर्थः । तस्मात्सदेवेदं
सर्वमिति राद्धान्तः श्रौतत्वात्साधीयान् । तथा च श्रुतिः स-
देव सोम्येदमग्र आसीत् ।

गौरनाद्यन्तवती जनित्री भूतभाविनी, ऊर्ध्वमूलोऽर्वाकूशा-
ख एषोऽश्वत्थः सनातनः तत्सदासीत् प्राणा वै ससं
तेषामेष सत्यम्,

असत्यमाहुर्जगदेतदज्ञाः

ज्ञानं हरेर्न विदुर्ये परां हि ।

यः सत्यरूपं जगदेतदीदृक्

सृष्ट्वा त्वभूत् सत्यकर्मा महात्मा ॥

अथैनमाहुः सत्यकर्मेति सत्यं ह्येवेदं विश्वमसौ सृजते अथै-
नमाहुर्नित्यकर्मेति नित्यं ह्येवासौ कुरुतेऽष्टरूपामजां ध्रुवामित्यादि,
सत्त्वाच्चावरस्य, असद्व्यपदेशादिति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्य-
शेषाद्, युक्तेः शब्दान्तराच्चेत्यादिन्यायः—

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम्—

असत्यमप्रतिष्ठं च जगदाहुरनीश्वरमिति—

भगवद्भचनं च । नन्वसद्वा इदमग्र आसीदित्यादिनाऽसत्य-
स्यापि श्रवणात् कथं विरोधपरिहार इति चेत्तत्राह-परिणामादि-
विकारि चेति । विकारित्वरूपासत्त्वपरत्वाद्दुक्तवाक्यस्य सूक्ष्मा-
वस्थाऽऽपत्तिप्रतिपादनपरत्वाद्वा । तथा चाह भगवान्पराशरः—

तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिवराखिलम् ।

आविर्भावितरोभावजन्मनाशविकारवदिति—॥

विष्णुपुराणे । तस्माद्विकारिसत्ताकस्येदंकारास्पदस्य ज-
गतः कारणावस्थायामनभिव्यक्तनामरूपकत्वादसदादिशब्दवा-
च्यत्वाभिधानमप्यविरुद्धम् । कार्यावस्थायान्त्वभिव्यक्तनामरूपक-
त्वादाविर्भूतविस्तारकसदादिपदवाच्यताम्भजत इति श्रुत्यविरो-
धः । अन्यथा कथमसतः सज्जायेतेति वाक्यशेषविरोधात् ।
तथा चोक्तं वैष्णवे श्रीध्रुवेण—

न्यग्रोधः सुमहानल्पे यथा बीजे व्यवस्थितः ।

संयमे विश्वमखिलं बीजभूते तथा त्वयि ॥

बीजादङ्कुरसंभूतो न्यग्रोधः सुसमुत्थितः ।

विस्तारं च यथा याति त्वत्तः सृष्टौ तथा जगदिति ॥

वक्ष्यते च भगवान् सूत्रकारः “पटवच्चे”ति सूत्रेण ।
यथा संकुचितः पटः पटत्वेनागृह्यमाणोऽपि पट एव, प्रसारणे
तु पटत्वेन स्पष्टतथा गृह्यत एव, तथा तिरोभावापन्नमव्यक्तमपि
जगत्कार्यत्वेन नामरूपाभ्यामगृह्यमाणमपि सदेवा, विभूतं तु
प्रत्यक्षागमाभ्यां सत्त्वेन स्पष्टं गृह्यत इति सूत्रार्थसंग्रहः ।

नन्विदं मिथ्या दृश्यत्वाद् शुक्तिरजतवदित्यनुमानं कार्या-
सत्त्वे प्रमाणमिति चेन्न । दृश्यत्वस्य हेतोः साध्याभाववति
ब्रह्मण्यतिव्याप्तत्वाद् साधारणानैकान्तिकत्वेन हेत्वाभासत्वाद् ।
एवं दृश्यत्वाविशेषाद् ब्रह्मणोऽपि मिथ्यात्वं समानमेव । ब्रह्म
मिथ्या दृश्यत्वाद् प्रपञ्चवदितिप्रयोगोऽपि वक्तुं समञ्जसः ।
श्रूयते च तस्य दृश्यत्वम्-आत्मा वारे द्रष्टव्यः, आत्मन्परे दृष्टे श्रुते,
दृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या, सदा पश्यन्ति सूरयः, यत्तत्पश्यसि तद्दद,
तमसः पारं दर्शयति, तस्मिन् दृष्टे परावरे, इत्यादिश्रुतिभ्यः ।

ननु न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा न संदृशा, तिष्ठति रूप-
मस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनमित्यादिश्रुतिभ्यः सर्वप्रमा-
णाविषयत्वाद् दृश्यत्वनिषेधाद् ब्रह्मणो नोदाहृतवाक्यविषयत्वं,
किन्तु मायाशबलस्यैव बुद्धिवृत्तिविषयत्वाभ्युपगमाद्, न निर्गुण-
निर्विशेषस्य, मायाशबलस्य तु दृश्यत्वमिथ्यात्वयोरिष्टापन्नत्वाद-
स्माकमिति चेन्न ।

दर्शनविषयस्यैव परत्वविधानान्नोक्तसिद्धान्तस्य साधीयस्त्वं-
प्रमाणवत्त्वं च । स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरि शयम्पुरुषमी-
क्षते प्रधानपुरुषव्यक्तकालानां कारण हियत् पश्यन्ति सूरयो
नित्यं तद्विष्णोः परमं पदमित्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः परस्यैव ब्रह्मणो
दर्शनयोग्यत्वविधानात् । निषेधश्रुतीनां दर्शनयोग्यत्वमिहाष्टि-

विषयकदर्शननिषेधपरत्वेन नैराकाङ्क्षयाद् । निर्णीतं स्वयमेव
श्रीमुखेन—

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।

दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरमि—॥

त्यादिना । तस्माद्धेत्वाभासकमिदमनुमानं न प्रमाणपदवीमा-
रोढुं शक्नोतीति सिद्धमुक्तसिद्धान्तस्यैव गरीयस्त्वम् ।

उक्तार्थे शास्त्रं प्रमाणयति—गौरनाद्यन्तवतीत्यादि ।

गुणानुद्दिशति । गुणाश्चेति । तत्र ज्ञानादिकारणत्वे सति
गुणत्वं सत्त्वगुणत्वम् । सत्त्वात्संजायते ज्ञानमिति वचनात् ।

इदं सत्त्वं ज्ञानसुखाद्यभिमानेन बन्धकारणं रजस्तमोऽभिभवपू-
र्वकमुत्कटं च सन्मोक्षनिमित्तं च भवति शमदमादिसाधनरूपेणेति
विवेकः । लोभादिकारणत्वे सति गुणत्वं रजस्त्वम् । रजसो
लोभ एव चेति वचनात् । एतदेव लोभादिना क्षेत्रज्ञानां तत्त्व-
निष्ठाप्रच्यवनहेतुः । प्रमादादिकारणत्वे सति गुणत्वं तमस्त्वम् ।

प्रमादमोहौ तमसो भवतो ज्ञानमेव चेति

वचनाद् । इदमेव स्वपरस्वरूपावरणहेतुभूतम् ।

अथ प्राकृतस्य फलं दर्शयति—तदेवेति । एवकारोऽन्ययोग-
व्यवच्छेदार्थकः । स चाप्राकृतं वस्तु व्यावर्तयति, प्राकृतमेव ब-
न्धहेतुर्नाप्राकृतमित्यर्थः । स्वगुणैरुक्तलक्षणैः सत्त्वादिभिः । यद्यपि
सत्त्वगुणस्य मोक्षहेतुत्वमपि निरूपितं, तथाऽपि ज्ञानसुखादिसङ्गे-
न बन्धकत्वं तस्यापि गीतत्वात् तदभिप्रायेण बन्धहेतुत्वं प्रति-
पाद्यत इत्यर्थः ।

सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघेति—

गानात् । क्षेत्रज्ञानामिति । अनादिकर्मात्मकाविद्यासंक्वाचे-
तज्ञानानामित्यर्थः । देहो द्विविधः । सूक्ष्मस्थूलभेदात् । इन्द्रिया-

णि द्विविधानि । ज्ञानेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च । तत्र श्रोत्रत्वक्-
चक्षूरसनघ्राणभेदात् पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि । तेषां शब्दस्पर्शरूपर-
सगन्धविषयकज्ञानकारणत्वात् । वाक्पाणिपादपायूपस्थानां
पञ्चानां च वचनादानगत्युत्सर्गानन्दानां कर्मणां हेतुत्वात् कर्मे-
न्द्रियत्वं ज्ञेयम् । बुद्ध्यादिरूपेणेत्यादिपदेन चित्ताहङ्कारादिसं-
ग्रहः । महदादिब्रह्माण्डान्तं कार्यं प्रकृतिकार्यत्वात् त्रिगुणात्मक-
द्रव्यत्वाच्च सर्वं प्राकृतमेवेति संक्षेपः ।

इत्थं प्राकृतं निरूप्याप्राकृतं संग्रहीतुमुपक्रमत उद्देशलक्ष-
णप्रमाणैः ।

अथेसादिना ।

अथाप्राकृतं नाम त्रिगुणाप्रकृतिकालात्यन्त-
भिन्नमचेतनं च । आदित्यवर्णां तमसः परस्ता-
दिति श्रुतेः । तच्च प्रकृतिमण्डलभिन्नदेशवृत्तिनि-
त्यविभूतिविष्णुपदपरमव्योमपरमपदादिशब्दा-
भिधेयम् । योऽस्याध्यक्षः परमे व्योमन् तिष्ठति,
तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः, एते वै
निरयास्तात लोकस्य परमात्मन इत्यादिवचने-
भ्यः । तच्च भगवतीयानादिसङ्कल्पात्तस्य तदीयानां
नित्यमुक्तानां च भोग्यादिरूपेणानेकरूपं परि-
णामादिविक्रियाऽनर्हं च । कालातीतत्वात् ।

कलामुहूर्तादिमयश्च कालो न यद्विभूतेः प-
रिणामहेतुः ।

तवाष्टगुणमैश्वर्यं नाथ ! स्वाभाविकं परमि
त्यादिवचनात् ।

अथानन्तरं प्राकृतवस्तुनिरूपणानन्तरं तत्राप्राकृतं नामे-
त्युद्देशः । उदिष्टस्य लक्षणमाह-त्रिगुणप्रकृतिकालविलक्षण-
प्रकाशात्मकानावरकस्वभावत्वे सत्यचेतनमिति । उक्ता-
र्थे श्रुतिं प्रमाणयति-आदित्यवर्णमिति । आदिसवर्णमित्यनेन
प्रकाशरूपत्वम् अनावरकत्वं चोक्तम् । तमसः परस्तादिसनेन च
तमःशब्दवाच्यप्रकृतिकालाभ्यां विलक्षणत्वमित्यर्थः । एवं सामा-
न्यतो निरूप्य तस्य विशेषं संग्रहीष्यन् तत्पर्यायविशेषानाह ।
तच्च प्रकृतिमण्डलाभिन्नदेशवृत्तिनित्यविभूतिविष्णु-
पदपरमव्योमपरमपदादिशब्दाभिधेयमिति । उक्तपर्या-
येषु श्रुतिमुदाहरति-योऽस्याध्यक्षः परमे व्योमन्निखादिना ।
तस्य विशेषान्तरमाह-तच्चेसादिना । भगवतीयो य आत्म-
वदनादिसंकल्पस्तस्मात्कारणात् । तस्य श्रीभगवतः । तदी-
यानां पार्षदादीनाम् । तेषां द्वैविध्यमाह-नित्यमुक्तानां चेति ।
निखाश्च मुक्ताश्च तेषामिति द्वन्द्वसमासोऽत्रानुसन्धेयः । तत्र
निखानां विग्रहस्यानादित्वमनादियोगश्च । मुक्तानां तु विग्र-
स्यानादित्वेऽपि तद्योगमात्रस्य मोक्षावस्थायां भगवत्प्रसादैक-
लभ्यत्वप्रकृतिसम्बन्धनिवृत्तिकालीनत्वमिति विवेकः । भोग्या-
दिरूपेणेत्यत्रादिपदेन भोगोपकरणं भोगस्थानं च गृह्यते । तत्र
निखमुक्तानां भोग्यं भगवद्विग्रहादि, भोगोपकरणं च स्वविग्र-
हादि भूषणायुधयानासनकुसुमसुगन्धस्रक्चन्दनादिकं च, भो-
गस्थानानि च गोपुरचत्वरप्राकारमणिमण्डपसरोवरोपवनादि-
कानि । तत्र परिणामादिविकारशङ्कां वारयति-परिणामादि-

विक्रियाऽनर्हं चेति । निर्विकारत्वं हेतुमुखेन प्रतिपादयति—
कालातीतत्वादिति । उक्तमर्थं शास्त्रोक्तेन द्रढयति—कला-
मूहूर्त्तादीति । तत्र कालप्रभावाभावान्निर्विकारत्वमित्यर्थः ।
तन्मूलकानुमानं चाप्यत्र प्रमाणम्—अप्राकृतद्रव्यं निर्विकारं काला-
तीतत्वाद् यदेवं तदेवम्, आत्मवदिति, व्यतिरेके च यन्नैवं
तन्नैवं पृथिव्यादिवदिति ।

ननु लीलाविभूतेः कालाधीनत्वदर्शनादुक्तस्य हेतोरनैकान-
तिकत्वादप्रामाण्यमिति चेन्न ।

लीलाविभूतौ परमेश्वरस्य कालपारतन्व्यानुकरणमात्रत्वा-
न्नोक्तदोषावकाशः । निसविभूतौ तु न तच्छङ्काऽवकाशग-
न्धोऽपीति वक्ष्यते कालनिर्णयसंदर्भं इत्यप्राकृताचेतनसंग्रहः ।

प्रतिज्ञातेषु त्रिविधाचेतनविषयेष्ववशिष्टं कालं लक्षणप्रमा-
णाभ्यां निर्णेतुकामः प्रथमं तल्लक्षणमाह । अथ प्राकृताप्राकृ-
तोभयभिन्नाचेतनद्रव्यविशेषः कालपदार्थ इति ।

अथ प्राकृताप्राकृतोभयभिन्नाचेतनद्रव्यवि-
शेषः कालपदार्थो नित्यो विभुश्च । अथ नित्या-
नि ह वै पुरुषः प्रकृतिः काल इत्यादिश्रुतेः । सदेव
सोम्येदमग्र आसीदिति श्रुतौ सृष्टेः प्रागग्रश-
ब्दवाच्यस्य कालस्य सत्यत्वश्रवणाच्च ।

अनादिर्भगवान् कालो नान्तोऽस्य द्विज !
विद्यते,

न सो ऽस्ति प्रत्ययो लोके यत्र कालो न भासते,
इत्यादिस्मरणाच्च । स च भूतभविष्यद्वर्तमा-
नयुगपत्चिरक्षिप्रादिव्यवहारासाधारणहेतुः सृ-
ष्ट्यादिसहकारिपरमाण्वादिपराद्वावसानव्यवहा-
रासाधारणं च । अस्य च पुराणेषु प्रसिद्धत्वान्नात्र
क्षिस्तारः । सर्वमपि प्राकृतवस्तु कालतन्त्रम् ।
कालस्य सर्वनियामकत्वे ऽपि परमेश्वरनियम्य-
त्वमेव । ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्य इति श्रुतेः ।
लीलाविभूतौ तु परमेश्वरस्य कालपारतन्त्र्यानु-
करणात्प्रमेव । नित्यविभूतौ तु न तत्प्रभावश-
ङ्गागन्धो ऽपीति विवेकः ।

अथ प्राकृताप्राकृतद्रव्यनिर्णयानन्तरमित्यर्थः । स नित्यो-
विभुश्चेति । अथोक्तार्थे श्रुतिम्प्रमाणयति—अथ नित्यानि ह
वै पुरुषः प्रकृति काल इति ।

ननु सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यत्र कालस्य भूतत्वनिर्दे-
शाद् अनित्यत्वमेव, ध्वंसाभावप्रतियोगिन एव वस्तुनो भूतत्व-
निर्देशदर्शनान्नोक्तसिद्धिरिति चेत् ।

तत्र श्रुत्यन्तरमुदाहरन्नुपपत्तिं दर्शयति तन्मुखेनैव, सदेव
सोम्येदमग्र आसीदिति श्रुतौ सृष्टेः प्रागग्रशब्द-
वाच्यस्य कालस्य सत्यत्वश्रवणाच्चेति । न हि ध्वंसा-
भावप्रतियोगिन एव भूतत्वनिर्देशार्हत्वमिति नियमः, तस्मिन्नेव

वाक्ये निस्यशुद्धस्य ब्रह्मणो भूतत्वनिर्देशश्रवणात् । तस्यापि ध्वंसाभावो भवोद्भिरङ्गीकार्य एव तथा सति ब्रह्मणो मिथ्यात्व-साम्यमेव । अयं भावः । कालस्य निस्यत्वादखण्डत्वेऽपि औपा-धिककार्यरूपेणानिस्यत्वस्यापीष्टत्वात् सर्वं समञ्जसम् । उपाधिश्च-सूर्यपरिभ्रमणरूपा क्रियैव । तेनैवोपाधिना परमाण्वादिपराद्धा-वसानसमयनिर्देशो ह्यविरुद्धः । तस्य च पुराणेषु विस्तारित-त्वान्महर्षिभिरिति । तदेवार्थतः स्मृतिमुखेनोपोद्धलयति—अ-नादिर्भगवान्कालो नान्तोऽस्य द्विज ! विद्यत इति । वैष्णवे तस्यानाद्यनन्तत्वविधानात् । तत्रैव वाक्यान्तरं प्रमाणयति—न-सोऽस्तीति । तस्य कार्यं संग्रहेण दर्शयति—स चेति । उक्तल-क्षणः कालः । भूतभविष्यदादिव्यवहारहेतुत्वात् । तद्व्यवहारस्तस्यौ-पाधिककार्यभूत इत्यर्थः । तस्य शक्तिं दर्शयति—सर्वमपि प्राकृ-तवस्तु कालतन्त्रमिति । यद्यप्यत्र प्राकृतशब्दप्रयोगेणैवेश्व-रादिव्यावृत्तिस्तथाऽपि मन्दमतीनां सन्देहनितृत्तये स्पष्टत्वेनाह-कालस्येत्यादिना । परमेश्वरनिधम्यत्वमेवेति । तस्य सर्व-नियन्तृत्वाद् । नियम्यत्वं चात्रोपलक्षणं परमेश्वराधेयत्वं तद्व्याप्यत्वं तदात्मकत्वं चोपलक्षयति । एतेन सेश्वरजगत्कालाधेयमिति पक्षो निरस्तो बोध्यः । उक्तार्थस्य श्रौतत्वयोगं विधत्ते—ज्ञः काल-काल इत्यादि । तत्र ज्ञः सर्वज्ञः, सर्वदेशकालवस्तुविषयकसामा-न्यज्ञानाश्रयत्वात् । यः सर्वज्ञ इति श्रुत्यन्तरात् । कालस्यापि कालो नियन्ता सर्वान्तर्यामित्वादेव, एष सर्वभूतान्तरात्मेति श्रुतेः । गुणीति । स्वाभाविकनिरतिशयापरिमितयावदात्मवृत्तिज्ञानश-क्तिबलतेजोवीर्यकारुण्यदयाक्षमातितिक्षावात्सल्यसौशील्यार्जवा-द्यनन्तकल्याणगुणाब्धिः स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति श्रुतेः । सर्ववित्सर्वविशेषज्ञानाश्रयः । ज्ञ इत्यत्र सामान्यज्ञानस्य, सर्वविदि-

त्यत्र विशेषज्ञानस्य चोक्तत्वान्न पौनरुक्त्यदोषः शङ्कनीय इत्यर्थः ।
प्रासङ्गिकपदार्थकथनस्य प्रयोजनमाह—मुमुक्षूणामुपकारार्थमिति ।

मुमुक्षूणामुपकारार्थं संचिप्तोऽयं सिद्धान्तः
प्रासङ्गिकः, तस्य च श्रीनिवासाचार्यचरणैर्निगद-
भाषितत्वान्नात्र विस्तारः ।

शङ्खावतारः पुरुषोत्तमस्य
यस्य ध्वनिः शास्त्रमचिन्त्यशक्तिः ।
यत्स्पर्शमात्राद् ध्रुव आसक्तकर्म-
स्तं श्रीनिवासं शरणं प्रपद्ये ॥

इति ।

मुमुक्षवश्चात्र मन्दमतयः श्रीनिवासाचार्यप्रणीतशास्त्रविचारानर्हास्तदुक्तसिद्धान्तजिज्ञासवोऽलसाः शिथिलप्रयत्ना गृह्यन्ते । तेषामुपकारार्थम् । उपकारश्चाल्पप्रयासेन सर्वशास्त्रार्थविषयकज्ञानप्राप्तिस्तदर्थः ।

नन्वेवं तर्हि विदुषां सर्वविवेकसंपत्तिकुशलानामत्राधिकारो न स्यादित्याशङ्क्याह—तस्य च श्रीनिवासाचार्यचरणैरिति । तेषां सर्वशास्त्रविचारसामर्थ्यायोगादाकरसन्दर्भविचारेणापि पुरुषार्थसिद्धिरिति भावः ।

१ । तथाच श्रीमद्भागवते चतुर्थस्कन्धे नवमेऽध्याये ।
स तं विवक्षन्तमतद्विदं हरिज्ञात्वाऽस्य सर्वस्य च हृद्यवस्थितः ।
कृताञ्जलिं ब्रह्ममयेन कम्बुना पस्पर्शं बालं कृपया कपोले ॥
स वै तदैव प्रतिपादितां गिरं दैवीं परिज्ञातपरात्मनिर्णयः ।
तं भक्तिभावोऽभ्यगृणादसत्वरं परिश्रितोरुश्रवसं ध्रुवक्षितिरिति ॥

वाक्यावसाने मङ्गलमाचरति सम्प्रदायाचार्यनतिलक्षणं
श्रीविश्वाचार्यप्रणीतेन श्लोकेन-शङ्खावतार इति । तं श्रीनि-
वासासमिति । श्रीनिवासाचार्यं शरणं प्रपद्य इति । साधनत्वेन फल-
रूपत्वेन चाश्रयामीत्यर्थः । तत्स्वरूपमाह-पुरुषोत्तमस्येति । क्षरा-
ऽक्षरपदार्थाभ्यामुत्तमस्य श्रीकृष्णस्य शङ्खावतारः । यस्य
ध्वनिरचिन्त्यशक्तिरिति । तथाभूतायां शक्तौ हेतुमाह-शा-
स्त्रमिति । शास्त्ररूपत्वात्तद्ध्वनेरचिन्त्यशक्तित्वमित्यर्थः । यद्वा-
ऽचिन्त्यशक्तीति शास्त्रविशेषणम् । तस्याचिन्त्यशक्ति-
योगस्य सुप्रसिद्धित्वात् । उक्तार्थे प्रमाणं वदन्नचिन्त्यशक्तित्वं
व्यनक्ति-यत्स्पर्शमात्रादिति । ध्रुव औत्तानपादिः । यथा
पूर्वं स्पर्शमात्रेणैव ध्रुवाय शक्तिं समचारयत् तथैव ममापि तच्च-
रणाश्रयणादेव शास्त्रप्रवृत्तिशक्तियोगः स्यात् । तस्माच्छ्रेयस्का-
मैस्तच्चरणारविन्दमेव सकलपुरुषार्थसिद्धये नितरां वरणीयम् ।
तस्यैव मुमुक्षुगतित्वादिति भावः ।

यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं
विद्यां तस्मै ह्युपदिष्ट्वांश्च कृत्स्नाम् ।
तं श्रीगुरुं सर्वबुद्धिप्रकाशं
देवाऽऽचार्यं सततं चिन्तयेऽहम् ॥

इति ब्रह्मजिज्ञासाऽधिकरणम् ।

अथ व्युत्पादितस्य पदार्थस्य लक्षणप्रमाणसापेक्षत्वादनु-
वादपूर्वकं लक्षणप्रमाणाभ्यां दाढ्यार्थं प्रथमं लक्षणसूत्रं व्याख्यातुं
प्रतीजानीते-एव मित्यादिना ।

एवं निर्वचनमुखेन व्युत्पादितं जिज्ञास्यं ल-
क्षणमुखेनापि निरूप्यते-जन्माद्यस्ययत इति ।

जन्माद्यस्य यतः १।१।२

जन्माऽऽदिर्यस्य तदिदं जन्मादि, सृष्टिस्थिति-
लयम् । तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः । लम्बवर्णमान-
येतिवत् । अस्येतिशब्दः कार्यपरः । यत इति कार-
णात्मकब्रह्मवाचकः । यतो यस्मात् सर्वेश्वरात्
सर्वज्ञात् सर्वशक्तेः परमकारणात् सर्वनियन्तुः पुरु-
षोत्तमाच्छ्रीभगवतोऽस्य विश्वस्य नामरूपाभ्यां-
व्याकृतस्य विविधविभक्तभोक्तृसंयुक्तस्य नियतदे-
शकालफलोपभोगाश्रयभूतस्य तर्कागोचररचनस्य
जन्मस्थितिप्रलयाः प्रवर्तन्ते तद् ब्रह्म तदेव जिज्ञा-
स्यमिति सूत्राक्षरयोजना । यत्तच्छब्दयोर्नित्यसम्ब-
न्धात् । तथा च श्रुतिः-यतो वा इमानि भूतानि
जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसं-
विशन्ति तद् ब्रह्म तद्विजिज्ञासस्वेत्यादिः ।

एवम् उक्तप्रकारेण । जिज्ञास्यं जिज्ञासाविषयो ज्ञेयमिति यावत् । लक्षणसूत्रं च, जन्माद्यस्य यत् इति । लम्बकर्णमिति । यथा लम्बकर्णमित्यस्य सावयवार्थोपस्थापकत्वं तथाऽत्रापीति ज्ञेयम् । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह—यतो यस्मादित्यादि । यस्मात् सर्वेश्वराद्भगवतोऽस्य जन्मादयः प्रवर्तन्ते तद् ब्रह्मेत्यन्वयः । पदसन्निवेशप्रयोजनं व्यनक्ति-सर्वेश्वरेति । ईश्वरशब्दस्य ब्रह्मादिलोकपालेष्वपि तद्वाचकतया व्यभिचारात् तद्धारणाय-सर्वेति । ईश्वरेश्वरादिति यावत् । तमीश्वराणां परमं महेश्वरमिति श्रुतेः । तत्र हेतुगर्भितविशेषणद्वयम्—सर्वज्ञात् सर्वशक्तेरिति । वक्ष्यमाणेषु कारणत्वेन प्रतीयमानेष्वन्याभिप्रेतेष्वतिप्रसङ्गवारणाय विशेषणं-परमेति । अभिन्ननिमित्तोपादानकारणादिति यावत् ।

नन्वभिन्ननिमित्तोपादानस्य काप्यदृष्टत्वात् कथमेवं व्याख्यायत इति चेन्न । कस्य चिन्मते घटेश्वरसंयोगादौ जीवगतज्ञानादौ च कार्यं ईशजीवयोस्तथाभूतकारणत्वदर्शान्नासन्ताप्रसिद्धिः । तद्दृष्टान्तेनात्रापि तथात्वं सिद्धयसेव । न केवलमेतावतैव तर्केण प्रामाण्यं, “प्रकृतिश्चे”ति शास्त्रस्यापि वक्ष्यमाणस्य प्रमाणत्वात् सुतरामसम्भवाभावः । तत्रापि हेतुमाह—सर्वनियन्तुरिति । भगवच्छब्दस्यान्यत्रापि जीवे गौणत्वेनातिव्याप्तेस्तच्छब्दां निरस्यति—पुरुषोत्तमादिति । कार्यं विशिनष्टि-नामरूपाभ्यामिति । नाम देवदत्तादि, रूपमाकृतिर्देवतिर्यङ्मनुष्यादि, ताभ्यां, नामरूपे व्याकरवाणीति श्रुतेः । व्याकृतस्य । विकारभाजितस्य । विविधविभक्तभोक्तृसंयुक्तस्येति । विविधैरनेकैर्विभक्तैरनादिकर्मतन्त्रतया स्वस्वकर्मानुरूपविभागवैचित्र्यं भजद्भिर्भोक्तृभिसंभिन्नस्येति । अनेन जीवानामनेकत्वे विचित्रकर्मणां चानादित्वे सिद्धे सति विश्वस्याप्यनादित्व-

सिद्धितरत्वेन सत्कार्यवादस्य सुतमां सिद्धिः सूचिता । तथा च श्रुतिः—ऊर्ध्वमूलोऽर्वाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातन इति । अथैनमाहुः सखकर्मेति । सखं ह्येवेदं विश्वमसौ सृजते । अथैनमाहुर्निसखकर्मेति, निसं ह्येवासौ कुरुत इत्यादि । ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययमिति भगवदुक्तेश्च । कथं तर्ह्युत्पत्तिरुच्यते । शृणु । न तावत्कूटस्थत्वमस्य जगतोऽस्माकं विवक्षितं, किं तु जडाजडवेदात्मकस्य प्रपञ्चस्य मध्ये जडस्य परिणामिसत्तावच्चेन स्थूलसूक्ष्मावस्थाऽन्तरव्यक्ताव्यक्तनामरूपान्तरविभागेनावस्थितिरत्रोत्पत्तिप्रलयशब्दाभ्यां प्रतिपाद्यते । चेतनस्य तु स्वानादिकर्मणामनन्तानां प्रबलस्यैकतमस्य भोक्तुमौन्मुख्याय स्थूलशरीरसंयोगे सति तद्भोगार्हज्ञानशक्त्यादिप्रकाशनं जन्मशब्देन विवक्षितम् । तदसन्तास्मरणे स्थूलदेहवियोगपूर्वकं भोगाद्यनर्हताऽऽपत्तिर्मृत्युनाशादिशब्दैरभिधीयते । प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमीति स्मृतेः । इतरथा कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गस्य दुर्भारत्वात् । वेदानां जन्मादयस्तु निर्विकारित्वेनैवाविर्भावतिरोभावमात्रं, नत्वानुपूर्व्यन्यथाभावः ।

ननु तस्माद्यज्ञात् सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे इति जन्मश्रवणादिति चेन्न ।

अत्रापि वाक्ये जनिशब्देनाविर्भावमात्रमेव विवक्षितम् । अन्यत्र च, “अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेवैतद्यदृग्वेदोयजुर्वेदः सामवेदः” इत्यादिना ब्रह्मनिःश्वसितन्यायेनाविर्भूतेरेव स्पष्टतया प्रतिपादनात् । तस्मात् सत्कार्यवादस्यैव श्रुतिसम्मतत्वेन श्रीभगवत्सूत्रकृतां सुतरां सम्मतत्वम् ।

ननु वेदस्य यदि जन्मादि नास्ति तर्हि तदभ्युपगमे पुनश्चौपचारिकत्वसाधने महाप्रयासे किं फलं स्यात् । उच्यते । तदुत्पत्ते-

श्रौपचारिकत्वस्य च श्रुतिप्रतिपादितत्वेन श्रुत्यर्थसिद्धेरेव फल-
 त्वं भगवतो वेदकारणत्वसिद्धेरपि फलत्वमनपन्हवमिति । अयं
 भावः । वेदस्योत्पत्तिराविर्भूतिरूपा वेदेनैव प्रतिपाद्यते, तदनङ्गी-
 कारे श्रुतेर्निर्विषयत्वं दुष्परिहार्यम् । तदर्थं वैदिकानां तदुक्तेरभ्यु-
 पगमः । किं च भगवतः सर्वकारणत्वं प्रतिज्ञातं, वेदस्याविर्भावा-
 ऽभावाङ्गीकारे तद्व्याप्तं स्यात्, तस्माद्वेदस्याप्याविर्भावरूपो-
 त्पत्तेरुभयसिद्धान्तयोगक्षेमायावश्यतयाऽङ्गीकार्यत्वमित्यलं विस्त-
 रेण प्रासङ्गिकेन । प्रकृतमनुसरामः । अस्य सर्वज्ञानन्यकार्यत्वं
 द्रढयति विशेषणाभ्यां—नियतेत्यादि । नियतौ संस्कारानुरूपौ
 देशकालौ येषां तथाभूतानां फलानां तदुपभोगानां चाश्रय-
 भूतस्यात एव सर्वेषां तर्कागोचरं रचनं यस्येति । न चैवं-
 भूतकार्यस्य सर्वज्ञानन्यस्य कारणत्वं भवितुमर्हति । मनसा तर्क्य-
 माण एव कार्ये स्वज्ञानपौरुषाद्यनुसारेण कर्तुः प्रयत्नस्य
 दर्शनादिति भावः । मायावादिमते जगत्कारणत्वोपलक्षितस्य
 ज्ञेयत्वप्रतिपादनात्तत्र व्यभिचारनिवृत्तये श्रौतेनैव तत्पदेन
 प्रतिज्ञापयति—तदेव जिज्ञास्यमिति । सूत्राच्चरेति । सूत्रगतानां
 पदानां योजनाऽन्वय इत्यर्थः । तद् ब्रह्मेत्यत्र तच्छब्दाध्याहारे किं
 मानमित्याशङ्क्य नित्यसम्बन्धस्यैव मानत्वमाह—यत्तादिति । सम्ब-
 न्धस्योभयनिष्ठत्वेनैककथनस्योभयग्राहकत्वमनवद्यमिति भावः ।
 तत्र प्रमाणशङ्कावारणाय विषयवाक्यमवतारयति—तथा चेति ।
 यतो वा इत्यादिश्रुत्यर्थस्तु सूत्रार्थेनैव व्याख्यातः । किं च जन्म-
 मात्रस्यैव लक्षणत्वे पित्रादीनामपि पुत्रादिजन्मकारणत्वात्, तत्रा-
 तिप्रसङ्गवारणायाभिसंविशन्तीति । उभयस्यापि लक्षणत्वे
 मृदादौ व्यभिचारस्तेषामपि घटादेरुत्पत्तिलययोः कारणत्वस्य
 प्रासिद्धत्वात्तच्चावृत्तयेऽसाधारणं विशेषणद्वयमाह—येन जातानि

जीवन्ति यत्प्रयन्तीति । प्रपदसन्निवेशप्रयोजनं तत्र प्रयन्तीति प्रकर्षेण कर्मबन्धध्वंसेन यन्ति प्राप्नुवन्तीति मुक्तानां प्राप्यत्वं सूच्यते । वक्ष्यते च, मुक्तोपसृप्येत्यादिसूत्रेण । अभिसंविशन्तीस-नेन प्रलयकालिकप्रवेशो विवक्षितोऽतो न पौनरुक्त्यशङ्काऽवकाश इति । कैश्चित्तु सृष्टिस्थितिसंहारनियमज्ञानाज्ञानबन्धमोक्षा अष्टौ जन्मादिपदेन व्याख्यायन्ते । तच्चिन्त्यम् । विषयवाक्येऽपठनात् । अन्यथा सुखं दुःखम्भवो भाव इत्यत्रोक्तानाम्, अन्यत्र चोक्तानां च सर्वेषामेव लक्षणत्वप्राप्तेरिति भावः ।

एवं वाक्यार्थो व्याख्यातः । इदानीं स्वसिद्धान्तासहिष्णुता-वतां कारणे विवदमानानां मतं स्वयं प्रेक्षको भूत्वा तेषां मुखेनैवैकैकं निरासयति । तत्र प्रथमजीवकारणवादी उत्तिष्ठते-नन्विद्यादि ।

ननु सामान्यनिर्देशस्य विशेषपारतन्त्र्या-दिति न्यायेन यत इति सामान्योक्त्या,

जीवाद् भवन्ति भूतानि

जीवे तिष्ठन्त्यचञ्चलाः ।

जीवे प्रलयमिच्छन्ति

न जीवात् कारणां परमिति-

श्रुत्या विशेषत्वेन विधानाज्जीवस्यैव कारणा-त्वमिति चेन्न ।

सदेव सोम्येदमग्र आसीद्, एकमेवाद्वितीयमि-त्यादिना कारणास्यैकत्वप्रतिपादनात्, चेतनश्चेत-

नानामित्यादिना, अंशो नानाव्यपदेशादित्यादिना च जीवानामनन्तत्वोक्तेर्जीवकारणावादे बहुत्वप्रसङ्गान्न जीवस्य कारणात्वं, किं तु, हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे, आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माऽग्रे समवर्त्तत, ब्रह्मा देवानां प्रथमः संबभूव विश्वस्य गोप्तेतिश्रुत्या सर्वप्रसिद्ध्या च एकत्वपूर्वकारणात्वप्रतिपादनाच्चतुर्मुख एव जगत्कारणमिति चेन्न ।

तस्य पूर्ववर्त्तित्वासिद्ध्या कारणात्वस्याप्यसिद्धत्वात् । तथा हि । न सन्न चासच्छिव एव केवल इत्यन्यनिषेधपुरस्कारेण पूर्ववर्त्तित्वं केवलत्वं चोच्यते । तथैव हिरण्यगर्भस्यावरत्वमपि, हिरण्यगर्भं पश्यति जायमानमिति । अतः शिवस्यैव जगत्कारणात्वं निश्चीयत इति चेन्न ।

तस्यापि कालादिपारतन्त्र्यात् । तथा च । ममापि कालो ग्रसते कुतः पुत्र ! रसायनमित्यादिना स्कन्दं पुत्रं प्रति स्वयमेव त्रिलोचनेनोक्तत्वात् ।

कालं तथाऽन्ये इति श्रुतेः । तथाच षष्ठेऽंशे वादरायणः ।

कालो भवाय भूतानामभवाय च पाण्डव ! ।

कालमूलमिदं ज्ञात्वा भव स्थैर्यधरोऽर्जुन ! ॥
सृष्टाः कालेन, कालेन पुनर्यास्यन्ति संयमम् ।
कालात्मकमिदं सर्वं ज्ञात्वा शममवाप्नुहीति-
स्मृतेश्च ।

काल एव जगद्धेतुर्भवत्विति चेन्न । श्रुत्या काल-
वादिनां भ्रान्तित्वप्रतिपादनात् । “कालं तथाऽन्ये
परिमुह्यमाना” इति । तत्रैव स्वभाववादिनां विवेकि-
त्वप्रतिपादनात् । स्वभावमेकै कवयो वदन्तीति ।

स्वभाव एव जगत्कारणमिति चेन्न । अघटि-
तत्वात् । तन्मते च न कारणसापेक्षं कार्यम्,
अपि स्वत एव । तत्र पृच्छयते, स्वाभाविकं
जगदिति प्रतिज्ञायां तत्साधको हेतुरस्ति, न वेति ।
भावपक्षे स्वभाववादहानिर्यत्तत्र साधनं हेत्वन्तरं
तदेव तत्र मुख्यकारणं, तस्य चौपचारिकत्वापत्तेः ।
द्वितीये हेत्वन्तराभावपक्षे मूकताऽऽपत्या प्रतिज्ञाभ-
ङ्गः । तस्मान्न स्वभाववादसिद्धिः ।

स्यादेतत् । तेषामुक्तैर्हेतुभिः कारणासि-
द्धता । किञ्चासदेव सोम्येदमग्र आसीत्ततः
सदजायत इति छान्दोग्यवाक्याद्, अक-

स्माद्धीदमाविरासीदकस्मात्तिष्ठति अकस्माल्लय-
मभ्युपैतीत्यादेश्च, न कोऽपीत्येकः सर्वाभावस्तस्यैव
नैयायिकानां मते घटादीनां कारणत्वं प्रागभा-
वस्यैव जगद्धेतुत्वं घटते। तस्मादभाव एव जग-
त्कारणमिति चेन्न। स्वतोऽभावरूपस्य गगनकु-
सुमायमानस्य भावात्मककार्योत्पादनेन कथमप्य-
सामञ्जस्यात्। नहि शशविषाणादीनां कार्योत्पा-
दनं कुत्रापि दृष्टिश्रुतिगोचरः। तस्मान्नाभावो जग-
द्धेतुः। दृष्टान्तस्यापि तार्किकाणां स्वबुद्ध्यतोत्प्रेक्षित-
त्वेनाऽप्रामाण्याद्, दार्ष्टान्तविरुद्धत्वाच्चेति दिक्।

• सामान्यनिर्देशस्य। यत्तच्छब्दनिर्देशस्य। विशेषपार-
तन्व्यादिति। तद्गुणजात्याद्येकतमासाधारणधर्मवाचकशब्दा-
धीनत्वादित्यर्थः। यत् इति। यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते
येन जातानि जीवन्त्यत्र विषयवाक्ये, सूत्रे च यच्छब्दपाठस्य
सामान्यत्वापेक्षया, जीवादित्यस्य रूढितया निरपेक्षत्वेन विशेष-
त्वात्, सामान्याद्विशेषस्य बलीयस्त्वाज्जीव एव कारणमिति
शङ्काभागार्थः।

तन्मतं चतुर्मुखादिशब्दवाच्यजगत्कारणवादिमुखेन दूष-
यति-नेति। बहुत्वप्रसङ्गादित्यत्र “कारणे”तिशब्दस्य प्रकरणात्
समाकर्षः। कारणबहुत्वप्रसङ्गादित्यर्थः। सर्वेषां सर्वकारणत्वे सिद्धे
सति स्वस्यापि जीवत्वाविशेषेण सर्वकारणान्तःपातित्वेन च
स्वकारणत्वे सिद्धे सत्यन्योन्याश्रयात्माश्रयौ प्राप्नुत इति गूढो-

ऽभिप्रायः । न च सिद्धान्तेऽप्यतिप्रसङ्गः, कारणत्वाविशेषादिति वाच्यम् । औपनिषदानामस्माकं पक्षे तु कारणस्यैकत्वेन तान्यो-
न्याश्रयत्वशङ्कागन्धस्पर्शोऽपि । परिशिष्टमात्माश्रयत्वं भूषणायैव,
तस्य तु श्रुतिभिर्ब्रह्मलक्षणतया प्रतिपादनादिति प्रासङ्गिकः
स्वसिद्धान्तः ।

एकत्वस्य तु निर्दूषणत्वमाकलय्य हर्षभराक्रान्तो हैरण्यगर्भः
स्वमतमुपक्षिपति—किं त्वित्यादिना ।

एकत्वपूर्ववर्तित्वेति । अनेन कारणस्य सामान्यलक्षणं
द्योतितम् । अन्यथासिद्धिशून्यत्वे सति कार्यनियतपूर्ववृत्तित्वं
कारणत्वम् । तस्य च चतुर्मुखे व्याप्तिदर्शनात् तस्यैव कारणत्वम-
विवादमिति ।

तन्मतं च पाशुपतमुत्थाप्य तद्द्वारेण निरासयति लक्षणा-
ऽव्याप्तिरूपेणैव हेतुना—नेति । तत्र हेतुमाह—तस्य पूर्ववर्तित्वा-
सिद्धयेति । लक्षणसमन्वयाभावे लक्ष्यसिद्धेरभावादित्यर्थः । तदेव
विवृणोति—तथा हीति । तत्र प्रमाणशङ्कायां श्रुतिं पठति—न
सदित्यादि । हिरण्यगर्भावरत्वमपि श्रुतिपाठेन द्रढयति—हिर-
ण्यगर्भं पश्यति जायमानमित्यादि । तदपि कालवादमतेन
दूषयितुं प्रतिजानीते—नेति । प्रतिज्ञातेऽर्थे हेतुमाह—तस्यापीति ।
कालपारतन्त्र्यादित्युपलक्षणं, कर्मपरतन्त्रत्वादपीति । तथा
भारते राजधर्मे देवस्थानवाक्यम्—

महादेवः सर्वयज्ञे महात्मा

हुत्वाऽऽत्मानं देवदेवो बभूव ।

विश्वान्लोकान् व्याप्य विष्टभ्य कीर्त्सा

विराजते द्युतिमान् कृत्तिवासा इति ॥

काल एव जगद्धेतुर्भवत्विति चेदिति शङ्कां स्वभाववादिना
निरासयति—नेति । कालवादस्य मोहमयत्वान्न कारणमिति भावः ।

स्वभाववादी स्वस्य कवित्वमाकलय्याकाराविश्लेषं चाविचार्य प्रफुल्लमुख आह—स्वभाव एव जगत्कारणमिति । स्वभाववादः स्वयमेव निरस्यते निपुणैर्ग्रन्थकृद्भिः—नेति । तत्र प्रतिज्ञातमर्थं हेतुना द्रढयति—अघटितत्वादिति । अघटनां प्रपञ्चयितुं प्रतिजानीते—तथा हीति । तदेव प्रपञ्चयतीत्यर्थः । अथ तन्मतमनूद्य निरसितुं—तन्मते चेत्यादि । न कारणेति । न कार्यं कस्यापीत्यर्थः । अपि तु स्वत एव स्वाभाविको नानीदृश इति ।

परमतानुवादस्य तन्निरासफलकत्वान्निरसितुमुपक्रमते—तत्र पृच्छयत इत्यादिना ।

नन्वनुमानस्याप्यत्र प्रामाण्यान्नोक्तदोषः, । जगन्न कार्यं स्वाभाविकत्वात् परमत आत्मवदिति चेन्न । उक्तप्रयोगस्य सत्प्रतिपक्षात्मकेन हेत्वाभासेन ग्रस्तत्वान्न स्वभाववादसिद्धिः । तथा हि जगत् कार्यं परिणामादिमत्त्वात् स्थूलदेहादिवद्, व्यतिरेक आत्मवदिति । तस्मान्न कथंचित् स्वभावस्य कारणत्वम् ।

आस्तिककल्पानां मतस्य परिहासविषयतां श्रुत्वा प्रसन्नवदनोऽभाववादी उत्थायेष्टापत्त्याऽभ्युपगच्छति—स्यादेतदिति । एतेषां कारणाभावत्वम् इष्टमेवेति भावः । स्वाभिप्रायं व्यनक्ति—किं त्वित्यादि । तस्येति । तस्य सर्वाभावस्यैव जगद्धेतुत्वमिदं न्वयः । तत्रोपमानं प्रमाणयति—नैयायिकानामिति । यथा नैयायिकानां मते प्रागभावस्य घटादिकारणत्वेनाभ्युपगमस्तथाऽस्माकमपीत्यर्थः । श्रुतीः स्वतात्पर्यानुसारेण व्याचष्टे—न कोऽपीत्येक इति । नसत्, असदिति ज्ञेयम् । सिद्धान्तमाह—सर्वाभाव इति । उपसंहरति—तस्माद्भाव एवेति । तद् दूषयति—नेति । तत्र हेतुः—स्वतोऽभावरूपस्येति ।

गगनकुसुमायमानस्य गगनकुसुम इवाचरतः । आचरणार्थ-
कप्रसयान्नामधातोः प्रयोगः साधीयान् । हेत्वर्थमुद्घाटयति-न
हीत्यादि । तथात्र प्रयोगः । अभावकार्यत्वाभाववज्जगत् ।
भावत्वात् । व्यतिरेके शशशृङ्गताडनजन्यक्षतजोत्पत्तिवत् ।
उपमानस्यापि प्रमाणाभासत्वमाह—दृष्टान्तस्थापीति ।
दाष्टान्तविरुद्धत्वादिसस्यायंभावः । यद्यपि नैयायिकैः प्राग-
भावस्य कारणत्वमभ्युपगतं, तथापि निमित्तकारणस्यान्तःपा-
तित्वमात्रेणैव । न तूपादानापरपर्यायतयाऽभ्युपगम्यमानेन सम-
वायित्वेन । अत्र तु मुख्यकारणत्वेन प्रतिपादनं सुतरां विरुद्ध-
मिति । प्रकृतं संक्षिप्यते-इति दिगिति । अन्येषामग्रे वक्ष्य-
माणत्वादित्यर्थः ।

अभाववादी तूष्णींभावमापन्नप्रायं सिद्धान्तिनं ज्ञात्वा
पुनश्चोदयति-नन्विति ।

ननु यद्येतेषां मध्ये न कस्यापि कारणात्वं तर्हि
फलतः शून्यवादस्यैव भवतामभ्युपगमः स्यादिति
चेन्न । स देव सोम्यैदमग्र आसीद्, ब्रह्म वा इदमेक-
मेवाग्र आसीदात्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदेको ह
वैनारायण आसीद् विष्णुस्तदासीद्धरिरेव निष्कलः
नैव किंचनाग्र आसीद्विद्यो देव एको नारायण
इत्यादिश्रुतिकदम्बप्रतिपाद्यस्यैव श्रीभगवत्सूत्र-
कारबुद्धिस्थत्वेन तस्यैव तेन भगवता यच्छब्दो-
च्चारणेन परामर्शात्तस्यैव जगत्कारणात्वमिति

अयं भावः । सर्वेषां पूर्वोक्तानां कयाचिद्विवक्षया
कारणात्वेऽपि तेषामपि कारणात्वेन यस्य प्राधान्यं
तस्यैकत्वं कारणात्वं च श्रुतिभिरेव निर्णीयते ।
तथा च श्वेताश्वतराणां सिद्धान्ते ब्रह्मवादिनो
वदन्ति ।

किंकारणं ब्रह्म कुतः स्म जाता
जीवाम केन क्व च संप्रतिष्ठाः ।
अधिष्ठिताः केन सुखेतरेषु
वर्त्तामहे ब्रह्मविदो व्यवस्थाम् ॥
कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा
भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्यम् ।
संयोग एकं न त्वात्मभावाद्
आत्माप्यनीशः सुखदुःखहेतुः ॥
ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्
देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम् ॥
यः कारणानि निखिलानि तानि
कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येकः—
इति प्रश्नोत्तरचिन्तया स्पष्टम् । अग्रेऽपि,
स कारणां कारणाधिपाधिपः
न तस्य कश्चिज्जनिता, न चाधिपः ।

इति कारणाकारणत्वं प्रतिपाद्य तस्यानन्य-
कारणात्वं स्पष्टितमिति ॥

प्रधानपुरुषव्यक्तकालानां कारणां हि यत् ।
पश्यन्ति सूरयो नित्यं तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
इति स्मृतञ्च ।

न कस्यापीति । एतेषां पूर्वोक्तानां मध्ये एकतमस्यापि न
कस्य चित् । फलत इति । मायावादिनामभिप्रेतनिषेधावधिक-
त्वन्यायेनेव शून्यवादस्यैवेति अस्माकमभिप्रेतस्येति । एव-
कारेणान्ययोगव्यवच्छेदकत्वं सूचयति । तन्निरासपुरस्कारेण
स्वसिद्धान्तमाह—नेति । श्रुतिकदम्बप्रतिपादितस्यैव सिद्धान्तस्य
भगवत्सूत्रकृतां बुद्धिस्थत्वेन हेतुना । तस्य कारणस्य श्रुतिप्र-
सिद्धस्य तेन सूत्रकृता लक्षणसूत्रे यत् इति यच्छब्देन परामर्शा-
दिति । पुनः शङ्कापरिच्छेदार्थं निर्गलितार्थमाह—अयं भाव
इति । कयाचिद्विचक्षयेति यथा घटादिकार्यापेक्षया पृथिव्याः
कारणत्वं, पृथिव्यपेक्षयाऽपां, तदपेक्षया तेजसः कारणत्वं, तथा
यत्किञ्चित्कार्यापेक्षया तेषामपीति । तत्रान्यप्रमाणापेक्षानिवृत्तये
श्रुतीनां पाठेनैव निरपेक्षप्रमाणेन सिद्धान्तमाह—तथा च श्वेता-
श्वतराणां सिद्धान्ते इति । स एवास्माकं सिद्धान्त इति
तात्पर्यार्थः । तामेवोपनिषदं पठति—ब्रह्मवादिन इत्यारभ्य,
अधितिष्ठत्येक इत्यन्तेन कारणं निर्णीतम् । प्रश्नोत्तरचिन्त-
या सिद्धान्तरीत्या । अग्रेऽपि उपसंहारेऽपि उपक्रमोपसंहाराभ्यां
सिद्धान्तमित्यर्थः । अन्येषां कारणानां तेजआदीनाम्, अधि-
षानां कालादीनां चाधिप इत्युपसंहारवाक्यार्थः । तेजआदीनां

कारणत्वेऽपि आकाशादीनां कारणकारणत्वेऽपि अन्यकार्यत्वं सुप्रसिद्धम् । तन्न्यायस्यात्राव्याप्तिदर्शनात्तथात्वशङ्कावारणाय श्रुत्यन्तरं पठति—न तस्य कश्चिज्जनिता न चाधिप इति । परमते परमाणुप्रधानादीनां जन्यत्वाभावेऽपि परनियम्यतास्वीकारात् तन्न्यायावतारनिवृत्तये—न चाधिप इतिदलसंनिवेश इति । एतदर्थं स्वयमेवाह ग्रन्थकारः “कारणकारणत्वं प्रतिपाद्यानन्यकारणत्वं स्पष्टितमिति” । नान्यः कारणं यस्य तस्य भावस्तत्त्वमन्यकारणराहिसमिति यावत् । तथा चोद्योगपर्वाणि संजयवाक्यम् ।

कालञ्चक्रं जगच्चक्रं युगचक्रं च केशव ।

आत्मयोगेन भगवान् परिवर्त्तयतेऽनिशम् ॥

कालस्य च हि मृत्योश्च जङ्गमस्थावरस्य च ।

ईशते भगवानेकः सखमेतद्ब्रवीमि ते—इति ॥

प्रतिज्ञापूर्वकः सिद्धांतः । श्रुत्यर्थस्तु—ब्रह्मवादिनो मुनयः ।

किंकारणं ब्रह्मेति । किंप्रकारकं कारणं निमित्तं बोधादानं बोधयात्मकं वेति । कुतो जाताः स्म तत्राप्याकाशादिजडवर्गवत् स्वविकृतितया वा, स्थूलशरीरभजनकर्मभोगार्हज्ञानप्रकाशमात्रेण वेति । केन वा जीवाम इति । केनाऽदृष्टादिना वेश्वरेण वेति । क्व च संप्रतिष्ठाः, मोक्षावस्थाभाजिताः कस्मिन्नधिष्ठाने स्थास्याम इति । केन देवैरिन्द्रियप्रवर्तकैरीश्वरेण वा ऽधिष्ठिता नियमिताः सन्तः, सुखेतरेषु सुखदुःखेषु पुण्यापुण्यकर्मफलभूतेषु वर्त्तामहे इति । हे ब्रह्मवादिनो व्यवस्थां ‘ब्रूत’ इति शेषः । न तावत्कालादीनां कारणत्वादिभावसंभवः पारतन्त्र्यादिसाहुः—काल इत्यादि । तत्र नियतिर्मीमांसकाभिप्रेतपुण्यापुण्यनियमः, यदृच्छा कारणाभावः, योनिः सांख्यै

रभिप्रेता प्रकृतिः, पुरुषो हिरण्यगर्भः, कालादीनां संयोगोऽपि न कारणं प्रत्येकं किमुत वक्तव्यम् । कुतः, आत्मनो भोक्तु-
र्भावात् भोग्यत्वेन तेषामकारणत्वम् । आत्मा प्रसगात्माऽपि न कारणं, यतोऽनीशः सुखदुःखाधीनः । ते च मुनयो ध्यान-
योगानुगताः सन्तो ध्याननिष्ठिता भूत्वा देवात्मशक्तिं देव-
स्यात्माख्यां जीवभूतां परां शक्तिं स्वगुणैर्निगूढां सत्त्वादि-
भिर्निगूढाम् अपरां जडात्मिकां च शक्तिमपश्यन् । यश्चैको
निखलानि कारणान्यधितिष्ठति तं चापश्यन्निति योजना ।
कथं भूतानि तानि पूर्वं विकल्पितानि कालात्मयुक्तानीति ।
तथा च, क्षरात्मानावीशते देव एकः, भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च
मत्वा, प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेश इत्यादिभिरग्रे स्पष्टोक्तिः कण्ठर-
वोच्चरितेनैवेति ।

इदानीमुक्तश्रुतीनां तात्पर्यान्भिज्ञोऽज्ञानवच्चेनैव विरो-
धमारोप्य चोदयति—तर्हीत्यादिना ।

तर्हि पूर्वोदाहृतवाक्यानां किंविषयत्वमिति ।
तेषामपि श्रुतिवाविशेषेण बाधानर्हत्वात् ।

अत्र ब्रूमः । न तावज्जीवाद् भवन्तीत्या-
दिवाक्यविरोधः । तस्यापि, जीवयति प्राणयती-
ति जीव इति व्युत्पत्त्या तत्परत्वात् । अन्यथा,
य आत्मानमन्तरौ यमयतीत्यादिश्रुतीनां जीव-
स्य नियम्यत्वप्रतिपादिकानां व्याकोपप्रसङ्गः ।

नापि हिरण्यगर्भश्रुतिविरोधावकाशः । हि-

रणमयान्यण्डानि गर्भे यस्य इति समीसेन तस्यैव प्रतिपादनात् । “अण्डानां तु सहस्राणां सहस्राण्ययुतानि च । ईदृशानां तथा तत्र कोटिकोटिशतानि च” इति पराशरवचनात् ।

नच, शिव एव केवल इत्यस्य निर्विषयत्वम् । शिवशब्दस्यानन्दवाचकतया तस्यैव नामधेयत्वात् । विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति स्पष्टमेव । इतरथा, एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशान इत्यादीनां, नारायणाद् ब्रह्मा जायते, नारायणाद्बुद्धो जायत इत्यादीनां चान्वयव्यतिरेकश्रुतीनां, “ यस्माद् ब्रह्मा तथाऽग्निश्च रुद्रेन्द्रमरुदश्विनः । वसवश्च सहादित्यैरिति ” कालीयस्तुतिवाक्यस्य महद्विरोधात् ।

नापि कालश्रुतिविरोधः । तस्य भगवच्छक्तित्वेन शक्तिमदभेदविवक्षया घटनात् । कालः कलयतामहमिति भगवदुक्तेः । एवमेव, कालकाल इत्यादिनैकार्थत्वाच्च ।

नापि स्वाभाववाक्यविरोधः । स्वे स्वीया असाधारणाः स्वाभाविका भावा गुणादयो यस्यै-

ति समासेन तस्यापि तद्वाचकत्वात् । स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति श्रुतेः । अन्यकल्पनायामुक्तदोषाणां दुर्वारत्वात् । अघटनोक्तैव ।

नचाऽसदेव सौम्येदमिति वाक्यस्य विषयशून्यत्वं शङ्कनीयम् । अ ब्रह्मेति श्रुतेः । अक्षराणामकारोऽस्मीति स्मृतेश्च, अकारश्चासौ सञ्चेति कर्मधारयसमासः । सद्रूपम् अकारवाच्यं ब्रह्मेत्यर्थः । उक्तार्थानभ्युपगमै तत्रैव, कथमसतः सजायेतेति निषेधादसामञ्जस्यमेव ।

अकस्मात्पदस्यैवं गतिः । तथाहि । क इतिशब्दस्यानन्दवाचकत्वाद् अश्चासौ कश्चेत्यानन्दरूपो वासुदेव इति न कस्यापि वाक्यस्य विषयहीनत्वमिति ।

कैचित्तु, नामानि सर्वाणि यमाविशन्तीत्यादिवाक्यमाश्रित्य जीवादिशब्दानां रूढ्यैव वृत्त्या भगवत्परत्वं व्याख्यायन्ते । तच्चिन्त्यम् । शेषाणामग्रे वक्ष्यमाणत्वादित्यलं विस्तरेण ।

पूर्वोदाहृतानां जीवाद्भवन्तीत्यादीनाम् । किंविषयत्वमिति । किंविषयकाणि वाक्यानीत्युक्त्या निर्विषयकाणीत्या-

क्षेपार्थः । तत्र हेतुमाह—तेषामपीत्यादिना । बाधानर्हत्वा-
न्निर्विषयत्वायोगान्निर्विषयत्वे च बाधप्रसङ्गादिसर्थः ।

समाधातुं विरोधपरिहारेण व्याख्यानमुपक्रमते—अत्रेत्या-
दिना । तत्रादौ जीवाद्भवन्तीत्यादि वाक्यं व्याख्यायते—न
तावदिति । तत्परत्वात् परमकारणप्रतिपादनपरत्वात् ।
अन्यथा उक्तार्थानङ्गीकारे । यद्यपि जीवस्यापि पूर्वोक्तन्या-
येन स्वस्यानादिकर्मणा स्वदेहादिकार्यनिरूपितकारणत्वसम्भ-
वात्, तथाऽपि, न जीवात् कारणं परमिति वाक्यशेषविरोधस्य
दुष्परिहरत्वादुक्तार्थस्यैव वरीयस्त्वं भाव्यम् ।

हिरण्यगर्भ इति वाक्यस्य विरोधं परिहरति—नापि हि-
रण्यगर्भ इति । तस्यैव विवक्षितकारणस्यैवेति । अन्ययोग-
व्यवच्छेदार्थक एवकारः ।

त्रिलोचनवाचिकायाः श्रुतेरपि यथार्थव्याख्यया विरोधं
निराकरोति—न च शिव एवेत्यादिना । इतरथा रूढिवृत्त्यभ्यु-
पगमे इति । अनेन निरन्तरोक्तपक्षस्यापि परिहारस्य दार्ढ्यं ज्ञेयम् ।
एको ह वै नारायण इत्यादौ वाक्ये उभयोर्ग्रहणात् । नापि का-
लेत्यादिः स्पष्टार्थः । नापि स्वभावेति । स्वेनैव भवतीति स्व-
भाव इत्यप्युक्तम् । न चाभावशब्दविरोध इत्याह—न चेति । उक्ता-
र्थानभ्युपगमे । सद्रूपब्रह्मपरत्वानभ्युपगमे । तत्रैवेति छान्दोग्ये
सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं, तद्वैके आहुरसदेव सौ-
म्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तस्मादसतः सज्जायेत कुतस्तु खलु
सौम्येवं स्यादिति होवाच कथमसतः सज्जायेतेत्यादिवाक्यसमुदा-
यात्मके प्रकरणे । सैव गतिः कर्मधारयसमासाश्रयणरूपैवेति ।
तदेव प्रपञ्चयति—तथा हीत्यादिना । उपसंहरति—न कस्या-

पीति । अन्यमतमुपक्षिपति-के चित्त्विति । तच्चिन्त्यमिखनेना-
ऽस्वारस्यं द्योतितम् । घटपटादिशब्दोच्चारणाद्ब्रह्मार्थोपस्थितेर्दु-
र्वारत्वात् । न च तथात्वमिष्टापन्नमिति वाच्यम् । सर्वानुभवविरो-
धात् । भगवन्नामसंकीर्त्तनविधेर्वैयर्थ्यात् । भगवन्नामवदस्यापि
घटपटादिशब्दमात्रस्य कीर्त्तनविधिविधेयताऽऽपत्तेश्च । शेषाणां
प्रकृतिपरमाणुसंघातादीनाम् । अलं विस्तरेण, उपरम्यते इत्यर्थः ।

इत्थं विवादकारणीभूतवाक्यानां तात्पर्यं श्रुत्वा तमेव
स्वीकारपूर्वकमनूद्य विशेषविवादार्थमुद्युनक्ति-स्यादेतदिति ।

स्यादेतत् । सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेर्ब्रह्मण उक्त-
रीत्या जगत्कारणामिति । किञ्च । कथं कार्यो-
त्पत्तिरभिप्रेता, संघोतेन, वाऽऽरम्भेण, परिणामेन
वा ? । नाद्यौ पक्षौ संभावनीयौ । कुतर्कविषयत्वे-
नावैदिकत्वात् । नापि परिणामः । असम्भवात् ।
न ह्याकाशकल्पस्य ब्रह्मणो विभोः परिणामोऽनु-
भूत्या सोढुं शक्यो, दर्शनागोचरत्वादि चेत् ।

अत्रोच्यते । नासम्भवः । परिणतिस्वाभा-
व्यात् । क्षीरवत् । सर्वज्ञत्वात् सर्वशक्तिमत्त्वाच्च
स्वेच्छया परिणामः शक्यते प्रतिपादयितुम् ।

ननु विपरीतो दृष्टान्तः । सावयवत्वात् क्षीर-
स्य परिणामो निर्विवादः । ब्रह्मणस्तु निरवय-
वत्त्वेन तद्विपर्ययत्वान्न तत्ता युक्तेति चेच्छृणु । न

तावत् सावयवत्वं क्षीरपरिणतिहेतुः । तथात्वे
सति चाप्स्वतिव्याप्तैस्तासामपि दधिभावेन परि-
णामो दुर्वारः । अतोऽप्रयोजकं सावयवत्वम् ।
किन्तु तादृशशक्तिमत्त्वेनैव पयसः परिणाम इति ।

तत्रेत्यं विचारणीयम् । परिणामेऽवयविनः
शक्तिरवयवानां वेति । नाद्यो विकल्पः । द्रवद्रव्ये
व्यतिरिक्तस्यावयविनस्त्वयानभ्युपगमात् पारिशे-
ष्यादवयवानां शक्तिः । ते च निरवयवा एव ।
सावयवत्वे चावयवानामप्यवयवान्तरकल्पने तेषां
चापि तद्भावेऽनवस्थानात् क्षीराब्धेः कुण्डपरि-
माणत्वापत्तेः । अवयवानामानन्त्यात् । एवमपि
तेषां परिणामाभावाङ्गीकारे दधनि पयो दृश्येतेति
भिया अकामेनापि त्वया सर्वेषामप्यवयवानां
परिणामवत्त्वमेष्टव्यम् । तस्मान्निरवयवस्यैव परि-
णामो दृश्यते । तथा ब्रह्मणोऽपि परिणामोपप-
त्तेरिति । श्रूयते च—पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते
स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति । स्मर्यतेऽपि
भगवता पराशरैण—

शक्तयः सर्वभावानामचिन्त्यज्ञानगोचराः ।

शतशो ब्रह्मणस्तास्तु सर्गाद्या भावशक्तयः ।
भवन्ति तपतां श्रेष्ठ ! पावकस्य यथोष्णतेत्यादि ॥

विवादं प्रपञ्चयति—किं चेति । कथं कार्योत्पात्तिरिति किं-
प्रकारिकेतिभावः । प्रकारविकल्पांश्च वादिबाहुल्येनाह, तत्र प्रथमं
बौद्धविकल्पमाह—संघातेनेति । संघातश्च यदृच्छया भूतसंहनन-
पूर्वककार्योत्पादकत्वं ताम्बूलचूर्णादिसमूहस्येव शोणिमका-
र्योत्पादनत्वमिति । एतेषां च द्वितीयाऽध्याये सविस्तरं वक्ष्य-
माणत्वान्नात्र प्रपञ्चायोद्यम्यते । आरम्भवादश्च तार्किकाणां
विकल्पः । परिणामो द्विविधः । प्रकृतिस्वरूपपरिणामः,
शक्तिविक्षेपलक्षणो ब्रह्मपरिणामश्चेति । आद्यः सांख्यपक्षः ।
द्वितीयो ह्यौपनिषदानां सिद्धान्तश्चेति ज्ञातव्यः । तत्रासंभावनां
द्योतयति—नाद्याविति । तत्र हेतुः—कुतर्केत्यादि । तदभ्युपगमे
श्रौतसिद्धान्तस्य तिलाञ्जलिसम्प्रदानत्वापत्तेरित्यभिप्रायः ।
नापि परिणाम इति । सामान्योक्तयोभयपक्षविषयिका चोदने-
ति ज्ञेयम् । तदेव हेतुमुखेन द्रढयति—असंभवादिति । ब्रह्मपरि-
णामस्य संभावनाविषयत्वाभावाद् । असंभावितत्वं व्यनक्ति—न-
हीत्यादि । आकाशोपमस्य निरवयवस्य । विभोरिति । विभु-
परिमाणकस्येति । परिशेषादगत्या विवर्तवाद एव समाश्रयणीय
इति मायावादिचोदनाभिप्राय इति शङ्काऽर्थः । तत्र संघातादि-
विकल्पानामग्रे वक्ष्यमाणतयेहोपेक्षयैव परिहारौ ज्ञापयित्वा स्वपक्षे
समाधातुमुपक्रम्यते—अत्रोच्यत इति । तदेव स्पष्टयति—नासंभव
इति । नासंभावनासंस्पृष्टवायुस्पर्शनयोग्य इति यावत् । परि-
णतिस्वाभाव्यादिति । यथा क्षीरं परिणसर्हस्वाभाविकशक्ति-
मत्त्वादेव दध्यात्मना परिणमति तद्ब्रह्मापि सर्वाघटनघटनार्हश-

क्तिमत्त्वादेव जगद्रूपेण परिणमतीति कथयितुं शक्यत इति, न हि प्रतिपादनानर्हताशङ्कावकाश इति सिद्धान्तः । अनेन प्रयोगः सूचितः । जगदाकारावस्थाभजनशीलं ब्रह्म भवितुमर्हति, तादृश्यचिन्त्यशक्तिमत्त्वात् । दधिभावे क्षीरवत् । उक्तहेतौ सत्प्रतिपक्षताऽऽत्मकहेत्वाभासत्वं, दृष्टान्ते विकलतां चारोप्य भूय उत्तिष्ठते—नन्वित्यादि, निर्विवाद इत्यन्तेन । दृष्टान्तविकलत्वमुक्त्वा सत्प्रतिपक्षतां द्योतयितुं साध्याभावसाधकं हेत्वन्तरं पठति—निरवयवत्वेनेति । तथाऽत्र प्रयोगः—परिणामाभावशीलं ब्रह्म निरवयवत्वाद् आकाशवदिति । तद्विपर्ययत्वादिति दृष्टान्तविपर्ययत्वाद्वाष्टान्तस्य साध्याभावसाधकहेत्वन्तरस्य विद्यमानतया सद्देतुविपर्ययाद्वा उक्तस्य हेतोरिति भावः । तस्मान्न तत्ता युक्तेति । ब्रह्मणः परिणमनानर्हता युक्तेति शङ्कार्थः । पूर्वपक्षोक्तस्य हेतोरप्रयोजकत्वं दर्शयित्वा स्वसिद्धान्तोक्तहेतावारोपितदूषणं निरस्य दृष्टान्तगतदोषं चोद्धरति—श्रृण्विति । न तावत् सावयवत्वमिति । सावयवत्वस्य तवाभिप्रेतस्य हेतोः परिणामे कारणत्वं नास्ति । तदेव व्यञ्जयति—तथात्वे च सावयवत्वस्य परिणामकारणत्वेऽभ्युपगम्यमाने । परिणामो दुर्वार इति । तास्वपि तवाभिप्रेतस्य हेतोः सावयवत्वस्य विद्यमानत्वात् । न तु तदस्ति । तस्मादप्रयोजकहेतोर्न सिद्धान्तबाधनसामर्थ्यम् । आरोपितप्रमाणं बाधयित्वा पूर्वोक्तहेतुना सिद्धान्तयति—किन्तु, तादृशशक्तिमत्त्वेनैव परिणमनशक्तिमत्त्वेनैव हेतुनेत्यर्थः ।

उक्तेऽर्थे पुनर्विकल्पयितुमुद्युक्तं दृष्ट्वा तच्छान्तये स्वयमेव शङ्कासमाधानाभ्यां निर्णेतुमारभते तत्रेत्यामिति । उक्तसिद्धान्ते, हृत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण । तमेव विचारं दर्शयति—परिणामे

इति । अत्र, क्षीरस्येखध्याहार्यः । धर्मस्य धर्म्याधेयतया तत्सापे-
क्षत्वात् । क्षीरस्य परिणामे इति । अवयविनः शक्तिरवय-
वानां वेति स्पष्टो विकल्पः । तत्र शक्तिपदेन तादृशभावायतन-
शक्तिर्विवक्षितेति ज्ञेयम् । तत्र पूर्वविकल्पं वादिमुखेनैव परिह-
रति—नाद्य इति । त्वया मायावादिनेति । पारिशेष्यात्
परिशिष्टपक्षाङ्गीकारात् । अतस्ते च निरवयवा एवेति । तै
नाम प्रसिद्धाः परिणमनशक्तिमन्त इति निरवयवत्वाभावाभाव-
संपन्ना एवेति । अयोगव्यवच्छेदार्थकोऽवधारणशब्दः । तमेवार्थं
व्यञ्जयन्नाह—सावयवत्वे निरवयवत्वाभावलक्षणे । तेषाम्
अवयवावयवान्तराणाम् । तद्भावे अवयवान्तरकल्पनेऽनवस्था-
नादिति । तत्रैव हेत्वन्तरमाह—क्षीराब्धेरिति । क्षीराब्धिः
कुण्डपरिमाणकः कुण्डमात्रपरिमाणावच्छिन्न उपलभ्येत । तत्रापि
हेतुः—अवयवानामिति । तस्मात् सिद्धमवयवानां निरवयव-
त्वमिति । एवमपीति । तेषां निरवयवत्वे निर्विवादे जाते सति
ते परिणमन्ति, न वेति बुद्धौ कृत्वा द्वितीये दूषणमाह—तेषा-
मित्यादि । इति भियेति । प्रत्यक्षानुभूतिविरोधलक्षणयेति ।
अनेनावश्यकत्वमुक्तम् । एष्टव्यमिति । कटुकमप्यौषधं पीयत
एवेति न्यायेनावश्याङ्गीकर्तव्यमिति भावः । उपसंहरति—तस्मा-
दिति । दार्ष्टान्ते उक्तन्यायमवतारयति—तथा ब्रह्मणोऽपीति ।
उपपत्तेरिति । न किमप्यनुपपत्तौ प्रमाणं, शास्त्रसिद्धान्तत्वा-
दिति । तत्र प्रमाणं पठ्यते—श्रूयते चेति । अस्य ब्रह्मणः
शक्तिः परा स्वरूपविलक्षणा विविधा अनन्ताऽचिन्त्यप्रका-
रिका श्रूयते चेत्सन्त्यप्रमाणनिरपेक्षेत्यर्थः । अनिर्वचनीयत्वमि-
थ्यात्वौपाधिकत्वादिशब्दप्रयोक्तृणां मुखं धूलीकरोति—स्वा-
भाविकीति । अनाद्यनन्तेति स्वरूपवन्निसेत्यर्थः । न केवलं

शक्तेरेव तत्त्वं, ज्ञानक्रियागुणानामपीसाह—ज्ञानबलक्रिया
चेति । ज्ञानबलाभ्यां सहिता क्रिया ज्ञानबलक्रिया चेति । चकारः
सर्वेषामपि भगवतो गुणकर्मादीनामाकर्षणार्थः ।

अक्षयं नाऽन्यदाधारमज्ञेयमजरं ध्रुवम् ।

शब्दस्पर्शविहीनं तद्रूपादिभिरसंहतम् ॥

त्रिगुणं तज्जगद्योनिरनादिप्रभवाऽप्ययम् ।

वेदवादविदो विद्वन्नियता ब्रह्मवादिनः ॥

पठन्ति वै तमेवार्थं प्रधानप्रतिपादकम्—

इति । नित्यत्वादि स्पष्टं स्मारयति, श्रुत्यर्थरूपां स्मृतिं च
पठति—स्मर्यतेऽपीति । पराशरेणेति सूत्रकारपितृत्वेनात्यन्त-
प्रामाण्यं द्योतयति । शक्तय इति, सर्वभावानामिति । स्वसं-
कल्पविषयवस्तूनां सूक्ष्मतया सद्रूपाणाम् । सर्गाद्याः सर्गादि-
कारणमिति । भ्रष्टान्तरा इति स्वाभाविकीतिश्रुतिगतपद-
स्यार्थः । शतश इति विविधाः पदार्थाः । ब्रह्मण इत्यस्य पद-
स्यार्थः । अचिन्त्यज्ञानगोचरा इति । अचिन्त्यस्य असंकुचितस्या
मुक्तानां ज्ञानस्य विषया इति पराशब्दार्थः । तपतां श्रेष्ठेति
श्रोतुः कुतर्कनिष्ठतां निवारयति । स्वाभाविकत्वानाद्यनन्तत्वनि-
त्यसहचारित्वादिषु दृष्टान्तः—पाचकस्य यथोष्णतेति । श्रुतौ
जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । स्मृतेर्व्याख्यारूपत्वादेकत्वभ्रान्ति-
वारणार्थं बहुवचनमिति ।

प्रथमांशे—

दशोत्तराण्यशेषाणि मैत्रयैतानि सप्त वै ।

महान्तं च समावृत्य प्रधानं समवस्थितम् ॥

अनन्तस्य न तस्यान्तः संस्थानं चापि विद्यते ।

तदनन्तमसंख्यातं प्रमाणं चापि वै यतः ॥

हेतुभूतमशेषस्य प्रकृतिः सा परा मुने ।

अण्डानां तु सहस्राणां सहस्राण्ययुतानि च ॥

ईदृशानां तथा तत्र कोटिकोटिशतानि च—

इत्यादिरपि वाक्यकदम्बोऽनुसंधेयः ॥

एवं श्रुतिस्मृतिप्रतिपादितेऽप्यर्थे कुतर्कतामारोप्यासद्वादै-
र्विवदमानः स्वचित्तस्थासहिष्णुत्वं प्रकाशयितुमुत्तिष्ठते भूयः—
नन्विति ।

ननु नैतच्छोभनं तर्कबलेन क्षीरस्येव ब्रह्मणः
परिणामाङ्गीकरणमिति^१ । तथात्वे च, कृत्स्नप्र-
सक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वेति वक्ष्यमाणा-
न्यायात् कृत्स्नस्यापि ब्रह्मणः परिणामप्रसङ्गाद्^२
अनित्यतापत्तेश्च^३ । तत्त्वे, नित्यं विभुं निष्कलं
निष्क्रियं शान्तमित्यादिवाक्यविरोधाच्च^४ । किञ्च,
विकारभावापन्नस्य ब्रह्मणो^५ जगदाकारतया सर्व-
प्रत्यक्ष^६ विषयत्वेन सर्वस्यापि प्राप्तत्वात्^७ सर्वमो-
क्षप्रसक्त्या^८ उपदेशशास्त्रानर्थक्याच्चेति^९ चेन्मैवम् ।

न तावत् तर्कबलेनास्माकं ब्रह्मपरिणामा-
भ्युपगमः । अपि तु, स्वयमात्मानमकुरुत,
आत्मकृतेः परिणामादित्यादिश्रुतिन्यायाभ्या-
मिति^१ । नापि कृत्स्नप्रसक्तिः । ऊर्णानाभ्यादौ
व्यभिचारात्^२ । नापि निरवयवश्रुतिव्याकोपः ।

तथाभूतपरिणामस्योक्तरीत्या साधितत्वात् ।
 वस्तुतस्तु शक्तिविक्षेपस्यैव परिणामशब्देन विव-
 क्षिततया ब्रह्मस्वरूपपरिणामानभ्युपगमात् नित्य-
 श्रुतिविरोधगन्धोऽपि । एवञ्च विकारापत्त्यभावे
 प्रत्यक्षगोचरत्वाभावस्तदभावे च सुतरां सर्व-
 प्राप्त्यभावस्तत्त्वे तु सुत्तमां सर्वमोक्षप्रसङ्गा-
 भावः । एवञ्च को भूय उपदेशशास्त्रानर्थक्यप्र-
 सङ्ग इति ।

नापि पुनराकाशकल्पस्येति दृष्टान्तसौर-
 स्यम् । अप्रच्युतरूपस्यैव निरवयवस्य विभुपरि-
 माणकस्य चाकाशस्य वायुभावापत्तिलक्षणपरि-
 णामदर्शनात् । आकाशाद् वायुरिति श्रवणाच्च ।
 प्रत्युत तस्याप्यस्मत्सिद्धान्तसाधकोपमानत्वमे-
 वेति । सावयवत्वाकाशकल्पयोर्हेतुदृष्टान्तयोरप्र-
 योजकत्वाज्जगते ब्रह्मपरिणामभावो निरवयवः ।
 तथैव श्रूयते—

यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च

यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि ।

यथा पृथिव्या औषधयः संभवन्ति

तथाऽक्षरात् संभवतीह विश्वम्—इति ।
तथैव परिणामेन विश्वस्य भगवान् हरि-
रिति स्मरणाच्च ।

परिणामः शक्तिविक्षेप एव । सोऽपि तत्रैव
क्षोभशब्देन तात्पर्यात्मकेनोक्तः—

प्रधानं पुरुषं चापि प्रविश्यात्मेच्छया हरिः ।
क्षोभयामास संप्राप्ते सर्गकाले व्ययाऽव्यया-
विति ।

किञ्चास्तां पर्यायतापि । भीष्मः कण्ठरवे-
णैव पठति—

प्रसार्य च यथाङ्गानि कूर्मः संहरते पुनः ।
तद्वद् भूतानि भूतात्मा सृष्टानि ग्रसते पुनरिति ॥
तत् सिद्धं जगदभिन्ननिमित्तोपादानत्वं ब्रह्म-
णो लक्षणम् ॥

सामान्यवाचकैतच्छब्दार्थो विशिष्यते—तर्कबलेनेत्यादि ।
अशोभनत्वं प्रकाशयिष्यन् दूषणान्युद्भावयति—तथात्वे चे-
त्यादि । ब्रह्मणो विभोः परिणामित्वे, कृत्स्नप्रसक्तिरितिसूत्रार्थो
द्वितीयेऽध्याये वक्ष्यते । कृत्स्नस्येति ब्रह्मविकारभूतजगद्व्यतिरि-
क्तब्रह्मणोऽभावप्रसङ्गादित्यर्थः । विकास्यानित्यत्वेनानित्यताप-
त्तरप्यर्थसिद्धत्वादिति, नित्यं विभुमित्यादीनां, नित्यत्ववाच-

कानां, निष्कलमित्यादिनिरवयववाचकानां च वाक्यानां, विरोधापातादवैदिकत्वप्रसक्तेरित्यर्थः । विकारभावापन्नस्येति पितृपुत्रपतिकलत्रादिशब्दस्पर्शादिविषयचक्षुरादिकरणरूपापन्नस्य जगदाकारतया तन्मात्रतया देवतिर्यङ्मनुष्याद्यविशेषेण सर्वप्रत्यक्षानुभूत्या सर्वस्यापि देवाद्यविशेषेण प्राणिजातस्य प्राप्तत्वात् सर्वेषां मोक्षे प्रतिबन्धकस्य ब्रह्मानुभवाभावस्याभावात् तत्प्रसक्त्या संसारनिवर्तकमोक्षप्रतिपादकशास्त्रस्योपदेशसंततेश्च विषयाभावाद् बाध इति दूषणकदम्बो दुर्वार इति शङ्कातात्पर्यार्थः
पूर्वोक्तक्रमेण दूषणनिरासपूर्वकं समाधातुमाह—मैवमिति ॥
दूषणीभूत्वा श्रूयतामित्यर्थः ।

तत्र यदुक्तं, तर्कबलेनेत्यादि, तत्राह—न तावदिति । यदि श्रुत्यादिप्रमाणविरहेण केवलं युक्तिं समाश्रयेम, तर्हि त्वद्-चनावकाशः स्यात् । न त्वेतदस्ति । श्रुत्यादिप्रमाणस्य विद्यमानत्वादिति निश्चित्य प्रमाणं पठति—स्वयमात्मानमित्यादि श्रुतिन्यायाभ्यामित्यस्याऽभ्युपगम इत्युक्तेन पदेन सहान्वयः । अनेन प्रमाणपाठेन विवर्तवादस्य निर्मूलतया कुतर्कवादत्वात् परिहासविषयत्वमिति द्योतितम् १। द्वितीयदूषणं निरस्यते—नापि कृत्स्नप्रसक्तिरिति । तत्र हेतुः—ऊर्णनाभ्यादाविति ऊर्णनाभेस्तन्तुभावापत्तौ सत्यामंशतोऽपि स्वरूपप्रच्युतिदर्शनाभावात् कृत्स्नप्रसङ्गस्य तु का कथेति भावः २। तृतीयं परिहरति नापि निरवयवेति । तथाभूतपरिणामस्य निरवयवद्रव्यपरिणामस्य, उक्तरीत्या निरवयवानां क्षीरावयवानां परिणामप्रतिपादनरीत्या साधितत्वात् साधुनिर्णीतत्वात् । इदं च सामान्यपरिणामप्रस्तावेनोक्तम् ३। इदानीं स्वसिद्धान्तेन शेषपरिहारानाह—वस्तुतास्तिवति सूत्रकारमतेन तु । शक्तिविचेपस्यैवेति शक्ति-

प्रसारणस्यैवेत्यन्ययोगव्यवच्छेदार्थ एवकारः । नान्यस्येत्यर्थः ।
यदि ब्रह्मस्वरूपपरिणामोऽस्माभिरभ्युपगतः स्यात् तदा विवादाय
छिद्रमवलोकनीयम् । तस्य त्वनभ्युपगमादिसेवकारस्यार्थप्रपञ्चे
हेतुः — ब्रह्मस्वरूपपरिणामानभ्युपगमादिति । विरो-
धगन्धोऽपीति । अपिशब्देन कैमुत्सत्यायावतारः । यदि
तद्गन्ध एव नास्ति, विरोधस्य कः प्रसङ्ग इति भावः ४। एव
ञ्चेति । सिद्धान्तस्य श्रौतत्वनोक्तदोषाभाववत्त्वेन च ब्रह्मणो
निर्विकारत्वे सिद्धे सति ५। प्रत्यक्षप्रमाणगोचरत्वासिद्धिः ६। तद्
भावे प्रत्यक्षविषयत्वाभावे साधुतरं सर्वप्राप्त्यभावः ७। तत्त्वे
तु सर्वप्राप्त्यभावे तु साधीयान् सर्वमोक्षाभावः ८। एवम् उक्त-
प्रकारेण, को भूय इत्युक्त्या न कोऽपि । दूरतमादपास्तः
शास्त्रानर्थक्यप्रसङ्ग ९ इत्यर्थः ।

किञ्च । पूर्वोक्तयोर्हेतुदृष्टान्तयोर्मध्ये हेतुरप्रयोजकत्वेन दूषि-
तः । तदवशिष्टं दृष्टान्तमपि सिंहावलोकनन्यायेन स्मृत्वा तत्राप्र-
योजकतां विधत्ते—नापि पुनराकाशकल्पस्येति । सौरस्यं
सुरसत्त्वं सौष्टवमिति यावत् । अप्रच्युतस्वरूपस्येति । आकाश-
कल्पत्वे सति परिणामवत्त्वस्य दार्ष्टान्तिके विद्यमानत्वाद्धेतुवद्
दृष्टान्तस्यापि तथात्वं सिद्धमिति प्रथमस्य हेतोस्तात्पर्यार्थः ।
श्रुतिगर्भितहेत्वन्तरं च—आकाशादिति । अपिच तथाभूत-
दृष्टान्तो युक्तौ दीयतां योऽन्यस्य पक्षस्य बाधकः स्यादिति
अस्मत्तः शिक्षणीयं त्वया । अमुष्य दृष्टान्तस्य तु तद्विपरीतत्वा-
दिति परिहसन्निवाह—प्रच्युत तस्येति । तस्योक्तदृष्टान्तस्ये-
त्यर्थः । उपसंहरति—ब्रह्मपरिणामभावो निरवद्य इति ।
तत्र प्रमाणं पठ्यते—तथैवेति । श्रुतिस्मृतयोः । अयं भावः ।
पदार्थभावानां शक्तयो न केनापि प्राकृतबुद्धिनाऽपच्छेत्तुं शक्याः ॥

वर्कणामप्रतिष्ठितत्वेनास्माकमौपनिषदानां श्रौतस्यैव सिद्धान्त-
 स्तथाश्रयणोयन्वादिनिभावरूपापनाय दृष्टान्तगर्भितवाक्यमाह—
 यथोर्णनाभिरिति । यथोर्णनाभेरूर्णाप्रसारणाकुञ्चनोभयार्ह-
 नालक्षणशक्तिमत ऊर्णाविर्भावतिरोभावौ तदप्रच्युतस्वरूपतयैव
 भवनः । यथा च पुरुषादन्नमयात् तन्मात्रशक्तिमतः केशलो-
 मानामुत्पत्तिमात्रकार्यसिद्धिः । यथा च भूमेस्तथाभूतशक्तिमत्त्वा
 औषधीनां जन्ममात्रम् । तथा सर्वकार्योत्पादनलक्षणाचिन्सान-
 न्तसर्वशक्तेरक्षरपदार्थाद् ब्रह्मणो विश्वं सम्भवतीति । यदा
 स्वस्वस्वाभाविकाल्पाधिकसातिशयशक्तिमद्भयोऽचेतनेभ्यस्तच्छ-
 क्त्यनुसारेण स्वस्वकार्यभावापत्तावप्यप्रच्युतस्वरूपत्वाभावाभावः
 प्रत्यक्षगोचरत्वेनापहोतुमशक्यस्तर्ह्यचिन्ससर्वाचिन्सविश्वाख्यका-
 र्योत्पादनार्हशक्तिमतो भगवतो जगद्भावापत्तावप्यप्रच्युतस्वरू-
 पत्वं किमशक्यमिति श्रुतेर्ध्वनितार्थः । श्रुतिसहकारिणी स्मृ-
 तिश्च—तथैव परिणामेनेत्यादि । परिणामोऽत्र शक्ति-
 विक्षेप इत्युक्तमेव । तत्र प्रमाणकथनाय प्रनिजानीते—सो-
 ऽपि तत्रैवोक्त इति । न हि तत्र विक्षेपशब्दस्य कण्ठरवेण
 पाठ इत्यत आह—चोभशब्देनेति । कथं तेनोक्तार्थोपस्थि-
 तिरिति चेत् तत्राह—तात्पर्यात्मकेनेति । देवदत्तस्य चेतसि
 क्षोभो यद्देवदत्तस्य मनसि विक्षेप इति पर्यायत्वप्रसिद्धेरिति
 सुव्यक्तम् । तमेव श्लोकं पठति—प्रधानं पुरुषं चापीत्यादिना ।
 पर्यायमुखेनोदाहृत्य तत्कल्पनानिरासाय साक्षात्प्रतिपादकवाक्य-
 माह—किञ्चेत्यादिना । प्रकृतमुपसंहरति—तत् सिद्धमिति ।
 तच्छब्दस्य व्याख्यानमाह—जगदभिन्नेत्यादि । जगज्जन्माद्य-
 भिन्नेत्यर्थः ॥

ननु किमुपादानं किं वा निमित्तत्वं, कथं चोभयाभिन्नत्व-

मिसाकाङ्क्षोपशमाय क्रमेणोपनिषद्विवक्षितार्थं लक्षयितुमादाब्रु-
पादानं निर्दिशति-तत्रेति ।

तत्रोपादानत्वं नाम परापरक्षेत्रक्षेत्रज्ञादि-
पदार्थभूतस्वस्वाभाविकीनां सूक्ष्मावस्थापन्नानां
शक्तीनां तत्तद्गतसद्रूपकार्याणां स्थूलतया प्रकाश-
कत्वमिति ।

निमित्तत्वं च स्वस्वानादिकर्मसंस्कारवशीभू-
तात्यन्तसंकुचितभोगस्मरणानर्हज्ञानधर्माणां चेत-
नानां कर्मफलभोगार्हज्ञानप्रकाशेन तत्तत्कर्मफ-
लतत्तद्भोगसाधनैः सह योजयितृत्वमिति ।

एतदुभयाभिन्नत्वं तत्त्वमितीत्यमुक्तस्वरूप-
कारणात्वस्य ब्रह्मस्वरूपगतत्वेन स्वरूपप्रतिपादन-
परत्वमेव । न हि परमताभिप्रेततटस्थत्वोपल-
क्षणादिकल्पनावकाश इति ।

नच लक्षणावाक्यस्य तद्भिन्नपदार्थवैलक्षण्य-
ज्ञापनभूते फलमात्रे पर्यवसानात् तस्य चैतावता
जन्मादिवाक्योक्तलक्षणो नैव सिद्धेः, सत्यं ज्ञान-
मनन्तं ब्रह्मेत्युत्तरवाक्योक्तलक्षणास्य वैयर्थ्यं,
विशेषाभावादिति वाच्यम् । जन्मादिवाक्यस्य
ब्रह्मलक्षणास्य लक्ष्यस्वरूपनिरूपणापरत्वेऽपि कार्य-

निरूपितत्वेन तत्सापेक्षत्वात्, सत्यादिवाक्यस्य तु तदभाववत्त्वेन निरपेक्षत्वात् तथाभूतविशेषस्य विद्यमानतया सार्थक्यमेव । तत्र च सत्यत्वमात्रकथनेऽचिद्वर्गेऽतिप्रसङ्गात् तद्वारणाफलको ज्ञानपदसंनिवेशः । तत्त्वे च चेतनेऽतिव्याप्तेरनन्तपदगुम्फनमिति । सत्यत्वज्ञानत्वानन्तत्वैश्वोभयवैलक्षण्यज्ञापकं ब्रह्मलक्षणमिति ।

नच सत्यादीनामेव गुणात्वान्न सत्यत्वादिपर्यन्तधावनं युक्तं, गौरवादिति वाच्यम् । सत्यादीनां स्वरूपवाचकत्वाऽभावेन गुणापरत्वविधानेऽसत्यजडपरिच्छिन्नमेव लक्ष्यं ब्रह्मस्वरूपं भवन्मतेऽभ्युपगतं स्यात् ।

तस्मादुक्त एव सिद्धान्तो वरीयान् । अभिन्ननिमित्तोपादानत्वे सति सत्यत्वादिमत्त्वं जिज्ञास्यस्य ब्रह्मणो लक्षणमिति कृतं विस्तरेण १।१।२॥

निर्दिष्टं लक्षयति—परेति । पराऽपरादिशब्दवाच्यानां स्वस्य ब्रह्मणोऽसाधारणानां स्वाभाविकीनां प्रलये सूक्ष्मावस्थापन्नानां कार्यविस्तरणव्यापारानर्हाणां शक्तीनां तत्तद्गतसद्रूपकार्याणां च स्वावान्तरकारणभूतशक्तिस्थभावरूपसूक्ष्मतापन्नकार्याणामित्यर्थः । तत्राऽऽदिपदेन चेतनाचेतनप्रकृतिपुरुषादीनां संग्रहः । कार्यसद्रूपत्वं चारम्भणाधिकरणस्थसूत्रैर्वक्ष्यति । तानि तु—भावे चो-

पलब्धेः । १ । सत्त्वाच्चावरस्य । २ । असद्व्यपदेशादिति चेन्न
धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् । ३ । युक्तेः शब्दान्तराच्च । ४ । पट-
वच्चेति । ५ ।

निमित्तस्वरूपं निर्देशलक्षणाभ्यामाह—निमित्तत्वं चेति
निर्देशः । स्वेत्यादिलक्षणम् । स्वस्य स्वस्य नियतविभक्तानादि-
विचित्रकर्मसंस्कारस्य परतन्त्राणामत्यन्तसङ्कुचितोऽत एव भोगस्म-
रणानर्हो ज्ञानलक्षणो धर्मो येषां तेषां क्षेत्रज्ञानां कर्मोन्मुख्यभवन-
तत्फलभोगार्हधर्मभूतज्ञानप्रकाशेन तत्तत्कर्मफलैस्तेषां तेषां फला-
नां भोगयोग्यशरीरेन्द्रियादिकरणैः सह संबन्धकारयितृत्वमिति ।
एतदुभयाभिन्नत्वं तत्त्वमिति । अनयोरुपादाननिमित्तयो-
रेकस्मिन्नाश्रितत्वं तदभिन्नत्वम् । लक्षणमुक्त्वा तत्समन्वयमाह—
इत्थमिति । पूर्वप्रतिपादनप्रकारेण, उक्तं स्वरूपं यस्य
तथाभूतकारणत्वस्य कारणलक्षणस्य ब्रह्मस्वरूपगतत्वेन
जिज्ञासासूत्रोक्तनिरतिशयबृहत्समानाधिकरणत्वेन स्वरूपनिरू-
पणपरत्वमेवेति । अयोगव्यवच्छेदार्थपर एवकारः । स्वरूपनि-
रूपणपरत्वाभावाभावस्य तल्लक्षणास्यात्र विद्यमानत्वात् । तदेव
द्रढयति—न हीत्यादिना ।

एवं स्वाभिप्रेतविरोधमसहिष्णुं पुनरुत्तिष्ठमानं स्वयमेवोप-
शामयति—नचेत्यादिना । लक्षणस्य लक्ष्यभिन्नवस्तुमात्रव्या-
वर्तकत्वमेव कार्यमिति प्रसिद्धम् । तस्य च वैलक्षण्यद्योतनस्य
चोक्तलक्षणेनैव सिद्धत्वाल्लक्षणान्तराकाङ्क्षोपशमत्वेन सत्यादि-
वाक्योक्तोत्तरलक्षणस्य वैयर्थ्यं विशेषाभावादिति । फला-
काङ्क्षाऽभावे साधनाकाङ्क्षाया अभावादिति न वाच्यं न
शङ्कनीयम् । विशेषस्य सत्त्वादित्याह—जन्मादिवाक्यस्येति ।
उक्तफलवत्त्वेऽपि तत्सापेक्षत्वात् स्वनिरूपककार्यतदवस्था-

कालसापेक्षज्ञानवत्त्वात् । सत्यादिवाक्यस्य तु, तुशब्दो
भिन्नोपक्रमार्थो महद्वैलक्षण्यं द्योतयति । तदभाववत्त्वेन कार्य-
निरूपितत्वापेक्षाभाववत्त्वेनेति । तथाभूतविशेषस्य निरपे-
क्षत्वभूतविशेषस्येति । सार्थक्यमेवेति न वैयर्थ्यमित्यर्थः । इदानीं
पदसंनिवेशफलं व्यनक्ति—तत्र च सत्यत्वेति । तस्यापि
सखत्वादिति भावः । तथाच श्रुतिः—ऊर्ध्वमूलोऽर्वाक्शाख
एषोऽश्वत्थः सनातन इति । स्मृतिश्च—अश्वत्थं प्राहुरव्यय-
मिति । ननु सनातनाव्ययपदयोः श्रुतिस्मृतिभ्यां पठितयोर-
नादित्वप्रतिपादनपरत्वादविद्यादेरनादित्वमभीष्टमेव चास्माकं
“षडस्माकमनादय” इत्यादिनाऽनादिसान्त्वत्वं तल्लक्षणमस्माभिः
संपाद्यमेवेति चेदेवमविद्यादेरनादित्वाऽभ्युपगमे सति भावत्व-
मपि अकामेनापि त्वया स्वीकार्यमेव । तथात्वे तन्नाशे न कापि
निगमना । ननु प्रागभावदृष्टान्तेनानुमानस्यैवात्र निगमनात्व-
मिति चेन्न । प्रागभावस्याभावरूपत्वेन भावसाधने दृष्टान्तविक-
लत्वात् । अभावस्य भवन्मते भिन्नपदार्थत्वानभ्युपगमाच्च । न
केवलं युक्तिमात्रं श्रुतेरपि प्रमाणत्वात् । “अथैनमाहुः सखकर्मैति
सखं ह्येवेदं विश्वमसौ सृजते । अथैनमाहुर्निसकर्मैति निसं ह्येवा-
सौ कुरुते” इति । तन्नामाऽचिति अतिप्रसङ्गवारणं फलं यस्येति
तथा । तत्त्वे च सत्यत्वज्ञानत्वोभयसमुदायस्य लक्षणत्वे सति ।
चेतने इति । चेतनस्यापि सत्यज्ञानरूपत्वात् । अनन्तपदेनात्र
स्वरूपगुणशक्तिभिरनन्तत्वं विवक्षितम् । अन्यथा जीवज्ञानेऽति-
प्रसङ्ग इत्यर्थः ।

इत्यमुक्तार्थमसाहिष्णोः पुनराशङ्कोद्भावनमाकलय्य तदुत्थाना-
नात् प्राक् स्वयमेव समाधत्ते—न चेति । अयमत्र चिन्तनीयः ।
भवन्मते सखादिपदानां स्वरूपत्वं गुणत्वं वेति । नाद्यः । त्रैवि

ध्यापत्त्याऽद्वैतभङ्गः । नच त्रयाणामपि तदैक्यार्थकत्वम् । पर्यायत्वापत्तेः । ननु बहूनामपि पदानामन्यसापेक्षत्वेनैकपरत्वं घटतेऽतो न पर्यायत्वापत्तिरूपो दोषः । एकस्यापि पुंसः पितृत्व-भ्रातृत्वपुत्रत्वादेः शब्दस्य तत्तदुपयोगिभूतपुत्रभ्रातृपित्रादिसापेक्षतया प्रतिपादनं दृश्यते । तथैवात्राप्यसत्त्ववदज्ञानवदन्तवद्भ्र-स्तुसापेक्षतया सत्यादिवत्त्वेन न सत्यादीनां पर्यायत्वमिति चेन्न । एवमपि निर्विशेषत्वहानिर्द्वारा । तथाहि । लोके पुरुषत्वादि-निरपेक्षविशेषवत् एव सापेक्षपदषाच्यत्वं, न स्वतोऽनिर्वचनीय-स्येति । आस्तामेतत् । असत्त्ववत्त्वं भावोऽभावो वेति विवेचनी-यम् । भावत्वे स्वरूपहानिः । सत्त्वापत्तेः । द्वितीये चासतः स्वपुष्पादेर्व्यावृत्तेरिव निरर्थकस्य वारणाय न श्रुतिप्रवृत्तिः । पूर्वमेवासत्त्वादित्युभयथापि पाशारज्जुरित्यर्थः । एष न्याय उत्तरयोरपि पदयोर्योजनीयः । नापि शेषपक्ष इत्याह—सत्या-दीनामिति । अयं भावः । सत्तादिपदानां स्वरूपवाचकत्वे ब्रह्मणो वाक्यगोचरत्वापत्तेरतो न स्वरूपप्रतिपादनत्वं, किन्त्व-गत्ता गुणपरत्वमभिगन्तव्यम् । तथा सति, असत्स्वरूपं सद्गुणकं, जडस्वरूपं चैतन्यगुणकं, परिच्छिन्नस्वरूपमपरिच्छिन्नगुणकं तत्त्वं स्यात् । किञ्च । वाक्यगोचरत्वाङ्गीकारेऽनिर्वचनीय-त्वमप्यर्थतः सिद्धम् । तथात्वे च मिथ्यात्वं भवतां सिद्धान्तेमै-वापतितं कथमप्यनिवारणीयम् । तथाच प्रयोगाः—ब्रह्म मिथ्या, अनिर्वचनीयत्वाद् यदेवं तदेवम् । तव मते मायादिवत् । ब्रह्म मिथ्या, असत्स्वरूपत्वात् । तव मते रज्जुसर्पवत् । ब्रह्म मिथ्या, जडत्वात् । तवाभिप्रेतघटादिवत् । ब्रह्म मिथ्या, परि-च्छिन्नत्वात् । घटादिवदिसादयः ।

उपसंहरति—तस्मादिति । उक्त एवेति । सत्तात्वादिगुणैः

सखादिस्वरूप इति पूर्वोक्तसिद्धान्तो वरीयानिति । तर्का-
गोचरत्वाच्छ्रौतत्वाच्च श्रेष्ठतम इत्यर्थः । उक्तोभये लक्षणे वैशि-
ष्ट्येन स्मारयति—अभिन्ननिमित्तेसादि । प्रकृतमुपसंहरति—
कृतमिति ॥ १ । १ । २ ॥

इत्थं निर्वचनलक्षणाभ्यां प्रतिपाद्य तदनुवादपूर्वकं प्रमा-
णमवतारयितुमारभ्यते—एवमिति ।

एवं लक्षिते जिज्ञास्ये ब्रह्मणि प्रमाणमाह—

शास्त्रयोनित्वात् । १ । १ । ३ ।

शास्त्रं वेदलक्षणमेव योनिः कारणं ज्ञापकं
प्रमाणं यस्मिंस्तच्छास्त्रयोनि । तस्य भावस्त-
त्त्वम् । तस्मादिति समासः । शास्त्रैकप्रमाणकत्वे
सति तदन्यप्रमाणागोचरत्वादिति फलितोऽर्थः ।
तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि, सर्वे वेदा यत्पद-
मामनन्ति, नमो वेदान्तवेद्याथेत्यादिश्रुतेः । वेदैश्च
सर्वैरहमेव वेद्यः, नताः स्म सर्ववचसां प्रतिष्ठा
यत्र शाश्वतीत्यादिस्मृतेश्च ॥

नच निष्प्रयोजनकोऽनुवाद इति शङ्कनीयम् । पूर्वोक्तसं-
बन्धार्थमनुवादस्यावश्यापेक्षितत्वात् । तथाहि । संबन्धस्योभ-
यनिष्ठत्वनियतत्वेन पूर्वानुवादं विनोत्तरग्रन्थेन संबद्धमशक्यत्वात्
पूर्वमनूद्योत्तरेण संबद्धं युक्तमेवेत्यलं प्रासङ्गिकेन । प्रकृतं
व्याख्यायते । एवं पूर्वोक्तप्रकारेणोति सामान्योक्तिः । तदेव

विशिनष्टि—लक्षित इति । लक्षणमुखेन प्रतिपादिते इति लक्षणसूत्रार्थानुवादः । जिज्ञास्ये इति । जिज्ञासाविषये इति प्रथमसूत्रार्थानुवादः । ब्रह्मणीति । विषये सप्तमी । प्रमाणमिति । ब्रह्मज्ञानासाधारणं कारणमिति यावत् । व्याख्यातुकामः सूत्रं पठति—शास्त्रयोनित्वादिति । वेदलक्षणमित्युपलक्षणम् । वेदतदविरुद्धार्थकपुराणादि । नचोपलक्षणे किं मानमिति वाच्यम् । पुराणादीनां वेदार्थत्वेन वेदेत्युक्तौ तदर्थस्य तद्गतत्वाविरोधात् । शब्दार्थयोर्निस्संबन्धत्वादिति भावः । तथाच छान्दोग्ये नारदवाक्यम्—

इतिहासपुराणं पञ्चममिति ।

तत्रैव सनत्कुमारः—

इतिहासपुराणः पञ्चम इति ।

ऋग्यजुः सामाऽर्थवा च भारतं पञ्चरात्रकम् ।

मूलरामायणं चैव शास्त्रमित्यभिधीयते ॥

यच्चानुकूलमेतस्य तच्च शास्त्रं परं मतम् ।

अतोऽन्यो ग्रन्थविस्तारो नैव शास्त्रं कुवर्त्म तत्—

इत्यादिस्मृतेश्च । एवकारश्चान्ययोगव्यवच्छेदवचनपरो, नान्यप्रमाणगोचरत्वं तस्येत्यर्थक इत्यर्थः । एतच्च निरन्तरमत्रैव वक्ष्यते । योनिः कारणमिति । ननु वेदस्य ब्रह्मकारणत्वाङ्गीकारे “सकारणं कारणाधिपाधिपः । न तस्य काश्चिज्जनिता नचाधिपः । न तस्य कार्यं करणं च विद्यते” इत्यादिश्रुतिकदम्बविरोधाद्, ब्रह्मणोऽप्यन्यकार्यत्वे पूर्वोक्तसिद्धान्तभङ्गाच्चेति चेदत आह—ज्ञापकमिति । तज्ज्ञानकारणत्वात् । तत्कारणत्वमित्यौपचारिकोक्तिर्न तु तत्स्वरूपादिजनकत्वमित्यतो न

विरोधः । कर्तरि व्युत्पत्तिशङ्कावारणाय—प्रमाणमिति । समास इति । अनेनैकपदकत्वमुक्तम् । सूत्रस्य निर्गलितार्थ-मुद्घाटयति—शास्त्रैकेत्यादि । निष्प्रमाणत्वेन खपुष्पसाम्यशङ्कावारणाय—शास्त्रेति पूर्वदलम् । शास्त्रभिन्नतर्कादिविषयत्ववारणार्थं—तदन्येत्याद्युत्तरदलम् । तत्र विषयवाक्यमवतारयति—तं त्विति । तं सर्वशास्त्रप्रसिद्धम्, औपनिषदम् उपनिषत्प्रतिपाद्यं, पुरुषं पूर्णं पुरुषोत्तममित्यर्थः । पृच्छामीत्यनेन वेदवेद्यस्यैव जिज्ञास्यत्वं सूचितम् । अन्यदापि वाक्यमुदाहरति—सर्वे इति । नच वेदा इति बहुवचनादेव सर्वशब्दार्थसिद्धत्वात् सर्वपदस्य वैयर्थ्यं शङ्कनीयम् । बहुवचनस्य त्रिसंख्यकेऽपि पदार्थे समाप्तिदर्शनात् तथात्वे सति वेदत्रयमुक्तकर्ममीमांसकसिद्धान्तेऽतिप्रसङ्गात् तद्व्यावृत्तये, सर्व इति पदसंनिवेशस्य सार्थक्यमेव । सर्वेऽपि वेदाः परम्परया साक्षाद्वा तत्प्रकृतै रूपैर्यत् पदं पद्यते गम्यत इति पदं प्राप्यम्, आमनन्ति आसमन्तात् स्वप्रमेयतया प्राप्यतया च निश्चिन्वन्ति, गमयन्तीति यावत् । ननु सर्वस्यापि ब्रह्मरुद्रेन्द्रादेर्यत्तच्छब्दवाच्यतया सामान्यवच्चात् सर्वत्रातिप्रसङ्ग इति शङ्कावारणाय निर्णयपरं विशेषवाक्यमाह—नमो वेदान्तेत्यादि । “सच्चिदानन्दरूपाय कृष्णायऽक्लिष्टकारिणे । नमो वेदान्तवेद्याय गुरवे बुद्धिसाक्षिणे” इति संपूर्णं वाक्यमत्रानुसंधेयम् । अस्यार्थस्तापनीव्याख्याने प्रतिपादितो विस्तरभिया नात्र लिख्यते । यत्तच्छब्दैरपि पूर्ववाक्येषु श्रीभगवान् कृष्ण एव प्रतिपाद्य इत्येतद्वाक्यावतरणप्रयोजनार्थः । एतदेवोपोद्बलयति, श्रीभगवद्वाक्येन—वेदैश्चेत्यादि । सर्वपदसन्निवेशप्रयोजनं पूर्ववत् सर्वत्रानुसंधेयम् । अहमिति स्वाभिन्नोक्तिः । एवेति सावधारणोक्तिः । आभ्यां,

मत्तोऽन्यो न कश्चिदपि वेदविषयोऽस्तीति व्यञ्जितम् । तथा-
चान्यत्र स्पष्टोक्तिः—“मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धन-
ञ्जय” इति । एतद्वाढ्यायान्यद्वाक्यमाह—नताः स्मेति । यत्रे-
ति । यत्र यस्मिन् भगवति, सर्ववचसां प्रतिष्ठा प्रतिपा-
द्यता तं नताः स्म इत्यन्वयः । यः सर्ववेदवेद्यः स एव नतिवि-
षयः । स च भगवान् श्रीकृष्ण एवेत्युक्तम् । ननु वचसां स्वस्वा-
र्थेषु प्रतिष्ठा, प्रमाणसिद्धत्वात् । कथमेकत्र श्रीभगवति ब्रह्मण्येव
सर्वप्रतिष्ठाऽभ्युपगम्यते ? इत्याशङ्क्यं समाधत्ते—शाश्वतीति ।
अयमर्थः । पदानां स्वार्थे प्रमाणत्वेऽपि सर्वस्यापि पदार्थस्य
तत्कार्यत्वात् तत्रैवाऽव्यभिचारिणी प्रतिष्ठा । अन्यत्र चार्थानां
व्यभिचारवत्तया तद्वाचकतयाऽपि व्यभिचारग्रस्तत्वादिति भावः ।
तथाच श्रुतिः—“नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति” इति । एतच्च
देवताधिकरणे निपुणं वक्ष्यते ॥

उक्तसिद्धान्तेऽनुपपत्तिमारोप्य शङ्कामुत्थापयति—नन्वि-
त्यादि ।

नन्ववधारणो किं मानम् । तद्वाचकपदस्य
सूत्रे दर्शनाभावात् । नच विषयवाक्योपजीवि-
त्वात् सत्राणां तदेव प्रमाणमिति जिज्ञासासूत्रो-
क्तन्यायावतरणमत्रापीति वाच्यम् । श्रुतिवाक्येषु
तद्विषयेष्वपि तददर्शनस्य समानत्वादिति चेन्न ।
अन्ययोगव्यवच्छेदार्थकस्य श्रौतवाक्यस्यैवात्र
प्रमाणत्वात् । “नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम्” इति ।
निरतिशयबृहत्त्ववद् ब्रह्म, वेदविद्भयोऽन्योऽवेदविन्न

वेद । वेदनप्रमाणभूतवेदाज्ञानात् सुतरां वेद्यज्ञाना-
भाव इत्यर्थः ।

किञ्च । विषयवाक्यपर्यायभूते, अहमेवेति
भगवद्वाक्येऽवधारणास्य कण्ठरवेण पठितत्वाच्च
नान्यथाकल्पनावकाश इति ।

तथाहि । न तावद् ब्रह्मणः प्रत्यक्षप्रमाण-
विषयत्वम् । अतीन्द्रियत्वात् । नचैतेन ब्रह्मणः
परिच्छिन्नत्वं शङ्कनीयम् । तस्य विभुत्वादिन्द्रियेषु
बहिरन्तःसत्त्वेऽपि तेषां तत्प्रकाशयतया तत्प्रका-
शनशक्तिमत्त्वाभावात् । रूपगन्धप्रकाशने रसनश्र-
वणावत् । सूर्यादिप्रकाशने खद्योतादिवच्च । अणो-
रणीयानिति श्रुतेः ॥

नापि तस्यानुमेयत्वम् । अनुमानस्य स्व-
तन्त्रप्रमाणत्वाभावात् ।

श्रुतिसाहाय्यरहितमनुमानं न कुत्रचित् ।
निश्चयात् साधयेदर्थं प्रमाणान्तरमेव च ॥
इत्यादिस्मृतेः ॥

अवधारणे इति । शास्त्रं वेदलक्षणमेव योनिरित्य-
त्रावधारणार्थवाचकैवकाराध्याहारे । यद्वा, शास्त्रैकप्रमाण-
कत्वे सतीत्यत्रावधारणार्थकैकपदसन्निवेशसहकृतव्याख्याने ।

किं मानामिति । सापेक्षवचनं न किमपीति निष्प्रमाणकत्वादनुपपन्नं व्याख्यानमित्यर्थः । किमत्रानुपपत्तिबीजमिति शङ्कां निरसितुं हेतुमाह—तद्वाचकपदस्येति । तद्वाचकस्यान्ययोगव्यवच्छेदलक्षणावधारणार्थवाचकस्यैवकारादिषदस्येति तत्पुरुषपूर्वककर्मधारयसमासः । सूत्रे दर्शनाभावादिति । सूत्रनिष्ठाऽक्षरानुपूर्व्यां पाठाभावात् । तददर्शनस्यानुपलब्धिसहकृतप्रत्यक्षप्रमाणसिद्धत्वादित्यर्थः । उक्तशङ्कादाढ्याय सिद्धान्तिमुखेन स्वयमेवाशङ्का समाधत्ते—नचेति । सूत्राणां स्वविषयभूतोपनिषद्वाक्योपजीवित्वाद् विषयवाक्यार्थानामेव भगवता श्रीवादरायणेन सूत्रकृताऽत्र सूत्रितत्वात्, तदेवेति तद्गतपदमेव विषयवाक्यानुपूर्व्यां पठितमेवात्रापि मानम् । तदेवोपमिनोति—जिज्ञासासूत्रेत्यादि । अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यस्मिन् सूत्रे उक्तो यो न्यायस्तस्यात्राप्यवतरणमुपमानीकरणम् । तथाहियथा जिज्ञासासूत्रे, कर्तव्येति विधिपदस्य पाठादर्शनेऽपि सोऽन्वेष्टव्यः, स विजिज्ञासितव्यः, श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यादिविषयवाक्याद् विधिपदमध्याहृत्य ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति व्याख्यातं, तथात्रापि न च वाच्यं न शङ्कनीयम् । कुत इत्याकाङ्क्षोपशमाय हेतुमाह—श्रुतिवाक्येष्वित्यादि । तद्विषयेषु सूत्रविषयेषु, सर्वे वेदा इत्यादिषु पूर्वोदाहृतेषु, तददर्शनस्य अवधारणार्थकपददर्शनाभावस्य । समा-
नत्वाद् अविशेषत्वात् । जिज्ञासासूत्रविषयवाक्यानुपूर्व्यां पठित-
तस्य सूत्रानुपूर्व्यामपठितत्वेऽपि तदध्याहारस्य युक्तत्वात् ।
नचात्र तन्न्यायस्यावतरणार्हत्वं, विरुद्धत्वादिति शङ्काभागार्थः ।
अथ विषयवाक्यं द्विविधम् । अन्वयव्यतिरेकभेदात् । तत्रान्व-
यवाक्येऽध्याहृतपदाभावेऽपि व्यतिरेकवाक्ये तदर्थस्य स्पष्टत्वा-
ञ्चोक्तन्यायावतरणविरोधो, नतरां दृष्टान्तविरोधो, नतमामुपमि-

ससिद्धरिति तात्पर्यं बुद्धौ निधायोक्तां शङ्कां निराकरोति—
नेसादि । तत्र, नेति । न निष्प्रमाणकमस्मद्व्याख्यानमित्यर्थः ।
कुत इत्याकाङ्क्षायां हेतुमाह—श्रौतवाक्यस्यैवेति । अत्रैवका-
रोऽयोगव्यवच्छेदार्थकः । अत्रेति । अस्मिन्नवधारणे । प्रमा-
णत्वात् । उक्तार्थस्य श्रुतिप्राणवच्चादिति भावः । उक्तार्थप्र-
काशनाय वाक्यं विशिनष्टि—अन्ययोगेति । अन्ययोगव्यव-
च्छेदो नान्यदिसाकारकोऽर्थो यस्य तथा । किं तदिसापेक्षायां
वाक्यं पठति-नावेदविदिति । एतस्य वाक्यस्यार्थमाह—निर-
तिशयेसादि । बृहत्पदस्य व्याख्यानमाह—निरतिशयबृह-
त्त्ववदिति । स्वरूपगुणशक्तिभिर्निरतिशयबृहत्त्वं विद्यतेऽस्येति
तद् बृहत्पदवाच्यं ब्रह्म, तत्रासाधारणं प्रमाणं वेदं स्वरूपतोऽर्थ-
तश्च संप्रदायमुखेन विदन्ति ये ते वेदविदस्तेभ्यो भिन्नोऽवेद-
विदुक्तलक्षणहीनस्तन्न वेद न जानातीत्यर्थः । कारणाभावे का-
र्याभावः, प्रमाणज्ञानाभावे प्रमेयज्ञानाभाव इति न्यायावतारेण
द्रढयति—वेदनेसादि । वेदने प्रमेयवेदने ब्रह्मज्ञाने प्रमाणभूतो
यो वेदस्तस्याऽज्ञानाद् वेद्यज्ञानाभावः, सुतरामिति ।
वेद्यस्य ब्रह्मणो ज्ञानाभावो निःसंशय इत्यर्थः ।

अथ न केवलं व्यतिरेकवाक्यस्यैवोक्तार्थे प्रामाण्यम्, अ-
न्वयवाक्येऽप्यवधारणार्थस्य सत्त्वादिसाह—किञ्चेति । उक्तवा-
क्यादन्यदपि । प्रमाणस्याप्यत्र सत्त्वादित्यर्थः । तदेवाह—विषये-
सादि । विषयवाक्यस्य सर्वे वेदा इत्यादेः पर्यायभूते विव-
रणभूते, वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इत्यस्मिन् भगवद्वाक्ये अहमे-
वेत्यवधारणस्य एवकारस्य कण्ठरबेणेति साक्षाद्विद्यमानत्वात् ।
नन्वहमेव वेद्य इत्यत्रावधारणस्यैवकारस्य सत्त्वेऽपि नोक्तार्थे
प्रामाण्यमस्ति । अहंपदेन प्रमेयवाचकेन सहान्वयात् प्रमाणवाच-

केन वेदैरिखनेन सहान्वेतुं शक्यः । तथाऽहमेव वेद्यो, नान्यो मत्त इति सिद्धेऽप्यर्थे, नान्यप्रमाणगोचरोऽहमित्यर्थस्यासिद्धत्वादिति चेन्न । सर्वैर्वेदैरहमेव वेद्यो, न मत्तोऽन्य इत्यर्थस्य तव निर्विवादत्वेन अवधारणनिर्द्धारितवेद्यत्वे सिद्धे सति वेदितुं योग्यो वेद्य इति योग्यार्थकप्रसयादेवान्यप्रमाणगोचरत्वस्यानर्हत्वमवधार्यते । अतो नोक्तार्थेऽसिद्धितारोपणावकाशः । नच कण्ठरवेणेसाद्युक्तप्रतिज्ञाहानिरिति वाच्यम् । एवकारस्योभयत्रान्वयाद् वेदैरहमेव वेद्यो, न मत्तोऽन्यः कश्चिदिति, पुनश्च वेदैरेव वेद्यो, नान्यैः प्रमाणैरिखन्वयेऽपि न कश्चिद्दोषः । नच गौरवात्मकदोषस्य सत्त्वादिति शङ्कनीयम् । फलवद्गौरवस्य तन्त्रपाठवद्दोषवत्त्वाभावादिति नोक्तशङ्कागन्धस्पर्शः । चकारोऽत्र वाक्यान्तरं समुच्चिनोति । तथाच हरिवंशे नारदवाक्यम्—

यं विदुर्वेदतत्त्वज्ञा ब्रह्माद्याः सनकादयः ।
 विचिन्वन्तः प्रदीपेन ज्ञानाख्येन च केशवम् ॥
 यं प्राप्य न निवर्तन्ते योगिनो यतचेतसः ।
 सोऽभि वेदपुराणस्थस्तुभ्यं देव नमो नमः ॥
 त्वामाहुः सकला वेदा ब्रह्मेति ज्ञाननिश्चयादिति ॥

तत्रैव दुर्वासोवचनम्—

वेदान्ते प्रथितं तेजस्तव चेदं विचार्यते ।
 ये च विज्ञानतृप्तास्तु योगिनो वीतकल्मषाः ॥
 पश्यन्ति हृत्सरोजे हि तदेवेदं वपुः प्रभो ॥
 वेदैर्यद्गीयते तेजो ब्रह्मेति प्रतिपाद्यते ।
 तदेवेदं विजानेऽहं रूपमैश्वरमीश्वर ॥
 वैष्णवं परमं तेज इति वेदेषु पठ्यते ।

अवगच्छाम्यहं विष्णो तदेवेदं वपुस्तवेति ॥

तत्रैव घण्टाकर्णवचनम्—

केचिद् बहुत्वेन वदन्ति देव—

मेकात्मना केचिदिमं पुरातनम् ।

वेदान्तसंस्थापितसत्त्वयुक्तं

द्रष्टुं तमीशं वयमुद्यताः स्म—इति ॥

मोक्षधर्मे ब्रह्मवाक्यम्—

एष वेदनिधिः श्रीमानेष वै तपसो निधिः ।

नारायणपरा वेदा यज्ञा नारायणात्मका, इत्यादि ॥

स्वर्गपर्वणि वैशम्पायनवाक्यम्—

वेदे रामायणे पुण्ये भारते भरतर्षभ ।

आदौ चान्त्ये च मध्ये च हरिः सर्वत्र गीयते—इति ॥

अथ स्वातन्त्र्येण प्रमाणान्तरगोचरतां मन्यमानानां मतस्यं
दूषणवत्तां दर्शयितुं प्रतिजानीते—नान्यथेति प्रमाणान्तरगोचर-
त्वकल्पनोद्गावनावकाशः ।

तदेव व्यनक्ति—तथाहीति सैवोक्ताऽन्यप्रमाणाविषयता
प्रपञ्च्यत इत्यर्थः । तत्रादौ प्रत्यक्षप्रमाणकं ब्रह्मेति केषाञ्चित्
पक्षो निराक्रियते—न तावदित्यादि । न प्रत्यक्षप्रमाणविषय-
ताश्रयं ब्रह्मेति प्रतिज्ञा, तत्र हेतुमाह—अतीन्द्रियत्वादिति ।
एतदुक्तं भवति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वमिति
निर्विवादः । तथाचेन्द्रियार्थत्वाभावेन तत्सन्निकर्षानर्हस्य वस्तुनः
सन्निकर्षाभावेन सुतरां तज्जन्यत्वाभाव इति । तथाच प्रयोगः । न
प्रत्यक्षप्रमाणवेद्यं ब्रह्म, अतीन्द्रियत्वात् । परमाण्वादिवत् । व्यतिरे-
केऽपि, न प्रत्यक्षविषयं ब्रह्म, जात्यादिलौकिकानेकविशेषणव-
त्त्वाभावात् । यत्रैवं तत्रैवम् । मनुष्यादिवत् । ननु यदि ब्रह्मणि

इन्द्रियसन्निकर्षानर्हत्वमभ्युपेयते, तर्हि तस्येन्द्रियेष्वव्यापकत्वमभ्युपेयं स्यात् । तथा सति परिच्छिन्नत्वं दुर्वारणीयम् । व्यापकत्वे चेन्द्रियेषु तस्य सत्त्वेन कथं सन्निकर्षाभाव इति शङ्कानिरासार्थमाह—नचेति । एतेन ब्रह्मण इन्द्रियसन्निकर्षानर्हत्वप्रतिपादनेन, ब्रह्मणः परिच्छिन्नत्वम् अव्यापकत्वमिन्द्रियदेशाव्याप्तिमत्त्वमिति यावत् । शङ्कनीयं शङ्काविषयीकर्तुं युक्तं, संशयास्पदत्वमुद्राव्यामित्यर्थः । तस्य ब्रह्मणो विभ्रुत्वाद् विभुपरिमाणकत्वादेव सर्वत्र व्यापकत्वाविशेषतयेन्द्रियेष्वपि बहिरन्तः सत्त्वेऽपि विद्यमानत्वेऽपि तेषामिन्द्रियाणां, तस्य भासा सर्वमिदं विभातीत्यादिप्रमाणात् तत्प्रकाश्यतया तेन ब्रह्मणा प्रकाश्यतया । तत्प्रकाशनेति स्वप्रकाशकब्रह्मप्रकाशने प्रकाश्यानां श्रवणादेः शब्दादिप्रकाशनसामर्थ्यवत्त्ववद् योग्यताभावात् ।

इदमत्राकूतम् । न तावत् प्रमाणविषयीभावे प्रमेयसत्तामात्रमसाधारणं कारणम् । तथात्वे क्षीरादिगतस्वरूपस्य तत्र सत्त्वेन तत्पाने रसनेन्द्रियेणापि तद्ग्रहणापत्तेः । अपि तु प्रमाणगतस्वाभाविक्यास्तच्छक्तेरेव कारणत्वं वाच्यम् । तथाऽत्रापि ब्रह्मणः सर्वत्र व्यापकत्वेनेन्द्रियेषु सत्त्वेऽपि तद्ग्रहणे सामर्थ्याभावान्न तद्विषयो ब्रह्मेति । एतदर्थगर्भितदृष्टान्तावाह — रूपगन्धेत्यादि । यथा लड्डुकादौ रूपगन्धयोः सत्त्वेऽपि रसनश्रवणयोरिन्द्रियत्वेन प्रमाणाविशेषत्वेऽपि रूपादिग्रहणसामर्थ्याऽभावात् तद्ग्रहणं नास्ति, तद्वदिति शक्त्यभावमात्रे दृष्टान्तः । प्रकाश्यानां प्रकाशकाऽप्रकाशने द्वितीयदृष्टान्तमाह—सूर्यादीति । यथा सूर्यादीनां स्वस्य प्रकाशकानां प्रकाशने खद्योतादेस्तत्प्रकाश्यस्याशक्यता तद्वत् । खद्योतादीत्यत्रादिपदेन दीपादेः संग्रहः । उक्तहेतावतीन्द्रियत्वादित्यत्र श्रुतिं प्रमाणयति — अणोरणीयानिति

व्याख्याता चेर्य मनुना “प्रशासितारं सर्वेषामणीयांसमणीयसाम्
इति । पञ्चमांशे, ब्रह्मणाऽपि । “नारायणमणीयांसमशेषाणामणी-
यसाम्” इति । अणीयसां क्षेत्रज्ञादीनामपि अणीयांसं निरतिशयसू-
क्ष्मम् । अणुपरिमाणकानां प्रत्यगात्मादीनां सूक्ष्मत्वेऽपि ब्रह्म-
णस्तु तेभ्योऽपि सूक्ष्मतमत्वम् । तेषामान्तरत्वाद् ब्रह्मण इति
श्रुतिस्मृतिफलितार्थः ॥ १ ॥

उक्तप्रयोगे दृष्टान्तीकृतानां परमाण्वादीनां प्रत्यक्षानर्हत्वे-
ऽप्यनुमानगम्यत्वात् तथा ब्रह्मणोऽप्यतीन्द्रियत्वाविशेषादनुमान-
गोचरत्वमस्त्विति शङ्कां वारयन्नाह—नापीति । अपीत्यवधा-
रणार्थकः । तस्य उक्तलक्षणस्य ब्रह्मणोऽनुमानगोचरता नास्त्ये-
वेत्यर्थः । यद्वा । उपमायाम् अपिशब्दः । यथा प्रत्यक्षप्रमाणा-
ऽगोचरं ब्रह्म, तथाऽनुमानागोचरमपीत्यर्थः । तस्य ब्रह्मणः, अ-
नुमेयत्वम् अनुमानगोचरत्वं न । कुत इत्यपेक्षायामाह—अनु-
मानस्येति । स्वन्त्रेति । श्रुतिमूलकत्वाभावेनाप्रमाणत्वादि-
ति भावः । तत्र स्मृतिं प्रमाणयति—श्रुतीति । अस्या अयम-
र्थः । श्रुतिनिर्मूलकानुमानं कुत्रचिदपि पदार्थे निश्चयान्निय-
मादर्थं स्वसाध्यं वस्तु न प्रतिपादयेत् । साध्यनिश्चयज्ञानस्य
तत्प्रतिबन्धकत्वादानुमितिज्ञानस्य संदिग्धविषयकत्वाच्च । उक्त-
न्यायमन्यत्राप्यतिदिशति—प्रमाणान्तरमेव चेति । श्रुति-
साहाय्यरहितमित्यत्रापि संबद्ध्यते । श्रुतिसहायविरहवतः प्र-
माणमात्रस्यापि संदिग्धविषयकत्वमेवेत्यर्थः । तथाच श्रुतिः—
“नेन्द्रियाणि, नानुमानम्” इति । उक्तप्रत्यक्षस्य प्रकृतस्यानुमा-
नस्य च निषेधपरमिदं श्रुतिवाक्यं बोध्यम् ॥

अथानुमानस्य स्वतन्त्रप्रमाणकत्वाभावं श्रुत्वा तदसहिष्णु-
स्तार्किक उचिष्ठते—नन्विसादि ।

ननु क्षित्यादीनि महाभूतानि कर्तृजन्यानि,
कार्यत्वात् । यदेवं तदेवम् । घटादिवत् । व्यति-
रेकेऽपि, यन्नैवं तन्नैवम् । कालादिवत् । परपक्षे
प्रधानादिवच्चेत्यन्वयव्यतिरेकमुखेन तत्साध्यभू-
तस्य जगत्कर्तृब्रह्मणोऽनुमातुं शक्यत्वात् कथं
तदविषयत्वमिति चेन्न । उक्ततर्केण कुलालादि-
षत् सामान्यकर्त्रनुमितौ जातायामपि तत्स्वरू-
पगुणशक्तीनामलौकिकतया प्रत्यक्षागोचरत्वात्
क्षेत्रज्ञविशेषस्यैव प्रतीतिविषयतापत्तेर्नोक्तलक्ष-
णस्य ब्रह्मण उपलब्धिः ।

किञ्च । आस्तां तावद् ब्रह्मस्वरूपाद्युपल-
ब्धिप्रसङ्गः । उक्तानुमानस्यैव दुष्टत्वेन, न प्रमा-
णात्वभावः । स्वरूपासिद्धतादोषग्रस्तत्वात् । तथा-
हि । युष्मन्मते आकाशस्य भूतत्वेऽपि कार्यत्वा-
नभ्युपगत्योक्तस्य हेतोः स्वरूपाऽसिद्धत्वात् ।
अन्यथाऽस्मत्पक्षप्रवेशो दुर्वार इति सिद्धं ब्रह्म-
णोऽनुमानावेद्यत्वम् ॥

अनुमानाकृतिं रचयति—क्षित्यादीनि महाभूतानी-
त्यादि । तत्रान्वयव्याप्तिं दर्शयति—यदेवं तदेवमिति । यत्
कार्यत्वावच्छिन्नं तत् कर्तृजन्यताश्रयं, घटादिवदिति । व्यतिरे-

कव्याप्तिं च—यन्नैवं तन्नैवमिति । यत् कार्यताभावाश्रयं तत्
 कर्तृजन्यताभावाश्रयम् । तत्र स्वमतानुसारिदृष्टान्तमाह—का-
 लादीति । आदिना परमाण्वादिसंग्रहः । अन्यसाधारणदृष्टान्ता-
 न्तरमाह—परपक्षे इत्यादि । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यो जगत्कर्ता
 तदेव ब्रह्मेति निश्चेतुमर्हत्वात्तदोक्तदोष इत्याह—अन्वयव्यति-
 रेकमुखेनेति । तत्साध्यभूतस्येति । उक्तानुमानसाध्यभूतस्य
 विचित्रजगत्लक्षणकार्यकर्तुरनुमातुमनुमानेन ग्रहीतुं विषयी-
 कर्तुमिति यावत् । योग्यत्वात् । कथमिति । न कथमप्यनुमाना-
 ऽविषयत्वमिति चेदिति पूर्वपक्षव्याख्या । तत्रोत्तरमाह—नेति
 नानुमानविषयत्वं ब्रह्मण इत्यर्थः । तत्रादौ सामान्यदृष्टयोक्तानु-
 मानमभ्युपस्य समापत्ते—उक्ततर्केणेति । यथा कुलालादयः
 कर्तृत्वावच्छिन्नास्तद्वत् । सामान्यस्य कर्तुरनुमितौ जातायां
 सत्यामपि तन्निरूपितविषयतावच्छिन्नस्य कस्यचित् कर्तुः सिद्धा-
 षपि क्षेत्रज्ञविशेषस्यैव तत्प्रतीतिविषयतापत्तेरित्यन्वयः । तत्र हेतुः—
 तत्स्वरूपादीनामलौकिकतयेति । प्रत्यक्षादिप्रमाणविषयता-
 नर्हत्वेनेत्यर्थः । तदेवाह—प्रत्यक्षागोचरत्वादिति । लौकिकस्यैव
 तद्गोचरत्वनियमादित्यर्थः । उपसंहरन् सिद्धान्तमाह—नोक्तल-
 क्षणस्येति । पूर्वानन्तरेणोक्तसूत्रेणोक्तं लक्षणं यस्य तस्य
 ब्रह्मण इत्यर्थः । नोपलब्धिः, न स्वरूपादिज्ञानमित्यर्थः । अयम्
 भिप्रायः । व्याप्तिज्ञानजन्यं ज्ञानमनुमितिः । तल्लक्षणं च—हेत्व
 धिकरणनिरूपिताधेयताविशिष्टासन्ताभावाऽप्रतियोगिसाध्यसा-
 मानाधिकरण्यमित्यादि युष्मच्छास्त्रप्रसिद्धम् । तथाच कार्यत्वक-
 र्तृजन्यत्वयोर्व्याप्त्या सामान्यक्षेत्रज्ञकल्पस्यानुमितिविषयत्वेऽपि
 तत्करणरूपाणां स्वाभाविकाचिन्त्यानन्तशक्तीनामघटनघटनाप-
 दीयसीनां तर्काविषयतया तद्दीनस्य च कार्योत्पादनानर्हस्य

क्षेत्रज्ञेभ्योऽपि न्यूनत्वादसिद्धप्रायत्वमेवेति । अतो नानुमेयत्वं
ब्रह्मण इति । नच वेदे तच्छक्तीनां प्रसिद्धत्वात् तत एव ज्ञात्वा
तद्वतो जगत्कारणत्वमनुमेयमिति वाच्यम् । शास्त्रसहकृतानुमान-
स्येष्टत्वाच्चोक्तमेवास्माभिः । तथात्वे चानुमानस्वातन्त्र्यभङ्गस्य
तादवस्थ्यान्न स्वातन्त्र्यं क्वचिदप्यनुमानस्येति सिद्धम् । इदं
तुक्तप्रयोगाभ्युपगत्या समाहितम् ।

इदानीं तन्निरसितुमुपक्रमते—किञ्चेति । एषा तु सद्दे-
तुकानुमानमात्रस्य गतिरुक्ता । नैतन्न्याय उक्तप्रयोगेऽवता-
रणीयोऽसद्देतुकत्वात्तस्येत्याह—आस्तामिति । ब्रह्मस्वरूप-
स्येत्यादि । ब्रह्मणः साध्यस्य स्वरूपाद्यनुमेयताप्रसङ्गो महद् दूरं
विष्टतु । उक्तानुमानस्यैव दुष्टत्वेन दूषणमिहितत्वेन न
प्रमाणत्वभावः स्थितिभावत्वमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—
स्वरूपासिद्धतादोषग्रस्तत्वात् । अंशतः स्वरूपासिद्धतात्र
विवक्षिता । क्षियादौ तदभावादिति विवेकः । कथमसिद्धते-
त्यपेक्षायामाह—तथाहीति । तदेव प्रपञ्च्यत इत्यर्थः । एत-
द्विष्टणोति—युष्मन्मत इति । युष्माकं तार्किकाणां मते प्रतिज्ञा-
तेषु भूतेषु क्षियादीनां कार्यत्वेऽप्याकाशस्य तत्त्वानङ्गीकारात् ।
उक्तस्य हेतोरिति । कार्यत्वादिसाकारकस्य यत् स्वरूपं
कार्यत्वं तस्याकाशांशेऽसिद्धेः । रूपं गुणः श्रावणत्वात्,
चक्षुस्तैजसं गन्धवत्त्वाद्, अग्निरनुष्णो गुणत्वादिसादिवदाका-
शस्यापि कार्यत्वाभावादित्यर्थः । नच तस्याप्रतिज्ञातत्वं वाच्यम् ।
भूतत्वावच्छिन्नस्य प्रतिज्ञातत्वेन तस्याप्यविशेषात् । आका-
शस्यापि कार्यत्वाभ्युपगतौ न्यायसिद्धान्तभङ्गप्रसङ्ग इत्याह—
अन्यथेति । आकाशस्य कार्यत्वे । अस्मत्पक्षप्रवेश इति ।
वेदान्तपक्षप्रवेश इत्यर्थः । स्वासिद्धान्तस्य तिलाञ्जल्युद्देश्यता

कल्प्यतामिति भावः । उपसंहरति—तत्सिद्धमिस्यादि । अनु-
मानावेद्यत्वं स्वतन्त्रानुमानागोचरत्वमिति कृतं पञ्चवनेन ॥२॥

ननु मास्तां ब्रह्मज्ञापके प्रत्यक्षानुमाने । उक्तरीत्यानुपपन्न-
त्वात् । उपमानस्य तु दोषवत्त्वाभावात् तद्विषयत्वं भवेदिति
संभावनायामाह—नचैवोपमेयत्वमिति ।

नचैवोपमेयत्वम् । उपमानकारणीभूतसदृ-
शज्ञानाभावेनोपमानस्यासिद्धत्वात् । नच पूर्वा-
क्ततत्त्वमस्यादिव्याख्यानविरोधः शङ्कनीयः । सा-
धारणाधर्मवत्त्वज्ञानस्य नोपमानसिद्धौ कारणात्वं,
किन्त्वसाधारणधर्मज्ञानस्यैवेति । तथाभूतस्य च
सर्वज्ञत्वसर्वशक्तिमत्त्वादिधर्मवतो ब्रह्मसदृशो द्वि-
तीयपदार्थस्याभावत्रोक्तसिद्धान्तभङ्गशङ्का, नतरां
सादृश्यज्ञानलक्षणोपमानसिद्धिर्नतमां तद्विषयते-
त्यर्थः । तथाच श्रुतिः— न सदृशे तिष्ठति रूप-
मस्येति, न तस्य प्रतिमास्तीहेति च ॥

एवकारोऽवधारणे । चकारो दृष्टान्ते । ब्रह्मण इत्यध्या-
हारः । यथा प्रत्यक्षानुमानगोचरत्वं नास्ति, तथैवोपमानगोच-
रत्वं ब्रह्मणो नास्येवेति वाक्यार्थः । एतदुक्तं भवति । सादृश्य-
ज्ञानमुपमानम् । तच्च सदृशज्ञानतन्त्रम् । यथा गोसदृशो गवय इति
वाक्यं श्रुतवतो नागरिकस्याऽरण्ये गोसदृशव्यक्यन्तरदर्शने
पूर्वश्रुतवाक्यार्थस्मरणेन गोसादृश्यगवयपदार्थनिश्चय इति । तच्च
नैवं ब्रह्म प्रमातुं शक्यम् । ब्रह्मसदृशवस्त्वन्तरासत्त्वेन तत्सा-

दृश्यज्ञानासिद्धिरिति तात्पर्यं बुद्धाववस्थाप्योक्तार्थं हेतुमाह—
उपमानेति । उपमाने सादृश्यज्ञाने कारणीभूतं यत् सदृ-
शज्ञानं तस्याऽभावेन सदृशवस्तुनः सदृशज्ञानविषयस्याभावात्
सदृशज्ञानाभावः । तदभावे च सादृश्यज्ञानं कथमित्यर्थः । एत-
देवाह—उपमानस्येति ।

ननु परमं साम्यमुपैतीति श्रुतेः, मम साधर्म्यमागता इति भगव-
दुक्तेश्च, तत्त्वमस्यादिव्याख्याने प्रधानक्षेत्रज्ञयोः साम्यस्य स्वयमपि
सिद्धान्तमुखेन निरूपितत्वाच्च कथं तत्सदृशाभाव उच्यते । अपि
तु सदृशाभावाङ्गीकारे चोक्तश्रुतिस्मृत्योस्तदनुगतसिद्धान्तस्य च
भङ्गप्रसङ्गादिति चेत् तत्राह—नचेति । पूर्वोक्तेन स्वसंप्रदायसि-
द्धान्तरीया प्रतिपादितेन तत्त्वमस्यादिवाक्यव्याख्यानेन वि-
रोधो विपर्ययः शङ्कनीयः । तत्त्वमसीति वाक्यार्थे प्रत्यगा-
त्मनां ब्रह्मणा सार्द्धं तज्ज्ञानादिसाधारणधर्मवत्त्वेन साम्यं प्रति-
पादितम् । तथैव च सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति वाक्यार्थे जडस्यापि
तेन सह सत्यत्वाजडत्वादिसाधारणसाधर्म्यं च । तेन विरुद्धशङ्का
मा भूदित्यर्थः । तदेव द्रढयत्नव्यतिरेकाभ्याम-साधारणेति ।
अन्यथा सर्वत्वावच्छिन्नस्यापि सर्वत्वावच्छिन्नं प्रत्यन्योऽन्यमु-
पमानोपमेयतापत्तेः । सर्वस्यापि कैश्चित् साधारणधर्मैरैक्यस्य
तत्रैव प्रतिपादितत्वात्, तत् कथं न शङ्क्यते भवतेति भावः ।
पदार्थश्च स्पष्ट एव । उक्तसिद्धान्तं कैमुत्प्रत्यायेन द्रढयन्नुपसं-
हरति—तथाभूतस्येति । एतत्पदार्थं स्वयमेव प्रपञ्चयति—
सर्वज्ञत्वेति । ब्रह्मासाधारणधर्मवतो द्वितीयवस्तुन इत्यर्थः ।
यदुक्तं, सदृशाभावाङ्गीकारेसादि । तत् समाधत्ते—नोक्तेति ।
तत्त्वमस्यादिवाक्यव्याख्यानभङ्गशङ्केति कुतस्तरामुपमानसिद्धिः ।
कुतस्तमां तद्विषयतेति । अत्र श्रुतिं प्रमाणयति—न सदृशे

इत्यादि । अस्य ब्रह्मणो रूपं स्वसाम्ये पदार्थे न तिष्ठति । तत्सर्वज्ञत्वाद्यसाधारणगुणाश्रयस्य द्वितीयस्याभावात् । वस्तुमात्रस्य ततोऽवरत्वेन विसदृशत्वाच्च । “न तत्समश्चाऽभ्यधिकश्च दृश्यत” इति श्रुतेः । “न तत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्य” इत्यर्जुनोक्तस्मृतेश्च । एतद् द्रढयितुं वाक्यान्तरं पठति—न तस्य प्रतिमेत्यादि ॥

उक्तसिद्धान्तमनुवादपूर्वकं स्वीकृत्य प्रकारान्तरेणाशङ्कामुत्थापयति—नन्वित्यादि ।

ननु स्यादेतत् । ब्रह्मसदृशपदार्थान्तराभावेनोपमानासिद्धत्वादानुपमेयत्वमिति । तथापि गोविसदृशोऽश्वः, उष्ट्रविसदृशो हस्ती, विषविसदृशममृतमित्यादिवद् विसदृशज्ञानादपि वैसादृश्यज्ञानलक्षणकमुपमानं सुप्रसिद्धम् । तथाच विसदृशानां सत्त्वेन तज्ज्ञानस्यापि सत्त्वात् तद्धिन्नब्रह्मविषयकज्ञानस्यापि सुकरत्वान्न सर्वथोपमानाऽगोचरं ब्रह्मेति चेन्न । वैसादृश्यज्ञानज्ञापकस्य प्रसिद्धोपमेयज्ञानपूर्वकज्ञापयितृत्ववत्त्वात् । वेदेन विना तज्ज्ञापकाभावेन वैसादृश्यज्ञानस्याप्यसिद्धत्वात् तादवस्थं, ब्रह्मणोऽनुपमेयत्वमिति ।

किञ्च । वैसादृश्यज्ञानसत्त्वाऽभ्युपगमेऽपि तेन जडाजडविसदृशं ब्रह्मेत्युपमितौ सत्यामपि

सामान्यतः किञ्चित् क्षराक्षरचेतनाचेतनपदार्थ-
भिन्नवस्तुसिद्धेऽपि सर्वज्ञत्वसर्वशक्तिमत्त्वेन जग-
त्कारणात्वसर्वनियन्तत्वादिधर्माश्रयोक्तलक्षणब्रह्म-
ज्ञानस्य न सर्वथोपमितत्वसिद्धिरित्यलं विस्त-
रेण ॥

स्यादेतदिति । संभाव्यमेवैतत् । किं तदित्यपेक्षायामे-
तच्छब्दार्थं प्रपञ्चयन्ननुवदति—ब्रह्मसदृशेत्यादि । स्वीयता-
त्पर्यमाह—तथापीति । विसदृशज्ञानादपि उपमानं सुप्र-
सिद्धमित्यन्वयः । तत्र लक्षणगर्भितविशेषणमाह—वैसादृ-
श्येति । वैसादृश्यं ज्ञानं लक्षणं यस्य तत् । तत्रोदाहरण-
माह—गोविसदृशोऽश्व इत्यादि । स्यादेतदिति चेत् तत्राह—
तथाचेति । विसदृशज्ञानादुपमाने सिद्धे सतीत्यर्थः । विस-
दृशानां क्षेत्रज्ञादीनां भावेन, तज्ज्ञानस्येति विसदृशज्ञान-
स्यापि । तद्भिन्नेति । विसदृशक्षेत्रज्ञादिभिन्नं ब्रह्म विषयो
यस्य तथोपिमितिब्रह्मविषयकज्ञानस्य सामञ्जस्यात् । न सर्व-
थेति । पूर्वोक्तसादृश्यज्ञानजन्योपमितविषयत्वेऽपि वैसादृश्य-
ज्ञानजन्योपमिति विषयत्वमस्त्वेवेत्यर्थः । इति चेदिति पूर्व-
पक्षतात्पर्यार्थः । तन्निराकुर्वन् समाधत्ते—नेति । नोक्तप्र-
कारेणोपमेयत्वं ब्रह्मण इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—वैसादृश्येति ।
अयमर्थः । कीदृशोऽश्व ? इति तदविदुषा पृष्टे सति तज्ज्ञा-
पकस्य प्रमेयभूताऽश्वादिज्ञानवत्त्वाभावे, गोविसदृशो द्विशफ-
स्वल्पपुच्छविशिष्टव्यक्तिमद्भिन्नोऽश्वः । अतिदीर्घग्रीवविशिष्टव्य-
क्तिमद्भिन्नो हस्ती । विषविसदृशं हननक्रियासाधारणकारणी-
भूतौषध्यादिभिन्नममृतमिसादिज्ञापनात्मकवचनप्रयोक्तृत्वानुप-

पत्तेः । हेतुं विदृणोति—वेदेन विनेति । प्रमेयभूतब्रह्म-
ज्ञातुरभावात् । तज्ज्ञापकाभावेनेति । ब्रह्मज्ञापकाभावेन ।
ज्ञातृत्वपूर्वकत्वात् तज्ज्ञापकत्वस्येत्यर्थः । वैसादृश्यज्ञानस्योप-
मानलक्षणस्याप्यसिद्धत्वात् तदसिद्ध्याचानुपमेयत्वम् ।
तादवस्थयमिति । उपमानसिद्धयभावे च कः प्रसङ्ग उपमे-
यत्वस्येति भावः ।

तदभ्युपगमेऽपि न ब्रह्मज्ञानसिद्धिरित्याह—किञ्चेति ।
नैतदेव दृषणं, किन्त्वन्यदपि श्रूयतामित्यर्थः । तदेव प्रतिपा-
द्यते—वैसादृश्येति । अयमभिप्रायः । गोविसदृशोऽश्व इति
ज्ञानाद् गोभिन्नपदार्थमात्रस्य सामान्यज्ञाने जातेऽप्यश्वत्वाव-
च्छिन्नव्यक्तिज्ञानस्यासिद्धेरिव ब्रह्मविसदृशचेतनाचेतनवस्तुज्ञा-
नात् तद्विसदृशं ब्रह्मेति ज्ञानोत्पत्तावपि सर्वज्ञत्वादिस्वासाधार-
णधर्मावच्छिन्नज्ञानाभावेन जगत्कारणत्वज्ञानासिद्धत्वान्नोपमेयं
ब्रह्मेति । उपसंहरति—अत्रमिति ॥ ३ ॥

अर्थापत्तिवेद्यतां निराकरोति—नहीति ।

न ह्यर्थापत्तिगोचरत्वं ब्रह्मणो वाच्यम् । तस्या
अपि तर्कविशेषत्वेनानुमानकल्पयोगक्षेमत्वात् ।
नच पृथक्कथनवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । पृथक्प्रमा-
णत्वात् ।

नचाऽप्यनुपलब्धिप्रमाणाप्रमेयता तस्य क-
ल्पनीया । अनुपलब्धेश्च प्रत्यक्षोपजीवित्वात् ।

ततश्च परिशिष्टशब्दैकवेद्यमेव ब्रह्मेति सि-
द्धम् ॥ १ । १ । ३ ॥

हिशब्दः संज्ञायवारणार्थकः । तत्र हेतुः—तस्या इति ।
अर्थापचेरपि तर्करूपतयाऽनुमानतुल्यत्वात् । तर्ह्यनुमानान्तर्ग-
तत्वेन किमर्थः पृथगुपन्यास इति शङ्कायामाह—नचेति । तत्र
हेतुः—पृथक्प्रमाणत्वात् । तदन्तर्भावे षट्प्रमाणाभ्युपगमभङ्ग-
प्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ४ ॥

अनुपलब्धिप्रमाणगोचरतासंभावना वार्यते—नचापीति ।
न कल्पनीया न कल्पयितुं योग्येत्यर्थः । कुत इत्यत आह—
अनुपलब्धेरिति । प्रत्यक्षविषयस्यैवानुपलब्धिगोचरत्वनिय-
मात् । यदि स्यादुपलभ्येतेति प्रतीतिविषयस्य, प्रतियोगिप्रत्य-
क्षज्ञानपूर्वकत्वादभावज्ञानस्येत्यर्थः ॥ ५ ॥

उपसंहरति—ततश्चेति । परिशिष्टेति । उक्तप्रकारैर्हे-
तुभिः । षट्सु मध्ये पञ्चानां शब्दमात्रनिरपेक्षतया ब्रह्मज्ञापना-
नर्हत्वेन परिशिष्टो यः शब्दस्तदेकवेद्यं ब्रह्मेति सिद्धम् ।
वस्तुतस्तु प्रत्यक्षानुमानशब्दभेदात् त्रीण्येव प्रमाणानि । अन्येषां
च तत्रैवान्तर्भावस्य वक्तुं शक्यत्वादिति प्रज्ञातव्यमिति भावः ॥
१ । १ । ३ ॥

—:0:—

इत्थं तावज्जिज्ञासासूत्रे निर्वचनमुखेन जिज्ञास्यं ब्रह्म प्रति-
पाद्य तदेव च लक्षणप्रमाणाभ्यां निर्णाय तस्य चान्यप्रमाण-
विषयत्वं प्रमाणैरेव निरस्य वेदैकगोचरत्वमुक्तम् ।

इदानीं ब्रह्मणोऽन्यप्रमाणाविषयत्ववद्वेदाविषयत्वशङ्का मा
भूदिति निर्धारयितुं सूत्रान्तरमवतारयति—नन्विखादिना ।

ननु “यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा
सह । अशब्दमस्पर्शम् । यद्वाचानभ्युदितम् ।

अवचनेनैव प्रोवाच । यच्छ्रोत्रेण न शृणोति”
इत्यादिश्रुतिभिरेव ब्रह्मणो वेदाविषयताया अपि
प्रतिपादितत्वात् कथं शब्दैकप्रमाणकं ब्रह्मेति
चेत् तत्राह—

तत्तु समन्वयात् ॥१॥१॥४॥

तुशब्दः पूर्वपक्षनिरासार्थकः । तद् उक्तल-
क्षणकं सर्वज्ञं सर्वाचिन्त्यानन्तशक्ति ब्रह्म वेदैक-
प्रमाणकमेव । कुतः ? । समन्वयात् । औपनि-
षदवाक्येषु तस्यैव समन्वयात् । सम्यग् वाच्यत-
याऽन्वयः समन्वयस्तस्मात् । ब्रह्मप्रतिपादनपर-
त्वेन समन्वितानि वेदान्तवाक्यानि । “ यतो वा
इमानि भूतानि जायन्ते । आनन्दाद्धयेव खल्वि-
मानि भूतानि जायन्ते । एतस्माज्जायते प्राणो
मनः सर्वेन्द्रियाणि च । सदेव सौम्येदमग्र आ-
सीत् । एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म । तदैक्षत बहु स्यां
प्रजायेय । नारायणाज्जायते प्राणः । नारायणाद्
ब्रह्मा जायते । नारायणाद् रुद्रो जायते । एको
नारायण आसीन्न ब्रह्मा, नेशानः । ब्रह्म वा इद-
मेकमेवाग्र आसीत् । ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् ।

तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मस्मीति । तस्मात् तत्
सर्वमभवत् । आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसी-
त् । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः ।
सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् ।
विज्ञानमानन्दं ब्रह्म । यः सर्वज्ञः सर्वविद्” इ-
त्यादीनि ॥

कथं शब्दैकप्रमाणकं ब्रह्मेति । निषेधपरः कथंशब्दः ।
न शब्दैकवेद्यं ब्रह्मेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—श्रुतिभिरेव ब्रह्मणो
वेदाविषयताया अपि प्रतिपादितत्वादिति । अपिशब्दो
दृष्टान्ते । यथाऽन्यप्रमाणागोचरत्वमुक्तं तथैव शब्दागोचरत्वस्या-
पि प्रमाणसिद्धत्वात् स्वीकार्यमित्यर्थः ।

एतदुक्तं भवति । शब्दवृत्तिस्तावद् द्विधा । मुख्या, जघन्या
चेति । तत्र मुख्या नाम शक्तिः । सा चाभिधानामकं पदार्था-
न्तरं संकेतग्राह्यं सामान्यमात्रविषयकं चेति मीमांसकाः ।

अस्मात् पदादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छासंकेतरूपा सामा-
न्यविशिष्टव्यक्तिविषयिकेति तार्किकाः ।

अर्थैः सार्द्धं शब्दानामनादिसंबन्धो योग्यतालक्षण इति
शाब्दिकाः ।

अग्नौ स्वाभाविकदहनसामर्थ्यवच्छब्दनिष्ठतदर्थबोधनार्ह-
सामर्थ्यं पदार्थान्तरमित्यौपनिषदाः । नचातिरिक्तशक्तौ माना-
भाव इति वाच्यम् । उक्तदृष्टान्ते दाहादिलक्षणकार्यानुपपत्तिवत्
तत्तदर्थप्रकाशानुपपत्तेरेव प्रमाणत्वात् । किञ्च । शब्दब्रह्मणो-
ऽपि ब्रह्मत्वाविशेषण जगत्कारणस्य परब्रह्मण उक्तश्रुतिस्मृति-

प्रतिपादितशक्तेर्निर्विवादत्ववच्छब्दब्रह्मणोऽपि स्वाभाविकाचि-
न्यानन्तशक्तिमत्त्वे विवादायोग्यत्वात् । उक्तशास्त्रस्यैवात्रापि
प्रमाणयितुं शक्यत्वाच्चेत्यलं विस्तरेण ।

सा च त्रिधा । रूढियोगो योगरूढिश्च । सर्वत्र जनपदे-
ष्वपि प्रतिपन्नप्रयोगेण घटाद्याकृतिवाचकत्वेन वृत्ती रूढिः ।
सा च समुदायशक्तिरिष्यप्याख्यायते । यथा—गौः, नीलं, शुक्लः,
दित्थ इत्यादि । रूढाः शब्दाश्च द्विविधाः । अनेकार्थाः, पर्या-
यरूपाश्च । तत्रानेकार्था हरिगोसैन्धवादयः । पर्यायरूपाश्च,
इस्तकरादयः । अवयवशक्तियोगः । यथा—माधवो लक्ष्मीकान्त
इत्यादि । उभयविधशक्तिका योगरूढिः । यथा—पङ्कजमित्सादि ।
रूढ्या पद्मवाचकत्वेऽपि, पङ्काज्जातं पङ्कजमित्यन्यस्यापि वृक्षा-
देर्वाचकत्वं पद्मवाचकत्वं च । यथा च सोम इत्यादे रूढ्या चन्द्र-
वाचकत्वम् । उभया सह वर्तत इति सोम इति योगवृत्त्या त्रिन-
यनवाचकत्वमपीति ।

जघन्यापि द्विविधा । लक्षणा, गौणो चेति । शक्यसंबन्धो
लक्षणा । यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गापदशक्यो गङ्गाप्रवाह-
स्तत्संबन्धस्तीरेऽस्त्वैव । तथाच स्वशक्यप्रवाहसंयोगरूपसंबन्धेन
गङ्गापदात् तीरोपस्थितिः । स्वशक्येन सह नियमरूपा
व्याप्तिरेव लक्षणेति भीर्मांसकाः । तदसम्यक् । तथात्वे सति,
मञ्जाः क्रोशन्तीत्यत्र मञ्जपदस्य मञ्जस्थपुरुषे लक्षणाभावापत्तेः ।
मञ्जपुरुषयोर्व्याप्यभावात् । एवं, यष्टीः प्रवेशयेत्यादिष्वप्यव्या-
प्तिर्द्रष्टव्या ।

गङ्गादिपदानां तीरादौ शक्तिरेव । सर्वेषामपि शब्दानां
प्रायः सर्वत्रैव शक्तेः । लक्षणा च स्वतन्त्रवृत्तिर्नाभ्युपेयेति वैया-
करणाः । तच्चिन्त्यम् । सर्वेषां पदानां सर्वार्थे शक्यत्वाङ्गीकारे

सर्वेषु पदेष्वेकतमेनापि सर्वार्थोपस्थितौ तस्यैत्र सर्वार्थोपस्था-
पनाय पौनःपुन्येनानुपूर्व्या रचनयाऽन्यपदयोजनानैरेपेक्ष्या-
पत्तेः । घटपदार्थे पटपदप्रयोगस्यापि साधुताऽभावानापत्तेश्चे-
त्यन्यत्र प्रपञ्चो द्रष्टव्यः ।

सा त्रिधा । जहत्स्वार्था, अजहत्स्वार्था, जहदजहत्स्वार्था
चेति । तत्र वाच्यार्थस्य सर्वाश्रयागेनान्यत्र वृत्तिः प्रथमा । यथा—
गङ्गायां घोषः, कुसुमितद्रुमा गङ्गेति । शक्यार्थापरिखागेनैवा-
न्यत्र वर्तमाना द्वितीया । सा च शक्तिसदृशी । यथा—काके-
भ्यो दधि रक्षयतामित्यत्रोपघातकत्वेन काकपदस्य काकतदितरेषु
वृत्तिः । यथा वा—सृष्टीरुपदधातीत्यत्र सृष्टिशब्दस्य मन्त्रोपा-
धेयेष्टकासु वृत्तिः सृष्टिमन्त्रबाहुल्येनेति । यथा च—शोणो धाव-
तीत्यत्र शोणगुणगमनलक्षणस्य शक्यार्थस्य विरुद्धत्वात् तदप-
रिखागेन तदाश्रयाश्वादिषु वृत्तिः ।

एके तु, शोणो धावतीत्यत्र तादात्म्यसंबन्धेन मुख्यत्वो-
पपत्तेः । अत एव, “चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति महाभाष्य-
कारोक्तिः । चतुष्टयञ्च जातिगुणक्रियाद्रव्यस्वरूपम् । तत्र,
गौरित्सादौ जातिः । शुक्लो नील इत्यादौ गुणः । चलतीत्यादौ
क्रिया । ङित्थ इत्यादौ द्रव्यस्वरूपमेव । लक्षणाङ्गीकारे च
तद्विरोधापत्तिरित्याहुः ।

शक्यैकदेशागेन तदेकदेशवृत्तिस्तृतीया । यथा—घटो
नित्य इत्यत्र घटस्य नित्यत्वेनान्वयानुपपत्त्यास्तद्गतघटत्वसामा-
न्येन तदेकदेशेनान्वयः । यथा च—सोऽयं देवदत्त इत्यत्रा-
पि तद्देशकालवैशिष्ट्यैतद्देशकालवैशिष्ट्ययोर्युगपदन्वयासम्भवेन
तत्पिण्डमात्रे शक्यैकदेशे वृत्तिरित्यन्ये । तद्विचारितम् । पूर्व-
कालादिवैशिष्ट्यस्यान्वयासम्भवेऽप्येतत्कालवैशिष्ट्यस्यान्वयेऽनु-

पपत्तेरभावात् तदन्वयस्य दुर्भारणीयतया सत्त्वादिसन्धैर्वैष्ण-
वाचार्यैरेव निरस्तम् । इयमेव भागलक्षणेऽभिधीयते ।

शक्यवृत्तिलक्ष्यमाणगुणसंबन्धो गौणी । यथा सिंहो माण-
वकः । अत्र सिंहवृत्तिशौर्यादिगुणलक्षणया तद्वति माणवके वृत्तिः ।

“लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद् वृत्तेरिष्टा तु गौणता” इति वचनात् ।

व्यञ्जनाऽन्या वृत्तिरित्यालङ्कारिकाः । ते तु गौणीं लक्षणा-
यामन्तरीकृत्य, मुख्या, लक्षणा, व्यञ्जनेति वृत्तेश्चैविध्यमाचक्षते ।
व्यञ्जनेनार्थज्ञापिका व्यञ्जना । यथा—गतोऽस्तमर्क इत्युदा-
सीनवाक्यप्रयोगाद्, दूरं मागा इति, पण्यान्यपसार्धन्तामिति,
सन्ध्योपास्यतामिति बहूनां बहुविधार्थप्रसयो भवति । तत्र न
शक्तिर्न वा लक्षणा । किन्तु शब्दस्य चान्वयव्यतिरेकाभ्यामपरा
व्यञ्जनाख्या वृत्तिराश्रयणीयेति वदन्ति ।

तत्रेदं बोध्यम् । तेषां तु प्रसयानां लक्षणया शक्त्या वा
सम्भवाद् वृत्त्यन्तराभ्युपगमे गौरवादिति ।

यत्तु—

यौगिको योगरूढश्च शब्दः स्यादौपचारिकः ।

मुख्यो लाक्षणिको गौणः शब्दः षोढा निगद्यते ॥

इति वैयाकरणैः षड्विधत्वमुक्तम् । तन्मुख्यजघन्ययोरवा-
न्तरभेदमादाय योजनीयम् । तथाहि । मुख्यो, यौगिको, योग-
रूढ इत्येकं त्रिकं मुख्यायाम् । लाक्षणिक, औपचारिको, गौण
इत्यपरं त्रिकं जघन्यायाम् । तत्र सिद्धं वृत्तेश्चैविध्यमिति शब्दवृ-
त्तिनिर्णयः ।

नैतासां कतमस्या अपि वृत्तेर्ब्रह्मणि प्रवृत्तिसंभवः । तत्र न
तावद्ब्रह्मवृत्तेर्ब्रह्मणि प्रवृत्तिः संभवति । तस्या जातिगुणस्वरूपा-
दिभिर्निर्देशयोग्ये पदार्थे प्रवृत्तिसत्त्वात्, तस्मिंश्च तत्प्रवृत्त्यौप-
यिकजात्यादेरभावात् । तथाहि । न तावद् गौरित्यादिवज्जात्या

ब्रह्म निर्देष्टुं शक्यम् । एकत्वात् । तस्य जातिषाधकत्वात् ।
 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः । एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इत्यादि-
 श्रुतेः । नापि, शुक्ल इत्यादिवद् गुणवत्तया । निर्गुणत्वात् ।
 "केवलो निर्गुणश्च" इति श्रुतेः । नापि, दित्य इत्यादिवद् द्रव्य-
 स्वरूपेण । अव्यक्तत्वात् । नापि, चलतीत्यादिक्रियानिर्देशेन ।
 विभुत्वेन निष्क्रियत्वात् । "निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्" इत्यादि-
 श्रुतेः । तस्मान्न रूढेर्ब्रह्मविषयकत्वमिति सिद्धम् । नापि योगस्य
 तत्र प्रवृत्तिसंभवः । तस्यै तत्प्रवृत्तिनिमित्तप्रकृतिप्रत्ययार्थत्वायो-
 गात् । अत एव, न योगरूढेः प्रवृत्तिरपि संगच्छते । न हि
 ब्रह्मणि लक्षणावृत्तिप्रवृत्तेरवकाशः । शक्येन समं संबन्धाग्रहात् ।
 नच लक्षणयैव लक्ष्यस्वरूपोपस्थितिः । तस्याः स्मारकत्वात् ।
 स्मरणस्य च पूर्वानुभवजन्यत्वनियमात् । नाप्यन्यमताभीष्टव्य-
 ङ्जनावृत्तेस्तत्र प्रवेशः संभावनीयः । निःसंबन्धे वस्तुनि तस्याः
 प्रसरणाभावात् । नापि गौणीप्रवृत्तिः । सर्वसादृश्यशून्यत्वात् ।
 "न सदृशे तिष्ठति रूपमस्य" इति श्रुतेः । तस्मात् कतमस्या
 अपि वृत्तेस्तत्र प्रवेशाभावेनान्यप्रमाणागोचरताया इव शब्दगो-
 चरत्वस्यापि साम्यान्न श्रुतिवेद्यं ब्रह्मेति । उक्तपक्षे शास्त्रं प्रमाणा-
 यति-यतो वाच इत्यादि । इति चेदिति शङ्कासंदर्भार्थः । उक्त-
 पक्ष उत्तरं पठति-तत्राहेति । तस्याम् उक्तायां शङ्कायां सिद्धान्त-
 सूत्रेणाह-तच्च समन्वयादिति । तत्र तावत् पदार्थं व्याचष्टे-
 तुशब्द इति । सूत्रानुपूर्व्यां पठितस्तुकार इत्यर्थः । पूर्वपक्षनि-
 रासार्थक इति । पूर्वपक्षस्य, न शब्दैकवेद्यं ब्रह्मेत्यस्य निरासो
 व्यावृत्तिरर्थो यस्य सः । तथाच न वेदवेद्यताऽभाववद् ब्रह्मेत्यर्थः ।
 द्वितीयपदार्थमाह-तदिति । उक्तलक्षणकं द्वितीयसूत्रेणोक्तं
 लक्षणं यस्य तत् । सर्वज्ञमिति । सर्वदेशकालवस्तुविषयक-

सामान्यविशेषज्ञानाश्रयम् । सर्वत्वावच्छिन्नदेशाद्यान्तरतया, सर्वा-
धिष्ठानतया सर्वसाक्षितया च सर्वसामानाधिकरण्याईत्वाद्, यः
सर्वज्ञः सर्वविदिति श्रुतेश्च । सर्वाचिन्त्यानन्तशक्तीति ।
सर्वकार्योत्पादनार्हा इयत्तावच्छेदेन चिन्तयितुमशक्याश्चासंख्या-
काः शक्तयो यस्य तव । ब्रह्मेति । स्वरूपगुणशक्त्यादिभिर्नि-
रतिशयबृहद्ब्रह्मस्तु । वेदैकप्रमाणकमेवेति । वेद एकं केवलं
निरपेक्षं प्रमाणं यस्मिंस्तव । एकशब्दोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः ।
एवकारोऽयोगव्यवच्छेदार्थकः । तथाचान्यप्रमाणाऽगोचरत्वे
सति वेदैकवेद्यमित्यर्थः । कुत ? इत्याकाङ्क्षायां हेतुमाह, भगवान्
वादरायणः—समन्वयादिति । सम्यक् पदार्थाभिन्नतयाऽन्वयः
समन्वयस्तस्मात् । तदेवाह—औपनिषद्वाक्येष्विति ।
तस्यैव ब्रह्मण इत्यर्थः । सम्यगिति । सम्यक्त्वं च शब्दस्वा-
र्थापरित्यागेन तदभिन्नतया तात्पर्यभूतम् । तच्च वाच्यमेवेत्याह—
वाच्यतयेति । तदेवं ब्रह्मणो वाच्यतां निरूप्य वेदस्य तद्वाच-
कतामाह वाच्यवाचकसंबन्धज्ञापनाय—ब्रह्मप्रतिपादनपर-
त्वेनेत्यादिना । अनेन वेदप्रतिपाद्यं ब्रह्म, तत्प्रतिपादकश्च वेद
इति नित्यसंबन्धो दर्शित इति बोध्यम् ।

तथाचाह, श्रीपराशरः प्रचेतसां वाक्येन—

नताः स्म सर्ववचसां प्रतिष्ठा यत्र शाश्वतीति ।

शाश्वती नित्येत्यर्थः । प्रतिष्ठा संबन्धः । तान्येव, कानिचिद्
वाक्यानि पठयन्ते—यतो वा इत्यादीनि, अनेकोपनिषत्कत्वाद्
वाक्यानां, नार्थतः पुनरुक्तिर्दोषाय कल्पनीया ॥

इत्थं पदार्थं निरूप्य समन्वयप्रकारनिर्द्धारणाय शङ्कोत्था-
पनमुखेनारभ्यते । तत्र तावत् पूर्वपक्ष्युत्थापितश्रुतिविरोधनिरा-
साय शङ्क्यते—नन्विति ।

ननु पूर्वोक्तश्रुतीनां गत्यभावेन तद्विरोधस्य तादवस्थ्यान्नोक्तसिद्धान्तसिद्धिरिति चेन्न । पूर्वोक्तश्रुतीनां ब्रह्मणः स्वरूपगुणाशक्त्यादीयत्तावच्छेदनिषेधात्मिकाया गतेर्विद्यमानत्वाद् विरोधाभावेन सर्वं समञ्जसम् । अन्यथा, “आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः, मनसैवानुद्रष्टव्यः, हृदा हृदिस्थं, मनसा य एतमेवं विदुः, दृश्यते त्वग्रथया बुद्ध्या, निचाय्य तं मृत्युसुखात् प्रमुच्यते, परात् परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते, परिपश्यन्ति धीरा” इत्यादिश्रुतिकदम्बविरोधात् । सर्वप्रमाणागोचरत्वाभ्युपगमे शशशृङ्गादितुल्यताभाक्तया अवस्तुतापतेश्च ।

नच ब्रह्मणः शब्दप्रतिपाद्यतास्वीकारे तत्प्रकाश्यतापत्त्या घटवन्नश्वरतापत्तेरिति वाच्यम् । वैदिकशब्दगतायाः शक्तेर्ब्रह्मशक्त्यभिन्नतया स्वशक्तिप्रकाश्यत्वान्न स्वप्रकाशताहानेर्नतरां परप्रकाश्यतापत्तेश्चावकाशः ।

नचैवं सति प्रत्यक्षादिप्रमाणागतशक्तीनामपि तथात्वात् तद्गोचरतास्वीकारे उक्तनयेन

क्षत्यभाव इति शङ्कनीयः । प्रत्यक्षादिगतशक्तीनां
क्षेत्रज्ञबुद्ध्यादिव्यवहितत्वेन भ्रमवत्तासंभवेन उक्त
न्यायावतरणस्य तत्रानवसरत्वात् ॥

पूर्वोक्तानां पूर्वपक्षे पठितानां, यतो वाचो निवर्तन्ते अप्रा-
प्य मनसा सहेसादीनां गत्यभावेन विषयाभावेन, तद्विरो-
धस्य तासां श्रुतीनां विरोधस्य तादवस्थ्याद् अपरिहार्यत्वात् ।
नोक्तसिद्धान्तस्य वेदान्ते वाच्यतया ब्रह्मसमन्वयस्य सिद्धि-
रिति चेत् । उक्तवाक्यानां तद्वाचकत्वनिषेधवच्चेन न तेषु
वाच्यतया ब्रह्मणः समन्वय इति शङ्काग्रन्थभावार्थः । तत्रोत्तर-
माह—नेति । न ह्युक्तसिद्धान्ते विरोध उद्भावनीय इत्यर्थः ।
तत्र हेतुः—श्रुतीनां गतेर्विद्यमानत्वादिसन्वयः । का सा
गतिरिखपेक्षायां तत्स्वरूपमाह—ब्रह्मण इति । इयत्तावच्छेद-
स्य निषेध आत्मा स्वरूपं यस्यास्तस्या इत्यर्थः । यथा क्षीराब्धेः
पयस इयत्ताऽभावे ऽपि तत्पानादेरवर्जनीयत्वात् तत्तीरवासिनां
तत्र प्रवृत्तेस्तेन तृप्तिश्च लोकशास्त्रसिद्धत्वात् । तथा ब्रह्मणः स्व-
रूपगुणादीनामियत्तामलभमानोऽपि तद्वत्स्वशक्त्यनुसारेण तद-
न्तरङ्गो वेदः क्षेत्रज्ञानां संसृतिनिवृत्तये यतमानस्तच्छक्त्यैव तत्प्र-
तिपादने प्रवृत्तस्तज्ज्ञापयतीत्यर्थः । विरोधाभावेन सर्वं सम-
ञ्जसमिति । घटितमेव, न काप्यनुपपत्तिरित्यर्थः । व्यतिरेके
चानुपपत्तेः सत्त्वादिसाह—अन्यथेति । उक्तसिद्धान्तानङ्गीक-
रण इत्यर्थः । अनेन श्रुतिकदम्बबाधलक्षणानुपपत्तेरप्यत्रमानत्वा-
दिति सूचितम् । अन्यामप्यनुपपत्तिं दर्शयति—सर्वप्रमाणेति ।
शशशृङ्गादीसादिना खपुष्पादिसंग्रहः । यथा खपुष्पादेः सर्व-
प्रमाणाविषयत्वेनावस्तुत्वं सर्वेषां संमतं तथा ब्रह्मणोऽपि । तथा-

चात्र प्रयोगः—वेदाप्रमेयं ब्रह्म अंवस्तु । सर्वप्रमाणागोचरत्वात् ।
खपुष्पादिवत् । एवं जिज्ञास्याभावे जिज्ञासायाः शास्त्रभूतायाः
शारीरकमीमांसाया आरम्भस्यैव वैयर्थ्यापत्तिरिति भावः ।

ब्रह्मणो वेदप्रतिपाद्यतामसहमानस्य वादिनश्चोदनां निरा-
करोति—नचेति । ब्रह्मणः शब्दप्रतिपाद्यतास्वीकारे शब्द-
स्य तत्प्रकाशकताऽवर्जनीया । तथात्वे च तत्प्रकाश्यतापत्त्या
ब्रह्मणः शब्दप्रकाश्यताव्याप्त्वा स्वप्रकाशत्वहानेर्घटादिवन्न-
श्वरतापत्तेः । तथाच प्रयोगः—शब्दप्रतिपाद्यं ब्रह्म नश्वरम् ।
परप्रकाश्यत्वात् । घटादिवदिति शङ्काकोटिः । लौकिकशब्दे
उक्तचोदनावकाशेऽपि वेदस्येश्वरात्मकत्वेन न तत्र शङ्का प्रवेष्टुं
शक्येति बुद्धौ कृत्वा परिहरति—इति नच वाच्यमिति । इत्थं
न शङ्कितव्यमित्यर्थः । तदेव द्रढयति—वैदिकेति । वैदिकशब्द-
गतशक्तेर्ब्रह्मशक्तित्वात् स्वशक्त्यैव स्वस्य प्रकाश्यता । तथाच
परप्रकाश्यत्वाभावात् स्वप्रकाश्यत्वहानिर्नतरां नश्वरताकल्पना-
गन्धस्य तत् स्पष्टं क्षमत्वमिति भावः ।

उक्तन्यायस्यान्येषु प्रत्यक्षादिप्रमाणेष्वतिव्याप्तिप्रसक्तिमा-
शङ्क्य परिहरति—नचैवमिति । इति नच शङ्कनीय इत्यन्वयः ।
इतिशब्दोक्तं व्याचष्टे—एवं सतीति । शब्दगतशक्तेर्ब्रह्मश-
क्तित्वाभ्युपगतौ सत्याम् । प्रत्यक्षादीति, तथात्वात् ब्रह्मश-
क्तेर्विभुत्वेन तदभेदात् । तद्गोचरतेति । ब्रह्मणः प्रत्यक्षादिगो-
चरतापि । उक्तनयेनेति । परप्रकाश्यताभावेन स्वप्रकाश्यत्वा-
ऽहानिलक्षणेन च्चत्यभावः, नश्वरतापरिच्छिन्नताऽभाव
इति । कुत इत्यपेक्षायां हेतुमाह—प्रत्यक्षादिगतशक्ती-
नामिति । आदिशब्दात् प्रत्यक्षादिवल्लौकिकशब्दस्यापि
संग्रहः । ब्रह्मशक्तेर्विभुत्वे प्रत्यक्षादिगतशक्तिषु व्याप्त्यङ्गीका-

रेऽपि तासां क्षेत्रज्ञबुद्ध्यादिभिर्व्यवहितत्वेन तच्छक्त्या च साक्षात् तदभेदस्याघटितत्वात् । भ्रमवत्तासम्भवेन तेषां प्रत्यक्षादिप्रमाणानामिति शेषः । तेषां क्षेत्रज्ञबुद्ध्यादीनामिति वा । भ्रमवत्तेति करणापाटवविप्रलिप्सादीनामुपलक्षणम् । तथाच क्षेत्रज्ञादीनां बुद्धिमान्द्यदुराग्रहविप्रलिप्सेन्द्रियापाटवत्वादीनामवर्जनीयत्वेन, तद्व्यवहितप्रत्यक्षादिशक्तीनां साक्षात् तत्ताभावस्य सूक्तत्वं युक्तमेवेति भावः ।

श्रुत्यर्थस्तु, अरे इति सम्बोधने । आत्मा जिज्ञास्यं सर्वज्ञं सर्वशक्तिं ब्रह्म, द्रष्टव्यो द्रष्टुं योग्य इति । अनेन दर्शनमुद्दिश्य तदसाधारणसाधनतया ध्यानं विधीयते—निदिध्यासितव्यं इत्यत्र विध्यर्थकस्तव्यप्रत्ययः । श्रवणमनने तु ध्यानस्य साधनभूते । एतच्च विधिनिरूपणप्रकरणे निपुणमुक्तम् । मनसैवेत्यनेन, अप्राप्य मनसा सहेति श्रुत्या प्रतीतं मनोगोचरत्वं वार्यते । नचोभयवाक्ययोस्तुल्ययोगक्षेमत्वेनैकतरस्यापि निवृत्तेरसंभव इति तर्कनीयम् । मनसैवेत्यस्य साधारणत्वाद् बलीयस्त्वम् । तत् स्पष्टार्थं द्वितीयवाक्यं पठति—मनसैवेति । शिष्टानि वाक्यानि स्पष्टार्थकानि ॥

पूर्वोक्तश्रुतीनां गतेर्विद्यमानत्वादित्युक्त्या पूर्वपक्षो निरस्तः । तत्र, का सा गतिरिस्वाकाङ्क्षायां तज्ज्ञापनाय प्रतिजानीते—पूर्वपक्षे पठितानामिसादिना ।

पूर्वपक्षे पठितानां तु वाक्यानामयमर्थः । अगाधतोयेऽब्धौ तदवगाहनार्थं प्रवृत्ता मनुजा यथाशक्ति तमवगाह्य तद्गाधतामप्राप्य पुनरावृत्ता इव मनसा सहिता वाचस्तत्प्रतिपादने प्रवृत्ता

अपि अप्राप्य तत्स्वरूपगुणादीनामियत्तामल-
ब्ध्वा स्थगिताः सस्यो, यत इति पूर्वं लक्षणा-
प्रमाणाभ्यां प्रतिपादिताज्जगत्कारणाद् ब्रह्मणो
निवर्तन्त इत्यर्थः । अशब्दमिति, शब्देन परि-
च्छेत्तुमनर्हम् । यद्वाचेति । अनभ्युदितप्रायम् ।
कात्स्न्येनागोचरत्वात् । अवचनेनेति । इयत्ताव-
च्छिन्नवचनाभावेनैवेति । अन्यथा, प्रोवाचेति
क्रियापदस्यानर्थक्यप्रसङ्गात् । यच्छ्रोत्रेणेति ।
यद् ब्रह्म श्रोत्रेण श्रवणोन्द्रियेणा परिच्छिन्नतया
श्रोतुं नार्हते । स्वरूपादिभिरपरिच्छिन्नत्वादिति
भावः । यद्वा, केवलस्य स्वरूपमात्रस्य शक्त्यादि
ऋते वागाद्यगोचरत्वेऽपि तद्वत्तया श्रुतिभिः प्रति-
पाद्यमानत्वान्न किञ्चिद् दुरर्थकतेति श्रुतीनां निर्ग-
लितोऽर्थः ।

अथवा, यतो वाच इत्यादौ वाक्शब्दस्य
लौकिकशब्दपरत्वान्न श्रुतिप्रतिपाद्यताया असा-
मञ्जस्यमित्यर्थः । मनसा सहेति पाठ एव लौकि-
कतां स्पष्टं बोधयति । वेदस्य तत्साहचर्यनियमा-
भावात् । प्रत्युत ब्रह्मनिःश्वसितत्वेनालौकिकत्व-
प्रतिपादनाच्च ॥

वाक्यानां, यतो वाचो निवर्तन्त इत्यादीनाम् । प्रतिज्ञा-
 तेषु मध्ये प्रथमं व्याचष्टे—अगाधतोयेऽग्धाविस्वादिना । मनसा
 सहिता वाचस्तत्प्रतिपादने प्रवृत्ता अपि यतो निवर्तन्त
 इत्यन्वयः । निवर्तने कारणमाह—अप्राप्येति । एतद्विष्टणोति—
 तत्स्वरूपगुणादीनामिति । तथाच श्रुतिः,—न ते विष्णो-
 र्जायमानो न जातो देवस्य महिम्नः परमं तमाप । विष्णोर्नु
 कं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसीत्यादि । उक्त-
 मर्थं दृष्टान्तमुखेन निगमयति—अगाधतोय इत्यादि । अगाधं
 तलस्पर्शनयोग्यताऽभाववत् तोयं जलं यस्य तस्मिन् । यथा
 अगाधजले समुद्रे तद्गाधतोपलब्धये प्रविष्टा जना यथाशक्ति
 यावद्बलम् अवगाह्य तद्गाधतां तलस्पर्शम् अप्राप्य अकृ-
 तार्था इव पुनरावर्तन्ते तद्वत् । इवेति शब्दः सर्वथाऽकृतार्थत्व-
 निषेधपरः । स्नानपानादिदृष्टादृष्टफलैः कृतार्था अपि तत्तलस्प-
 र्शमात्रे अकृतार्थाः । न तावता बलहानिः । अगाधत्वात् । तथा
 वेदा अपि तत्स्वरूपगुणादिप्रतिपादने प्रवृत्ता यथाधिकारं
 सर्वाधिकारिभ्यः पुरुषार्थचतुष्टयप्रापकत्वलक्षणभगवदत्तकैङ्कर्य-
 पालनेन कृतार्था अपि तदियत्ताद्योतनामात्रे अकृतार्था इत्यर्थः ।
 तथाभूताऽकृतार्थत्वस्य तु तेषां भूषणवच्चमेव । भगवदैश्वर्यान्-
 न्यद्योनकत्वात् । एतेन वेदेषु ब्रह्मस्वरूपादेरियत्ताया अज्ञता
 दूरे निरस्ता । यदि तदियत्तासत्त्वे वेदो न जानीयात् तर्हि
 उक्तशङ्काप्रवेशो घटेत् । न तु तदस्ति । अदृष्टश्रुतत्वात् । न हि
 स्रपुष्पादीनां गन्धाज्ञाने, शशविषाणादिताडनक्षतादर्शने च
 ज्ञानहानिः । अन्यथा सोऽङ्ग वेद यदि वा न वेदेत्यनेन वाक्येन
 ब्रह्मणोऽपि सर्वज्ञताया हान्यापत्तेरिति भावः । यत इत्यस्य
 व्याख्यानमाह—पूर्वं लक्षणप्रमाणाभ्यां प्रतिपादितादिति ।

लक्षणप्रमाणसंज्ञकाभ्यां सूत्राभ्यामित्यर्थः । अशब्दमिति । द्वितीयं वाक्यं व्याख्यायते—शब्देनेति । परिच्छेदविषयीकर्तु-
मयोग्यमित्यर्थः । यद्वाचेसादिवाक्यान्तरार्थमाह—अनभ्युदि-
तप्रायमिति । उदितमप्यनुदितकल्पमिति प्रायशब्देन सूच्य-
ते । तत्र हेतुमाह—कात्स्न्येनेति । तथाचोक्तं भगवद्गिराद्याचा-
र्यचरणैः । “अचिन्त्यशक्तेरविचिन्त्याशयाद्” इति । अवचनेनेति
वाक्यान्तरव्याख्यानमाह—इयत्तावच्छिन्नैति । अपरिच्छि-
न्नत्वेनाहेत्यर्थः । “ य उर्ध्वं गार्गि दिवो यदर्वाक् पृथिव्या
यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्च कोऽद्वा
वेद यत आवभूव, योऽस्याध्यक्षः परमे व्योमन् सोऽङ्ग वेद
यदि वा न वेद । न तस्य कश्चित् पतिरस्ति लोके न वेदिता
नैव च तस्य लिङ्गमिशादिप्रकारकैर्वाक्यैरिति भावः । अत्रानु-
पपत्तिलक्षणं प्रमाणमाह—अन्यथेति । वेदानां तत्प्रवचनात्म-
कक्रियानुकूलव्यापाराश्रयताभावापत्तेरित्यर्थः । यच्छ्रोत्रेणेतिवा-
क्यार्थमाह—यद् ब्रह्मेति । अनेनैव यच्छब्दार्थ उक्तः । श्रवणे-
न्द्रियेण परिच्छिन्नतयेति । घटादिपदार्थवत् तत्तद्वटानुपू-
र्वीमात्रशब्दपरिच्छिन्नतया श्रोत्रेण ग्रहीतुमशक्य इति यावत् ।
यथा कम्बुग्रीवादिव्यक्तिमान् पदार्थो घटकलशादिमात्रशब्दप-
रिच्छेदेन श्रोत्रग्राह्यो, न तथा ब्रह्म । सर्वपदार्थवत्त्वेऽपि सर्व-
विलक्षणत्वादिति भावः । एतस्मिन्नर्थे हेतुमाह—स्वरूपादिभि-
रिति । किञ्च । “स वेत्ति वेद्यं, न च तस्यास्ति वेत्ता, न वेदिता”
इत्यस्य वाक्यस्य मुख्यार्थस्वीकारे “तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति,
नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय । ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः । यदा
चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः । तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तं
निगच्छति” इत्यादिश्रुतीनामन्वयव्यतिरेकावधारणरूपप्रमाणस-

इकृतानां बाधप्रसङ्गमयादन्या गतिः सर्वसंमता इव उक्तानामपि श्रुतीनां गतेः सुकरत्वादिति निष्कर्षः ।

प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—यद्वेति । केवलस्येति । अहंत्वे-
दंत्वावच्छिन्नसर्ववस्तुविलक्षणस्य । यद्यपि तच्छक्त्यादीनां
स्वाभाविकत्वेन तदत्यन्तवैलक्षण्यस्याघटितत्वान्न तादृशकेवलत्व-
सिद्धिस्तथापि शक्त्यादिभ्यो ब्रह्मणः स्वरूपविवेचनमात्रविवक्षया
तथोक्तमित्याह—स्वरूपमात्रस्येति । नैतावता शक्त्यादिशु-
न्यता संभावनीया । तद्वत्त्वेऽपि तद्विवेकस्य स्वाभाविकत्वात् ।
नाप्यत्यन्ताभिन्नत्वं शङ्कनीयम् ब्रह्मण एव तदात्मकतापत्त्या
तद्विन्नस्वरूपाभावप्रसङ्गात् । शक्तिरेव ब्रह्मेति प्रत्यापत्त्या केव-
लत्वस्यैव नाशप्रसक्तिरित्यर्थः । तदेव द्रढयन्नाह—शक्त्यादि
ऋते वागाद्यगोचरत्वेऽपीति । शक्त्यादि विना तदवस्थाना-
ऽभावेन सर्वप्रमाणागोचरत्वे सत्यपि । तद्वत्त्वेति । सर्वशक्त्या-
दिमत्त्वेन यथावस्थितस्य कारणकार्यावस्थाभ्यामुक्तप्रकारकै-
त्वानेकत्वाभ्यां श्रुतिभिः प्रतिपद्यमानत्वादिति । तत्र
कारणावस्थायामुपसंहृतशक्तित्वादेकत्वेन, “सदेव सौम्येदमग्र
आसीदकमेवाद्वितीयं, तदक्षतै बहु स्यां प्रजायेय, एको ह वै
नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशान” इत्यादिप्रकारेण । कार्याव-
वस्थायां च विक्षिप्तशक्तित्वादानेकत्वेन, “तस्माद्वा एतस्मादात्मन
आकाशः संभूतः, सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत् । भोक्ता भोग्यं
प्रेरितारं च मत्वा, पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा” इत्यादिना ।
“एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा” इति श्रीभगवदुक्तेश्च ।

एकत्वे सति नानात्वं नानात्वे सति चैकता ।

अचिन्सं ब्रह्मणो रूप कस्तद् वेदितुमर्हति ॥—

इसादिवचनाच्च । निश्चिलस्य वस्तुनो ब्रह्मात्मकत्वेऽपि
त्रिरूपताया अपि श्रुतिसूत्रसिद्धत्वादिति भगवद्विराद्याचार्यैर-
प्युक्तेश्च । ख्यातिनिर्णये व्याख्यातं चैतच्छ्रीनिवासाचार्यचरणैः ।
“अवस्थाभेदेनैकत्वानेकत्वयोर्विरोधाभावात् सर्वं घटितमेव”
इसादिना । एतदपि सिद्धान्तक्षीरणवे श्रीपुरुषोत्तमाचार्यचर-
णैराक्षेपसिद्धान्ताभ्यां निष्कर्षितम् । विस्तरभयादुपरम्यते । एत-
थैव विवक्षयाह—न किञ्चिद् दुरर्थकतेति । उक्तरीसा सर्वं
सामञ्जस्यमित्यर्थः । उपसंहरति—इति श्रुतीनां निर्गलितोऽर्थ
इति । ब्रह्मणि तत्प्रतिपादकतया श्रुतीनां समन्वितत्वप्रकारस्य
सिद्धान्तः ।

अन्यया चापि परिपाठ्या व्याचष्टुमाह—अथवेति । यतो
वाच इत्यादाविति । आदिपदेन, अशब्दमित्यादीनां
व्याख्यातानां सर्ववाक्यानां संग्रहः । वाक्शब्दस्येति पूर्वपक्ष्यु-
च्चरितवाक्येषु पौनःपुन्येन पाठितस्य । लौकिकेति । वैदिकवि-
लक्षणशब्दपरत्वात् । न श्रुतिप्रतिपाद्यताया इति । निषिद्ध-
विलक्षणश्रौतशब्दवाच्यतायाः सुकरत्वमेवेत्यर्थः । तस्य लौकिक-
परत्वे प्रमाणमाह—मनसा सहेति पाठ एवेति । अवधार-
णेन स्वार्थसागपरार्थकल्पनाशङ्का वार्यते । स्पष्टमित्यनेन संक-
ल्पपूर्वकत्वाल्लौकिकशब्दस्येति तद्व्याप्तेरन्वयाव्यभिचारः सूच्यते ।
यत्र लौकिकवाग्विसर्गत्वं, तत्र मनःपूर्वकत्वमिति साहचर्यनिय-
मस्य श्रुतिमूलकत्वात् । तथाच श्रुतिः—मनसा वा अग्रे संक-
ल्पयसथ वाचा व्याहरति, यद्वै मनसा ध्यायति तद् वाचा वद-
तीत्यादिः । श्रौतशब्दे चोक्तन्यायस्य व्यतिरेकं प्रमाणयति—
षेदस्य सत्साहचर्यनियमाभावादिति । लौकिकशब्दव-
च्छ्रौतशब्दे मनोव्याप्तेरभावादित्यर्थः । उक्तार्थे श्रुतिर्गर्भितहेतु-

माह—प्रत्युत तस्येति । अलौकिकत्वप्रतिपादनादित्यस्य पूर्वं
शास्त्रमुखेनेति शेषो योजनीयः । शास्त्रमुखेनाऽलौकिकत्व-
प्रतिपादनादित्यर्थः । तथाच श्रुतिः—अस्य महतो भूतस्य
निःश्वसितमेवैतद् यद् ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद इति ।

नन्वीश्वरमनःसाहचर्यस्य तत्रापि सत्त्वात् व्यतिरेक इति
चेन्न । ब्रह्मणि मनआदिकल्पनाया अप्रमाणकत्वात् । “अप्राणो
शमना ” इति श्रुतेः । एतेन “ नमो वेदान्तवेद्याय, योऽसौ
वेदे तिष्ठति, योऽसौ सर्वैर्वेदैर्गीयते, सर्वे वेदा यत् पदमामनन्ति,
तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि, नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम् ” इत्या-
द्यन्वयव्यतिरेकगर्भितवाक्यकदम्बस्यानुपपत्तेरप्यत्र प्रामाण्य-
मुपलक्षितं बोध्यम् । इत्थं ब्रह्मणो वेदवाच्यताप्रतिपादनेन
ब्रह्मणि त्रिविधमुख्यवृत्तिप्रवृत्त्यभावपक्षो निरस्तः । अयम-
भिप्रायः । यदुक्तं ब्रह्मणि जातिगुणादीनां रूढि-
वृत्तिप्रवृत्तौपयिकानामसंभवात् तत्प्रवृत्त्यभाव इति । तच्चुच्छम् ।
तद्धर्मगुणादीनां श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात् । तथाहि यदुक्तं—“न
तावद् गवादिवज्जासा निर्हेष्टुं शक्यम्, एकत्वादि”ति । तन्न
समीचीनम् । एकत्वस्य जातित्वाभावेऽपि तदादीनां देवत्व-
बृहत्त्वादिधर्माणां बाधकाभावेनाकाशत्वादिवत् प्रतिपादयितुं
शक्यत्वात् । एको देव इत्यादीनां त्वत्पठितश्रुतीनामेवात्र
प्रमाणत्वात् । ‘ नापि शूद्र इत्यादिवद् गुणवत्तया, निर्गुणत्वाद् ’
इत्युक्तिरपि तथैव बोध्या । तद्वर्णस्यापि शास्त्रेण मोक्षासाधार-
णतया अस्मादरमुखेन प्रतिपादितत्वात् । तथाच श्रुतिः—

यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ।
तदा विद्वान् पुण्यपापे विधुम् निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ।
आदिसवर्णं तमसः परस्तात् ।

आम्रणत्वात् सुवर्णः ।

सत्पुण्डरीकनयनं मेघाभं वैद्युक्ताऽम्बरमिसादि ।

स्मर्यते च मनुना औषधवद्वाक्येन—

प्रशासितारं सर्वेषामणीयांसमणीयसाम् ।

रुक्माभं स्वप्रधीगम्यं विद्यात् तं पुरुषं परम्—इति ।

नच निर्गुणश्रुतिविरोध इति वाच्यम् । मायिकगुणादिपर-
त्वस्य पौनःपुन्येनोक्तत्वात् । नापि 'स्वरूपेण, अव्यक्तत्वाद्'
इत्युक्तिर्युक्ता । ससं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादि-
श्रुतीनां स्वरूपप्रतिपादनपरत्वस्य सर्वसंमतत्वात् । 'नापि
क्रियानिर्देशेन, निष्क्रियत्वाद्' इत्यपि न रोचकम् । विभुत्वेऽपि
अचिन्मशक्तित्वेनाविरोधात् । "अनेजदेकं मनसो जवीय"
इत्यादिश्रुतेः । निष्क्रियत्वश्रुतेः प्रयोज्यतानिषेधपरत्वान्न दोषः ।
"नामानि सर्वाणि यमाविशन्ती"ति श्रुतिः स्पष्टं रूढिप्रवृत्तिम-
त्सादरेण स्वीकरोति । तस्मान्न रूढिप्रवृत्त्यभाव इति सिद्धम् ।
'नापि योगस्य तत्र प्रवृत्तिसंभवः । तत्प्रवृत्तिनिमित्तप्रकृतिप्रत्य-
यार्थत्वायोगाद्' इत्युक्तमपि तुच्छतरम् । ब्रह्मणो, बृंहि बृंहि
वृद्धावितिधात्वर्थतायाः श्रुतिस्मृतिभिः साधितत्वात् । तथाच
श्रुतिः—बृंहति बृंहयतीति ब्रह्मेत्यादि ।

हरिवंशे शिवः—

बृहत्त्वाद् बृंहणत्वाच्च तस्माद् ब्रह्मेति शब्दित इति ।

वैष्णवेऽपि श्रीध्रुववाक्यम्—

बृहत्त्वाद् बृंहणत्वाच्च यद्रूपं ब्रह्मसंज्ञितमिति ।

उक्तेभ्यो हेतुभ्यो योगरूढिप्रवृत्तेरपि सौकर्यं ज्ञातव्यम् ।

इत्थं शक्यसंभवो निरस्तः ॥

इदानीमुभयप्रकारकजघन्यवृत्त्यसंभवं निराकुर्वन्तत्रादौ गौ-

ष्वप्रवृत्तिपक्षो निवार्यते आक्षेपसमाधानाभ्याम्—नन्विद्यादिना ।

ननु गुणाशक्त्याद्यभ्युपगमे केवलनिर्गुणाश्रु-
तिविरोधापत्तिर्दुर्वारेति चेन्न । तासां मायिकगु-
णादिनिषेधपरत्वात् । ब्रह्मणाः शक्तिगुणाक्रियादी-
नां स्वाभाविकतायाः श्रुतिसूत्रसाधितत्वाच्च । एवं
शक्त्यादीनां स्वाभाविकत्वे सिद्धे तत्संबन्धस्यापि
तत्तायां विवादस्य निरवकाशत्वात् । एवंभूतस्य
शास्त्रसमन्वितस्य ब्रह्मणाः, सोऽन्वेष्टव्यः स विजि-
ज्ञासितव्यो निदिध्यासितव्य ' इत्यादिश्रुतिप्रमि-
तेन ध्यानेन, ' यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष
आत्मा विवृणुते ननु* स्वाम् ' इत्यादिवाक्योक्त-
तदनुग्रहसहकृतेन, ।

भियते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परा-
वरे—इत्यादिमन्त्रप्रतिपादितात् तत्साक्षात्कारात्
कार्यकारणप्रकृतिसंबन्धात्मकप्रतिबन्धनिवृत्तौ स-
त्याम्,

निरस्तातिशयाह्लादसुखभावैकलक्षणा ।

भेषजं भगवत्प्राप्तिरेकान्तात्यन्तिकी मता—

इति सर्वज्ञपराशरोक्तश्रीभगवत्प्राप्तिलक्षणो
मोक्षः ॥

अत्र प्राप्तिर्नाम

“द्वयत्तरं तु भवेन्मृत्युस्त्यत्तरं ब्रह्म शाश्वतम् ।
ममेति च भवेन्मृत्युर्न ममेति च शाश्वतम् ॥
निर्ममो निरहंकार” इति शास्त्रोक्तेन इदं-
काराहंकारास्पदयोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः स्वत्वममत्व-
भावनाशेन, “ममैवांशो जीवलोके । अंशो नाना-
व्यपदेशादि”ति शास्त्रोक्तस्वाभाविकतदीयतासं-
बन्धसाक्षात्कारपूर्वकं सुरसरित्प्रवाहवच्छ्रीभगव-
दनवच्छिन्नानुभूत्या स्थितिरिति । एषैव साम्य-
सायुज्यब्रह्मादिशब्दैः श्रुतिस्मृतिभिर्गीयते ।

यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं
कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ।
तदा विद्वान् पुण्यपापे विधुय
निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥

जुष्टं, तरति शोकमात्मवित् । ब्रह्मविद् ब्रह्मैव
भवतीत्यादिश्रुतेः । मम साधर्म्यमागता इति
भगवदुक्तेश्च । ब्रह्मैव भवतीति बृहज्ज्ञानादिध-
र्मेण बृहत्त्वस्य तत्रापि भावान्न स्वरूपेणेत्यर्थः ॥

गुणेशादेः पूर्वं ब्रह्मण इति शेषो योक्तव्यः । तथाच ब्रह्म-
णो गुणशक्त्याद्यभ्युपगमे आदिपदेन ज्ञानबलक्रियादीनां
संग्रहः । तत्रोत्तरं—नेति । नोक्तश्रुतिविरोध इत्यर्थः । तत्र हेतु-
माह—तासांमिसादि । केवलो निर्गुणश्चेसादीनाम् । तत्रैव
हेत्वन्तरमाह—ब्रह्मण इत्यादि । श्रुतिसूत्रसाधितत्वादिति ।
“परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च”
इत्यादिश्रुतेः । “विवक्षितगुणोपपत्तेश्च” इत्यादिसूत्राच्च । तथाच
गुणादिमत्त्वे सिद्धे सादृश्यस्यापि तत्सामान्यगुणैः सत्त्वचैतन्या-
दिभिर्वक्तुं शक्यत्वात्, परमं साम्यमुपैतीति श्रुतेर्मम साधर्म्यमा-
गता इति भगवदुक्तेश्च ।

किञ्च, ‘न हि लक्षणायाः प्रवृत्तेरवकाशः, शक्येन समं संब-
न्धाग्रहाद्’ इति यदुक्तं तदपि न रमणीयमिसाह—एवं शक्त्या-
दीनामिति । सिद्धे, शास्त्रप्रतिपादितत्वेनेति शेषः । तत्संबन्ध-
स्येति । शक्तिशक्तिमतो, गुणगुणिनः क्रियातद्वत् इत्यादेरित्यर्थः ।
तन्नायां स्वाभाविकतायाम् । तथैव वाच्यवाचकशब्दपदार्थसं-
बन्धस्यापि स्वाभाविकत्वं शास्त्रप्रसिद्धमेव । “नमामः सर्ववचसां
प्रतिष्ठा यत्र शाश्वती” इत्यादिना पराशरादिभिः सर्वज्ञैस्तत्प्रति-
पादिताया उक्तत्वात् । ‘न च लक्षणयैव लक्ष्यस्वरूपोपस्थितिः ।
तस्याः स्मारकत्वाद्’ इति यदुक्तं, तन्न विरुद्धम् । लक्षणायाः
स्मारकत्वमात्रमेवास्तु । अस्माकमपीष्टत्वात् । नच तथात्वे लक्ष्य-
स्वरूपोपस्थित्यभावस्तदवस्थ इति वाच्यम् । शक्या तदनुभाविक-
त्वस्याभ्युपगमात् । तथाहि । गङ्गायां घोष इत्यत्र तीरात्मकप-
दार्थस्य तीरपदानुभावितस्यैव गङ्गापदेन स्मारकत्वम् । न सर्वत्र
लक्षणाप्रवेशो युक्तः । अनवस्थाप्रसङ्गात् । व्यञ्जननादेर्लक्षणा-
यामन्तर्भावस्य पूर्वमेवोक्तत्वाच्च । एवं हि सर्वज्ञाचिन्सानन्तशा-

क्तिब्रह्माभ्युपगच्छतां वैदिकानुयायिनामस्माकं किं वा दुर्वदमि-
ति भावः । उक्तलक्षणस्य ब्रह्मणो निष्ठायाः फलं चतुर्थाध्याये
षड्यमाणमपि प्रसङ्गादत्र चिन्सते—एवंभूतस्येत्यादिना ।
एवंभूतस्य ब्रह्मणः साक्षात्कारात् कार्यकारणप्रकृति-
संबन्धात्मकप्रतिबन्धकनिवृत्तौ सत्यां मोक्ष इहान्वयः ।
कीदृशस्येत्प्रपेक्षायां शास्त्रयोनित्वादिसाद्युक्तप्रमाणगर्भितविशेष-
णमाह—शास्त्रसमन्वितस्येति । शास्त्रं वाचकतया सम-
न्वितं येन तस्य । शास्त्रे वाच्यतया समन्वितं यत्
तस्येति वा । *

तथा स्वर्गपर्वणि वैशंपायनः—

वेदे रामायणे पुण्ये पुराणे भारते तथा ।

आदावन्ते च मध्ये च हरिः सर्वत्र गीयते—इति ।

साक्षात्कारादेव मोक्ष इत्यत्र किं मानमिति चेत् तत्राह—
मन्त्रप्रतिपादितादिति । मन्त्र एवात्र मानमित्यर्थः । तमेव
मन्त्रं पठति—भिद्यते हृदयग्रन्थिरित्यादि । अस्यार्थः । तस्मि-
न् ब्रह्मणि दर्शनगोचरे सति हृदयग्रन्थिः स्थूलसूक्ष्मरूपप्रकृति-
संबन्धो भिद्यते ध्वंसं प्राप्नोति । तत्कार्यभूताः सर्वे संशयाः स्वप-
रेतरतत्त्वविषयकाश्छिद्यन्ते । अस्य ब्रह्मसाक्षात्कारवतः कर्माणि
क्षीयन्ते । कर्मभिर्मुच्यत इति यावत् । तस्मिन्नितितच्छब्दार्थं विष्ट-
ण्वंस्तत्स्वरूपमाह—परावरे इति । परे चिदचिद्गर्गा अवरे यस्मात्
तस्मिन् पुरुषोत्तम इति यावत् ।

प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेश इति श्रुतेः ।

यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ।—

इति भगवदुक्तेश्च । ननु तस्मिन् दृष्ट इति पदुक्तं, तत्र,

तस्यासम्भवत्वाद् दृष्टिगोचरताया इति चेन्न । तद्गुणरूपादि-
मत्तया द्रष्टुमर्हते इत्युक्तमेव । “सदा पश्यन्ति सूरय” इत्यादिश्रु-
तेः । “भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं
च तत्त्वेनेति” स्वयं भगवतैवोक्तत्वाच्च । दर्शने कोऽन्तरङ्ग इत्यत
आह—ध्यानेनेति । तत्र प्रमाणमाह—श्रुतिप्रमितेनेति । तदेव
प्रमाणं पठ्यते—सोन्वेष्टव्यः, निदिध्यासितव्य इत्यादि ।
स्पष्टोऽर्थः । तत्र व्यभिचारशङ्कावारणाय सहकारिणमाह—वाक्यो-
क्ततदनुग्रहसहकृतेनेति । श्रुतिप्रतिपादितेन तस्य भगवतो-
ऽनुग्रहसहकृतेनेत्यर्थः । वाक्योक्तेतिविशेषणेन पूर्ववत् प्रमाण-
शङ्का निरस्ता । वाक्यं दर्शयति—यमेवैष इत्यादि । एष
सर्वज्ञः सर्वेश्वरो यं कश्चिदपि क्षेत्रज्ञं वृणुते तेनैव लभ्यो, नान्यै-
रित्यन्वयः । ‘पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया’
इतिवचनात् । तत्र, यमिति शब्दः श्रीभगवत्प्रसादविषयवाचकः ।
प्रसादविषयश्च निरतिशयप्रीतिविषय एवेति लोकप्रसिद्धः । स
चानन्यभक्त एव । एतच्च स्वयमेवाह श्रीभगवानभ्यासेन—

सर्वारम्भपरिखागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ।

मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ।

शुभाशुभपरिखागी भक्तिमान् यः स मे प्रियः—

इत्यादिना ।

नारायणीये नरनारायणौ नारदं प्रति—

नारदैतद्दि नौ ससं वचनं समुदाहृतम् ।

नास्य भक्तात् प्रियतरो लोके कश्चन विद्यते ॥

यतः स्वयं दर्शितवान् स्वमात्मानं द्विजोत्तमेति ।

अनन्यत्वं च, अन्यसाधनान्यफलान्यसम्बन्धशून्यत्वम् । तत्र-

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।

तेषां निस्त्राभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥
तेषामहं समुच्चर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।
भवाभि नचिरात् पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥
तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ।
नाशयाम्यात्मभावस्यो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥
मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मच्चित्ता मद्गतभाणा बोधयन्तः परस्परम् ।
कथयन्तश्च मां निसं निसयुक्ता उपासते ॥
सर्वारम्भपरित्यागी । शुभाशुभपरित्यागी । सर्वधर्मान् परि-
त्यज्य । तमेव शरणं गच्छेत्सादिभिरन्वयव्यतिरेकर्गाभितैः स्वस्यैव
श्रीभगवतः स्वेनैव स्वप्रियाणां साधनत्वबोधनादन्यसाधनं निर-
स्तम् ।

एवमेव च,

यान्ति देवव्रता देवान् पितॄन् यान्ति पितृव्रताः ।
भूतानि यान्ति भूतेभ्यः यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् ॥
मामेवैष्यसि युक्तवैवमात्मानं मत्परायणः ।
मामेवैष्यसि सर्वं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥
मद्भक्तं कृतद्विजाय मद्भावायोषयते ।
मम साधर्म्यमागताः ।

मासुपेक्ष पुनर्जन्म दुःखालयमक्षाश्वतम् ॥
नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां मताः ।
आप्तश्च भुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ॥
मासुपेक्ष तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ।
यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्दाम परमं मम ॥
तु मामभिजानन्ति तच्चेनातश्च्यवन्ति ते ।

मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्सधमां गतिम्—
इत्यादिभिश्च प्रतिज्ञापूर्वकान्वयव्यतिरेकसहकृताभ्यासलि-
ङ्गालङ्कृतवाक्यैः स्वात्मनो भिन्नफलस्य निषेधो विस्तृतः ।

किञ्च नारायणीयाख्यानेऽपि स्वयमेवार्जुनं प्रसेवमेवाह-
चतुर्विधा मम जना भक्ता एवेति मे श्रुतम् ।

तेषामेकान्तिनः श्रेष्ठा ये चैवानन्यदेवताः ॥

अहमेव गतिस्तेषां निराशीःकर्मकारिणाम्—

इत्यादिना सिद्धान्तितम् । तथैव हि,

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।

मद्भक्त एतद् विज्ञाय । स मे प्रियः । अहं स च मम प्रियः ।
तद्धाम परमं मम । प्रतिजाने प्रियोऽसि मे—इत्यादिवचनसंद-
र्भेण परस्परसंबन्धिसंबन्धयोर्वैशद्येन प्रतिपादनादन्यसंबन्धोऽपि
स्पष्टं निषिद्धः । तत्र सिद्धमुक्तलक्षणानन्यत्वम् । तदवच्छिन्न-
स्तत्प्रसादविषय इति ।

किञ्च, यमित्यत्रैकवचनम्,

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद् यतति सिद्धये ।

यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः—

इति वचनादुक्तलक्षणाधिकारिणां निरतिशयदुर्लभतां सूच-
यति ।

तत्र तावदसंख्याः क्षेत्रज्ञास्तेष्वसंख्या एव मनुष्ययोनयस्ते-
ष्वपि केचिन्मनुष्याः शास्त्राधिकारिणस्तेष्वपि केचिद्यत्रसंभावना-
मात्रपरास्तेषु केचिद् यत्रपरायणाः । यत्रपरायणानां केचिद्
विरला यत्रसिद्धाः । तेषां केचित् तत्त्वजिज्ञासवः । तेषां
केचिच्छास्त्रतत्त्वज्ञाः । तेषामपि कश्चिदुक्तलक्षणो मन्निष्ठावानिति
श्लोकार्थ एवैकवचनेन श्रुत्या द्योयत इति भावः । अपिच ।

यमित्यत्र यच्छब्दसामान्यादुक्ताधिकारिणो जातिकुलादिगौरव-
त्तानियमोऽपि निरस्तः । “ ये जनाः पर्युपासते । चतुर्विधा
भजन्ते मां जनाः । मद्रक्त ” इत्यादिनाभ्यासस्य व्यक्ततया
सर्वत्र गीतापाठे जात्यादेरधिकारिविशेषणतया कुत्राप्यस्मरणात् ।

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।

स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥—

इत्यादिना सर्वेषामप्यधिकारित्वेन ग्रहणात् । अन्यत्रापि
नारायणीये भगवदेकान्तिनां सर्वेभ्यो विलक्षणगतिप्रतिपादनाच्च ।

सहोपनिषदान् वेदान् ये विप्राः सम्यगाश्रिताः ।

पठन्ति विधिमास्थाय ये चापि यतिधर्मिणः ॥

तेभ्यो विशिष्टां जानामि गतिमेकान्तिनां नृणामित्यादिना ।

अथ, एष इत्यनेन, “ तेषामहं समुद्धर्ता । प्रतिजाने । ददामि
बुद्धियोगं तम् । योगक्षेमं वहाम्यहम् । अहं सर्वस्य प्रभवः ।
मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय । भक्त्या त्वनन्यथा
शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ” इत्यादिसर्वसाधनफलादिदातृत्वप्रति-
ज्ञाता सर्वज्ञो भगवान् पुरुषोत्तम उच्यते । “ एष भूताधिपति-
रेष लोकपाल एष त आत्माऽन्तर्यामी ” इत्यादिश्रुतेः । एवेति
तन्त्रपाठः । एवैवमर्थः । एकेन, नान्यैरिति साधनान्तरं व्यावृत्तम् ।

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।

शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथेसादिवचनात् ।

न हि यज्ञफलैस्तात न तपोभिश्च संचितैः ।

शक्यते भगवान् द्रष्टुं न दानेन नचेज्यया ॥—

इत्यादिनोत्तरकाण्डे श्रीभगवत्सन्त्कुमारवचनाच्च । द्विती-
याऽवधारणेन चोक्तलक्षणभिन्नाधिकारिनिषेधः । तथाच, “ देवा
अप्यस्य रूपस्य निसं दर्शनकाङ्क्षिण ” इत्यादिवचनात् ।

न स वाक्यः सुरैर्द्रष्टुं नाऽसुरैर्न च पन्नगैः ।
यस्य प्रसादं कुरुते स वै तं द्रष्टुमर्हति ॥
तद्भक्तैस्तद्गतमाणैस्तच्चित्तैस्तत्परायणैः ।
शक्यते भगवान् द्रष्टुं ज्ञाननिर्द्धतकिंत्विषैरिति— तत्रैव
सनत्कुमारवचनात् ।

एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चैव महर्षयः ।

इदं मे समनुप्राप्ता मम दर्शनलालसाः ॥

न च मां ते ददृशिरं न च द्रक्ष्यति कश्चन ।

ऋते लोकान्तिकं चैषां त्वं चैवैकान्तिको ममेति— नारदं
प्रति भगवतः श्वेतद्वीपपतेर्वचनाच्च । तच्च, प्रपत्तिचिन्तामणौ
भगवच्चरणैस्तच्छाखाख्यातुभिः श्रीचरणैर्विश्वाचार्यैश्च चर-
मश्लोकव्याख्यायां निपुणं प्रपञ्चितं, विस्तरभयादुपरम्यते । कि-
ञ्चोक्तार्थदाढ्यार्थं तुल्यार्थकमपि वाक्यान्तरमुदाहरति—तस्यै-
ष आत्मा वृणुते तनुं स्वामिति । व्याख्यातप्राया चेयं
श्रुतिः । आदिना, “तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसा-
दान्महिमानमीशम्” इत्यादिश्रुतीनां संग्रहः । कार्यकारणेति ।
कार्यमत्र स्थूलशरीरम् । कारणं सूक्ष्मशरीरम् तद्रूपायाः प्रकृतेः
सम्बन्ध एव स्वरूपं यस्य स चासौ प्रतिबन्धकश्च, तस्य
निवृत्तौ सत्त्वामिसर्थः । मोक्ष इत्युक्तं, तस्य च श्रीपराशरोक्त-
मेव लक्षणमाह । श्रीभगवत्प्राप्तिलक्षणो मोक्ष इति ।
भगवत्प्राप्तिरेव लक्षणं यस्य सः ॥

कीदृशी प्राप्तिरित्याशङ्क्य तां विवृणोति—अत्र प्राप्तिर्ना-
मेति । श्रीभगवदनवच्छिन्नानुभूत्या स्थितिरिति तत्त्वं प्राप्तेर्लक्षण-
मिसर्थः । अनुभूयेत्युक्ते ध्यानादावपि तस्याः सत्त्वात् तत्राप्ति-
प्रसङ्गस्तद्धारणायाह—अनवच्छिन्नेति । तत्र तावत्कालीना-

सुभूतौ ससामभ्यनवच्छिन्नत्वं नास्तीत्यर्थः । यद्वा परेषां संमतायां
 जीवन्मुक्तावपि सस्याः सत्त्वेनातिव्याप्तैस्तद्यावृत्तये आह—अ-
 नवच्छिन्नेति । जीवन्मुक्तौ विक्षेपलक्षणपरिच्छेदरय तैरपि स्वी-
 कृतत्वात् । ननु क्षेत्रज्ञस्वरूपानुभूतेरप्यनुभवितुरपेक्षयानवच्छि-
 न्नत्वात् तत्रातिव्याप्तिरिति चेत् तत्राह—भगवदिति । भग-
 वदनुभूतेर्निरपेक्षानवच्छिन्नत्वान्महद्वैलक्षण्यमिति भावः । केषा-
 श्चिन्मतेऽनुभूतेरेव मोक्षस्वरूपाऽभ्युपगमात् तत्र व्यभिचारवार-
 णाय स्थितिपदम् । अनुभूतेरनुभवितुर्वैलक्षण्यादेवंभूतानुभूत्या
 स्थितो मुक्तसंज्ञक इत्यर्थः । ननु भगवदनुभूतेर्निरपेक्षानवच्छिन्न-
 ताभ्युपगमे विभुत्वापत्तिस्तत्त्वे च तस्या बद्धेषु विषयप्रवणेष्वपि
 व्याप्तत्वादतिप्रसङ्गो दुर्वारः । तथात्वे सर्वमोक्षापत्तेः । व्यतिरेके
 चासम्भव इति चेत् तत्राह— क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः स्वत्वममत्व-
 भावनाशेनेति । श्रीभगवदनुभूतेस्तेष्वपि सामान्यतः सत्त्वेन
 तेषां धर्मभूतज्ञानशक्तेस्तदनुभवासाधारणभूताया अनादिप्रकृति-
 सम्बन्धेनैवावृत्तत्वाज्जन्मान्धस्य सूर्योदितेऽपि तत्प्रकाशानुभवा-
 ऽभाववन्न प्रकाशतेऽतो न किञ्चिद् विरुद्धमिति भावः । प्रकृति-
 सम्बन्धात्मकप्रतिबन्धकनिवृत्तौ सत्यां मोक्ष इत्युक्तम् । तत्र
 किमात्मकः सम्बन्ध इत्यपेक्षायां तत्स्वरूपं ज्ञापयन् विशिनिष्टि-
 हर्दकारार्हकारास्पदयोरिति । अनयोः स्वत्वममत्वस्वात-
 न्यभावस्यैव प्रकृतिसम्बन्धरूपत्वात् तद्भावाभावयोर्बन्धमोक्ष-
 बीजत्वमिति निष्कर्षः । तत्राप्रामाण्यशङ्कां निरासयति, अश्व-
 मेधपर्वणि पठितसूत्रकारवाक्येनैवान्वयव्यतिरेकगर्भितेन— द्यच्चरं
 तु भवेन्मृत्युस्यच्चरं ब्रह्म शाश्वतम् । ममेति च भवे-
 न्मृत्युर्न ममेति च शाश्वतमिति । ममेति मृत्युर्बन्धः ।
 “ममादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि” इति श्रुतेः । परकीयस्वकीयत्वा-

भिमानस्यैव प्रमादत्वाद् । न ममेति ब्रह्म शाश्वतं, ब्रह्मवदेकरसो मोक्ष इत्यर्थः । तदेवोपोद्वलयति, द्वादशाध्यायपठितभगवद्वाक्येन—निर्ममो निरहङ्कार इति । “स मे प्रिय” इत्युत्तरेणान्वयो ज्ञातव्यः । बद्धानां विषयप्रवणानां तदनुभूतिप्रकाशाभावे हेतुमाह—स्वाभाविकतदीयतासम्बन्धसाक्षात्कारपूर्वकमिति स्वाभाविकस्येस्य पूर्व, क्षेत्रज्ञस्येति योजनीयम् । तत्र भगवद्वाक्यं प्रमाणयन् विशिनष्टि—ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन इति । सनातन—इति, अंशस्य विशेषणम् । सनातनोऽस्य इत्यर्थः । एतैर्नोपाधिकभेदवादः स्पष्टं निरस्तो भगवतेति ज्ञायते । तदर्थकं वक्ष्यमाणं सूत्रमपि पठ्यते—अंशो नानाव्यपदेशादिति । एतच्च, “अंशो शेष परस्ये”त्यादिश्रुतीनामप्युपलक्षणम् । बद्धानां तु उक्तलक्षणसम्बन्धस्याऽऽवृत्तत्वात् प्रकाशत इत्यर्थः । अनवच्छिन्नत्वे दृष्टान्तः—सुरसरित्प्रवाहवदिति । तत्र पराशरवचनमनुवदति—निरस्तातिशयाह्लादसुखभावैकलक्षणा । भेषजं भगवत्प्राप्तिरेकान्तात्यन्तिकी मतेति । उक्तेनैव लक्षणेन श्लोकोऽपि व्याख्यातप्राय एव । तथाहि । भगवत्प्राप्तिर्भेषजमित्यन्वयः । प्रकृतिसम्बन्धरूपरोगस्येति शेषः । कीदृशीत्यपेक्षयाह—निरस्तेति । निरस्तोऽतिशयाह्लादो यस्मात् तथाभूतेन मुखेन भावः स्थितिरेवैकं लक्षणं यस्याः सा । अत एवैकान्तात्यन्तिकी निरतिशया च । एतच्च सर्वं परिष्कारमुखेनोक्तमेव । श्लोकस्य परिष्कार एव लक्षणतया प्रतिपादितो, न स्वतन्त्रः । सर्वज्ञपराशरोक्तश्रीभगवत्प्राप्तिलक्षणो मोक्ष इति प्रतिज्ञातत्वादित्यर्थः । ननु भगवत्प्राप्तिरेव मोक्ष इत्युक्तं, तदनुपपन्नम् । अतिष्वन्यथैव दर्शनादिति चेत् तत्राह—एवैवेति । उक्तलक्ष-

णैवेत्यर्थः । तान्येव ज्ञापकानि श्रुतिस्मृतिवाक्यानि पठन्ते—
यदा पश्यः पश्यते इत्यादीनि । ब्रह्मैव भवतीत्यत्र माया-
वादभ्रान्तिं वारयति—बृहज्ज्ञानादिधर्मेष्वेसादिना ॥

कैश्चिच्च “सोऽयं देवदत्तः । दत्तमस्त्वमसी”त्यादिवाक्य-
श्रवणज्ञानादेवाज्ञाननिवृत्तिः । तथात्वे च कारणाभावे कार्या-
भाव इति न्यायात् स्वरूपविषयकाज्ञाननिवृत्तौ बन्धनकारणा-
ऽज्ञानस्य नाशान्मोक्ष इति मन्यते । तन्निराकरोति—नचेत्यादिना ॥

नच वाक्यज्ञानमात्रादज्ञाननिवृत्तिलक्षणो
मोक्ष इति संभावनीयः । अपि तु तद्वाच्यसाक्षा-
त्कारेणैव । तत्र च ध्यानस्यैवान्तरङ्गत्वात् । “श्रो-
तव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य” इति श्रुत्या
वाक्यज्ञानानन्तरमननव्यवहितध्यानस्यैव स्पष्ट-
मन्तरङ्गत्वविधानात् । अन्यथा रोगिणो भेषज-
श्रुतिमात्रादेव तत्सेवनम् ऋतेऽपि, रोगनिवृत्तिप्र-
सङ्गात् । ननु, नायं सर्पो मा भी रज्जुरेषेत्याप्तवा-
क्याद् भयनिवृत्तिदर्शनात् तथा प्रकृतेऽपि संग-
च्छत इति चेन्न । तत्रापि रज्जुस्वरूपसाक्षात्का-
रद्वारेणैव भ्रान्तिनिवृत्त्या भयनाशनिश्चयात् ।
तथात्रापि श्रवणानन्तरं वाक्यज्ञानावगतेऽपि त-
त्साक्षात्कारौपयिकासाधारणध्यानेन तद्दर्शने कृते
उक्तलक्षणो मोक्षः । तथाच, “ भिद्यते हृदयग्र-

न्धिरि ” त्यादिप्रमाणस्य पूर्वोक्तत्वादत्रापि द्रष्ट-
व्यम् ॥

इति न संभावनीय इत्यन्वयः । एतत्संभावनायोग्योऽपि
नास्तीत्यर्थः । इतिशब्दार्थस्य विवरणमाह—वाक्यज्ञानमा-
त्रादिति । किन्तर्हि तदिति चेत्तत्राह—अपि तु तद्वाच्य-
साक्षात्कारेणैवेति । न वयं वाक्यज्ञानस्य साधनत्वं वारया-
मः । तस्यापि “श्रोतव्य” इत्यादिना श्रूयमाणत्वात् । किन्तु
साक्षात्कारव्यवहिततया स्वातन्त्र्याभावादन्तरङ्गत्वं निषेध्यत
इति यावत् । तदेवाह—तत्र चेसादि । तत्र साक्षात्कारे ।
ध्यानस्यैवेत्यत्रैवकारस्तदन्यसाधनव्यावृत्तिपरः । नान्येषां तद्भि-
न्नानामित्यर्थः । अन्तरङ्गत्वादिति । स्वतन्त्रत्वेन साक्षाद्गुणो-
गित्वात् । उक्तार्थे शास्त्रप्रमितहेत्वन्तरं कथयन् वाक्यज्ञानस्या-
त्यन्तबहिरङ्गतां बोधयति, श्रुतिमुखेनैव—श्रोतव्य इत्यादिना ।
श्रुत्यैव वाक्यज्ञानोत्तरं, तत्रापि मननरूपसाधनान्तरव्यवधानेन ।
किञ्च । स्पष्टं कण्ठरेणैव, नार्थगौणकल्पनयेति । नास्माकं
वाक्यस्य स्वातन्त्र्यनिषेधे आग्रहः । अपि तु श्रुतेरेव । तथाहि
श्रोतव्य इति वाक्यज्ञानात्मकं श्रवणं विधाय ततश्च मन्तव्य इति
मननस्य तन्मध्ये व्यवधानं कृत्वा पश्चाच्चोपसंहारोक्त्यैव निदि-
ध्यासितव्य इति ध्यानस्यान्तरङ्गत्वं विधत्त इति भावः ।

उक्तसिद्धान्तमसहिष्णुः पुनराक्षिपति—नन्विसादि । आप्त-
वाक्यादिसादि । दृष्टान्तसाक्षितो हेतुः । नार्थे सर्प इत्याद्यु-
दाहरणम् । यथा आप्तवाक्याद् भयनिवृत्तिस्यथा प्रकृतेऽपि वेद-
स्याप्ततरत्वात् तद्वाक्याद् बन्धनिवर्तने किं विकल्प इति भावः ।

अत्र प्रयोगः—वाक्यश्रवणान्मोक्षः। लोके तथा दर्शनात्। आप्त-
वाक्यजन्यसर्पादिभयनाशवदिति शङ्कार्थः। परैः कथितेऽर्थेऽनु-
पपत्तिं दर्शयन् समाधत्ते—नेति। तदेव द्रढयति, हेतुमुखेन—
तत्रापीत्यादिना। तत्रापीति। आप्तवाक्यश्रवणजन्यविश्वासे-
ऽपि। आप्तवाक्यश्रवणजन्यविश्वासेन भयनिवृत्तिरित्यत्र न विवा-
दः। परन्तु रज्ज्वादिस्वरूपसाक्षात्कारव्यवधानेनैव, न तु स्वात-
न्त्र्येण। तच्छ्रवणानन्तरमपि भयकम्पादेस्तादवस्थदर्शनादि-
त्यर्थः। उक्तन्यायं दार्ष्टान्तिकेऽतिदिशन् सिद्धान्तयति—तथा-
त्रापीत्यादिना। स्पष्टार्थः। उक्तप्रक्रियाकत्वात् तत्र पूर्वपठित-
मेव वाक्यं प्रमाणयन् स्मारयति—तथाच, भिद्यत इत्यादि-
ना। किं बहुना, वाक्यस्य मोक्षेऽन्तरङ्गत्वमभ्युपगच्छतां श्रुतय
एव परिहसन्स्य उक्तसिद्धान्तं बहु मन्यमान्या उररीकुर्वसस्तन्नि-
षेधं कण्ठरवेणैव हिण्ड्यन्स आक्रान्ति “शृश्वन्तोऽपि बहवो यं न
विद्युः। नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन।
यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः। तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः
प्रसादान्महिमानमात्मन” इत्यादय इत्थं विस्तरेण ॥

स्यादेतत्। ध्यानेनोक्तरीत्या मोक्ष इति। एष पक्षश्चास्मदे-
कदेशिभिर्वाचस्पत्यादिभिरपि स्वीकृतः। तथापि मोक्षस्य जन्यत्वा-
पातादनिसत्त्वं दुर्वारमित्याशयेनाशङ्क्यते—नन्विद्यादिना।

ननु ध्यानस्य मानसक्रियाविशेषस्य मोक्षा-
न्तरङ्गत्वे तस्य तज्जन्यत्वेन घटादिवदनित्यताप्रसङ्ग
इति चेन्न। तस्य तु साक्षात्कारप्रतिबन्धकरूपा-
वरणाभङ्गेनैव नैराकाङ्क्षयान्न तज्जन्यत्वं, न सुत-

रामनित्यत्वमुक्तलक्षणमोक्षस्य । नच ध्यानस्य
 क्रियाविशेषत्वेन पुरुषतन्त्रता कल्पनीया । तस्य
 स्वाभाविकाचिन्त्यानन्तशक्तिब्रह्मविषयकत्वेन वे-
 दैकगम्यतया ज्ञानवत् प्रमाणतन्त्रत्वाज्ज्ञानाभि-
 भ्रत्वाच्च । तथाच ब्रह्मणः सार्वङ्ग्यादिमत्तया सर्व-
 वैलक्षण्येन च वेदनस्य ध्यानज्ञानशब्दाभ्यां प्रति-
 पाद्यमानत्वाच्छास्त्रमुखेन “ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः ।
 तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति । पृथगात्मानं प्रेरितारं
 च मत्वा । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशस्य । भोक्ता
 भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा । निञ्चाय्य तं मृत्युमुखात्
 प्रमुच्यते । भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ॥
 सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ।
 मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते । इदं जान-
 मुपाश्रित्य । इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः
 सदा । तद् ब्रह्म परमं धाम तद्ध्येयं मोक्षकाङ्क्षि-
 णा । श्रुतिवाक्योदितं सूक्ष्मं तद्विष्णोः परमं
 पदम्” इति शास्त्रस्योक्तलक्षणवेदनमेवार्थः ।
 अन्यथा त्वत्संमतस्य ज्ञानस्यापि मानसत्वावि-
 शेषेणोक्तन्यायस्य तत्राप्यवतारणशक्यत्वात् ।

ध्यानस्य मोक्षान्तरङ्गत्वाभ्युपगमे तस्य मोक्षस्यानि-
त्यत्वप्रसङ्ग इति योजना । अनित्यत्वे हेतुमाह—तज्जन्यत्वे-
नेति । ध्यानजन्यत्वेन । तत्र दृष्टान्तः—घटादिवदिति । कथ-
मित्यपेक्षायां जन्यत्वे हेतुगर्भितविशेषणमाह—क्रियाविशेष-
स्येति । मानसक्रियाविशेषत्वादिति यावत् । तथाचात्र प्रयोगः—
उक्तलक्षणो मोक्षः, अनित्यः । मानसक्रियाजन्यत्वात् । यदेवं
तदेवम् । शारीरिकक्रियाजन्यघटादिवदिति शङ्कासंदर्भः । तत्रो-
त्तरमाह—नेति । नास्तिशङ्कास्थितिपदमत्रेत्यर्थः । तत्र हेतुः—
तस्येत्यादि । तस्य ध्यानस्य नैराकाङ्क्ष्यात् कृतकृत्यत्वात् ।
यथा तव मते ज्ञानस्यावरणभङ्गेनैव परिक्षीणत्वान्न तज्जन्यत्वं
मोक्षस्य, तथाऽस्माकं ध्यानस्यापि तुल्ययोगक्षेपत्वान्नोक्तदोषग-
न्धस्पर्शाविकाश इत्याह—न तज्जन्यत्वमिति । निमित्ताभावे
नैमित्तिकाभाव इति न्यायमवतारयन् सिद्धान्तमाह—न सुक्त्-
रामनित्यत्वमुक्तलक्षणमोक्षस्येति । उक्तप्रयोगस्य स्वरू-
पासिद्धलक्षणेन हेत्वाभासेन गिलनान्न प्रामाण्यमितिभावः । ननु
‘यथा तव मते ज्ञानस्य’इत्यनेन यद् ध्यानस्य ज्ञानसादृश्यमुक्तं, तद-
युक्तम् । तस्य क्रियात्वेन पुरुषतन्त्रत्वान्महद्वैलक्षण्यमिति शङ्कां
निराकरोति—नचेत्यादिना । कल्पनीयेति । कल्पनावि-
षयीकर्तुमनर्हेति । तत्र हेतुः—तस्यापि ज्ञानवत् प्रमाणत-
न्त्रत्वादिति । तत्र, तस्येति । ध्यानस्य । यथा युष्माकं ब्रह्म-
विषयकं ज्ञानं प्रमाणतन्त्रं, न पुरुषतन्त्रं, तथास्माकं ध्यानेऽपि
तुल्यन्याय इत्यर्थः । किं तत्र मानमितिचेच्छास्त्रमेवेत्याह—वेदै-
कगम्यतयेति । ननु क्रियाया अपि विध्यात्मकवेदमुखेनैव श्रूय-
माणत्वाविशेषाद् ध्यानस्यापि तथात्वमेवेतिचेत् तत्राह—तस्य
स्वाभाविकेसादि । क्रियाया वैदिकत्वेऽपि तस्या दृश्यप्राकृ-

तसाध्यवस्तुविषयकत्वादस्य च निससिद्धैकरसोक्तलक्षणवस्तु-
विषयत्वान्महान् भेदोऽतो न पुरुषतन्त्रत्वम् । प्रमाणतन्त्रमेव
ध्यानमिति भावः । प्राकृतवस्तुविषयकध्यानस्य तु क्रियासाह-
श्यात् पुरुषतन्त्रत्वं स्वभीष्टमेव । तच्चान्यविषयकज्ञानेऽपि समा-
नमित्युक्तं कर्ममीमांसकैरपि—

सर्वत्रैव हि विज्ञानं संस्कारेणोपगम्यते ।

पराङ्गं चात्मविज्ञानादन्यत्रेत्युपधार्यताम् ॥—

इत्यादिना । तच्च वक्ष्यते तृतीयाध्याये । ध्यानस्य क्रिया-
भिन्नत्वे हेत्वन्तरमाह—ज्ञानाभिन्नत्वाच्चेति । ज्ञानशब्दस्य
पूर्वं तस्येति पदं योजनीयम् । वेदैकगम्यतयेत्युक्तं, तद् प्रप-
ञ्चयति—तथाचेत्यादिना । ब्रह्मणो वेदनस्यैव ध्यानज्ञान-
शब्दाभ्यां शास्त्रमुखेन प्रतिपाद्यमानत्वादिसन्वयः ।
कथमित्यपेक्षायामन्यप्रमाणागोचरतया वैलक्षण्यं दर्शयन् प्रति-
ज्ञातां वेदैकगम्यतां व्यनक्ति—सार्वश्यादिमत्तयेति । तत्र
हेत्वन्तरमाह—सर्ववैलक्षण्येन चेति । क्षेत्रक्षेत्रज्ञकालकर्मादी-
नामन्तर्यामितया तेभ्यो वैलक्षण्याच्चेत्यर्थः । अयं भावः । ब्रह्मणः
स्वरूपमात्रस्य ध्यानाविषयत्वेन विवादः । किन्तु सार्वश्यादिम-
त्त्वेन तद्विषयत्वं वाच्यम् । एतच्च ज्ञानेऽपि तुल्यमिति शास्त्र-
मुखेनेत्युक्तम् । तदेव शास्त्रं पठन्नुक्तार्थं योजयति—ऋते
ज्ञानादिसादि । श्रुतीनां, भोक्तारं यज्ञतपसामिसादिस्मृतीनाञ्च
सर्वज्ञत्वादिमत्त्वेन वेदनमेवार्थं इत्युक्तार्थानङ्गीकारे उक्तदोषस्य
तन्मतेऽप्यतिव्याप्तिं दर्शयन् हेत्वन्तरमाह—अन्यथेति । ज्ञान-
स्यापि मानसत्वाविशेषेणेति । अनेन भगवदनुग्रहासहकृ-
तज्ञानस्य विघ्नबाध्यत्वेन प्रत्युत बन्धनहेतुत्वेन चाकिञ्चित्का-
स्त्विह द्योतितं बोध्यम् । तथाच श्रीभगवतैवोक्तम्—

ज्ञानविज्ञाननाशनमिति ।

मुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघेति च ॥

यद्यप्यत्र सत्त्वस्य बन्धनहेतुताप्रतिपादने श्रीभगवत्स्तात्पर्यं न, ज्ञानस्य गुणत्रयप्रकरणत्वात् । तथापि ज्ञानस्य तत्र व्यापाररूपत्वादस्ति बन्धनहेतुत्वमिति भावः । उक्तज्ञानस्य भगवदनुग्रहासहकृतत्वं द्योतयन् विशिनष्टि—त्वत्संमतस्येति । उक्तज्ञानमुपलक्षणं साधनमात्रस्य । अस्मन्मते साधनमात्रस्य भगवदुपेक्षितस्याकिञ्चित्करत्वेनाज्ञानसादृश्यात् । अत एव, ध्यानेन तदनुग्रहसहकृतेनेत्युपक्रमाद् व्यतिरेके ध्यानेऽप्युक्तन्यायोपसर्पणादिति भावः । उक्तन्यायस्येति । तज्जन्यत्वेनानित्यत्वमित्यस्य । तत्रापि तव मतेऽपि । तथात्वेचोक्तदृष्टतायाः समानत्वाद् उक्तसिद्धान्तस्यैव वरीयस्त्वमित्यर्थः ।

अपिच । चतुर्विधप्रसिद्धक्रियाजन्यपदार्थस्यानित्यत्वाश्रयताघटना तत्रोक्तशङ्काप्रवेशच्छिद्रं लभते । प्रकृते तु नैतदस्तीत्याशयेनाह—किञ्चेति ।

किञ्चोक्तलक्षणभगवदनुभूतेराश्रयविषयाभ्यां स्वरूपतश्चतुर्विधक्रियाजन्यत्वाभावादपि नानित्यत्वकल्पनावकाशः ।

तत्र न तावदाश्रयेण । तथाहि तदनुभूत्याश्रयः क्षेत्रज्ञः । स च नोत्पाद्यः कटादिवत् । तस्याजत्वात् । "अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः । अजो नित्यः

शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे
इति वचनात् । नापि चाप्यः । स्वस्वरूपत्वेन
नित्यप्राप्तत्वात् । अन्यप्रामाणानपेक्षत्वाच्च । नापि
विकार्यो दध्यादिवदयम् । षड्विकारहीनत्वात् ।
“न जायते म्रियते वा विपश्चित् । न जायते म्रियते
वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भुय” इत्या-
दिप्रमाणात् । न च संस्कार्यः । स च द्विविधः ।
गुणाधानदोषापकर्षभेदात् । नाद्यः । नित्यज्ञाना-
दिगुणवत्त्वात् । ज्ञोऽत एव । न हि विज्ञातुर्वि-
ज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । “एतद्
यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विद” इत्यादि शा-
स्त्रात् । नापि द्वितीयः । विज्ञानरूपत्वेनास्पृष्टदोष-
गन्धत्वात् । “योऽयं विज्ञानघन” इति श्रुतेः ॥

ननु क्षेत्रज्ञस्य सर्वथा प्राकृतदोषसंबन्धा-
भावेऽभ्युपगम्यमाने बन्धमोक्षव्यवस्थाभङ्गप्रसङ्गः ।
संबन्धे च व्यवस्थासिद्धौ सत्यामपि तदपाकरण-
लक्षणसंस्कारस्यावश्यंभावित्वात्, तर्हि कथं सं-
स्कार्यत्वाभाववत्त्वमिति चेन्न । तस्य धर्मात्मकज्ञा-
नमेवानादिकर्मात्मकाज्ञानसंवलितत्वेन संकुचि-
तम् । सैव बद्धावस्थेति कथ्यते । भूयो भगवत्-

प्रसादेन तत्संकोचकारणप्रकृतिसंबन्धध्वंसे सति
स्वस्वाभाविकज्ञानप्रकाशेन मोक्षो, न स्वरूपतो
बन्धमोक्षावतो नोक्तदोषावकाशः । तत् सिद्धं
भगवदनुभूतेराश्रयेण क्रियाजन्यताभाववत्त्वम् ।
नापि विषयतस्तथात्वम् । विषयश्चास्याब्रह्मैव ।
तस्य चतुर्विधक्रियाजन्यत्वाभावे सर्वेषामपि संम-
तत्वेन विवादाभावात् । अत एव न स्वरूपतोऽ-
पीति । तस्याः स्वाभाविकत्वात् । ब्रह्मस्वरूपवत् ।
तस्मान्न कथमप्युक्तलक्षणमोक्षे अनित्यत्वकल्प-
नागन्धसंबन्धसंस्पर्शः ।

तत्र तावद् भगवत्प्राप्तिरूपमोक्षस्याश्रयविषयस्वरूपभेदाद्
अंशत्रयवत्त्वेऽपि न केनाप्यंशेन क्रियाजन्यत्वकल्पनागन्धस्पर्श
इति वक्तुं प्रतिजानीते—उक्तलक्षणभगवदनुभूतेराश्रयवि-
षयाभ्यां स्वरूपतश्च नानित्यत्वकल्पनावकाश इत्यन्वयः ।
तत्र हेतुः—चतुर्विधक्रियाजन्यत्वाभावादिति । तत्राश्रयः
प्राप्ता, विषयश्च प्राप्यः, स्वरूपं च प्राप्तिरिति विवेकः । अत्रायं
प्रयोगः सूचितः । भगवत्प्राप्तिरनित्यत्वकल्पनानवकाशवती ।
क्रियाजन्यत्वाभावात् । यन्नैवं तन्नैवम् । घटादिवत् । अन्वये वा
ब्रह्मस्वरूपंवादिति । आदावाश्रयांशे उक्तार्थं प्रपञ्चयति—तत्र न
तावदाश्रयेणेति । कथमिसपेक्षायामाह—तथाहीति । तदेव
वर्णयत इत्यर्थः । किमाश्रयस्वरूपमिति ? तत्राह—तदनुभूत्याश्रयः
क्षेत्रज्ञ इति । चतुर्विधक्रियाजन्यत्वाभावादिसनेनोक्तं

चातुर्विध्यं विचार्यते—स चेत्यादिना । स क्षेत्रज्ञरूप आश्रयः कटादिवन्नोत्पाद्य इति । उत्पाद्यत्वं नाम भूतकालीनसत्ताशून्यत्वे सत्युत्तरकालीनसत्ताभाक्त्वम् । तच्च क्षेत्रज्ञे असमन्वितम् । कुतः ? । अजत्वात् । तथाच क्षेत्रज्ञो नोत्पाद्यः । अजत्वात् । यन्नैवं तन्नैवम् । कटादिवदिति । उक्तप्रयोगे बाधशङ्कां वारयंस्तन्मूलं शास्त्रं पठति—अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेत इत्यादिश्रुतयः, अजो नित्यः शाश्वतोऽयमित्यादिस्मृतयश्चास्य मूलमित्यर्थः ॥ १ ॥

आप्यत्वमस्यास्त्विति चेत् तत्राह—नापि चाप्य इति । आप्यत्वं प्राप्तिक्रियाविषयतावत्त्वम् । नैतल्लक्षणलक्षितो जीवात्मा इत्यर्थः । स्वस्वरूपेसाद्युक्तहेतोरन्यप्रमाणनिरपेक्षतामाह, हेत्वन्तरेण—अन्यप्रमाणानपेक्षत्वादिति । एतदपि प्रमाणगर्भितमेव । तथाच, नाप्यो जीवात्मा । नित्यप्राप्तत्वात्, स्वस्वरूपत्वाद्, अन्यप्रमाणानपेक्षत्वाच्च । यन्नैवं तन्नैवम् । रूपादिवत् । न हि स्वस्य प्राप्तौ प्रमाणापेक्षेति भावः ॥ २ ॥

उभये मा स्याताम् । विकार्यत्वं भवेदेव । तद्विकार्यैः क्रोधादिभिस्तथात्वानुमानादिति संभावनां वारयन्नाह—नापि दध्यादिवदयं विकार्य इति । विकार्यत्वं हि परिणामादिमत्त्वम् । न तदाश्रयोऽयमित्यर्थः । कुतः ? । षड्विकारहीनत्वादिति । नायं विकार्यः । विकारहीनत्वात् । यन्नैवं तन्नैवम् । दध्यादिवदिति । उक्तप्रमाणं शास्त्रमुखेन द्रढयति—न जायते म्रियते इत्यादिश्रुतेः । तद्व्याख्यानरूपभगवद्वाक्याच्च—न जायते म्रियते वा कदाचिदिसादेः । किञ्च, अविकार्योऽयमुच्यते इति श्रीमुखेनैवोक्तत्वाच्च क्रोधादीनामन्तःकरणपरिणामत्वान्नोक्तानुमानस्यात्रावतरणमिति भावः ॥ ३ ॥

स्यादेतत् । तथापि वक्ष्यमाणरीत्या बन्धमोक्षव्यवस्थानुप-
पत्तिभयेन संस्कार्यत्वस्यापरिहार्यत्वादवश्यंभाव इति चेत् तत्रा-
ह—नच संस्कार्य इति । संस्कार्यत्वं च संस्कर्तुमर्हत्वम् । तच्च
क्षेत्रज्ञे नास्तीत्यर्थः । तत्र विशेषमाह—स च द्विविध इति ।
यद्वा न संस्कार्य उच्यते स संस्कारो द्विविध इति यावत् । द्वैवि-
ध्यमेवाह—गुणेत्यादि । प्रथमं निराकरोति—नाद्यः । न
गुणाधानरूपसंस्कारयोग्योऽयं क्षेत्रज्ञ इत्यर्थः । यद्वा, पाठान्तरा-
नुसारेण गुणाधेय—मलापनयनीयभेदात् संस्कार्यस्यैव द्वैवि-
ध्यम् । तत्रहेतुः—नित्यज्ञानादिगुणवत्त्वादिति । नोक्तसं-
स्कारवानयम् । निसगुणत्वात् । यन्नैवं तन्नैवम् । राजादिवत् ।
एतच्च शास्त्रमुखेनाह—ज्ञोऽत एवेति वक्ष्यमाणसूत्रमेव । तत्र श्रु-
तिवाक्यं चोदाहरति—न हि विज्ञातुरित्यादि । स्मृतिश्च—
एतद् यो वेत्तीति । द्वितीयस्य व्युदासमाह—नापीति ।
दोषापनयनात्मकसंस्कारवान्न जीव इति यावत् । कुतः? । वि-
ज्ञानरूपत्वेनाऽस्पृष्टदोषगन्धत्वात् । नोक्तलक्षणसंस्कार्यो-
ऽयम् । अस्पृष्टदोषगन्धत्वात् । यन्नैवं तन्नैवम् । दर्पणादिवत् ।
ब्रह्मवदिसन्धये च । उक्तेषु सर्वत्रापि योजनीयम् । तत्र, विज्ञान-
रूपत्वेनेत्यस्यायं भावः । प्राकृतवस्तुनः प्राकृतगुणस्य सजाती-
यसंबन्धो ज्ञायते । अस्य तद्विजातीयत्वान्न तथात्वमिति । तत्र
श्रुतिं प्रमाणयति—योऽद्यमित्यादि ॥

असंस्कार्यत्वेऽनुपपत्तिं दर्शयन् शङ्कामारोपयति—नन्वित्यादि-
ना । क्षेत्रज्ञस्य प्रकृतिसंबन्धो न वेति द्वितीये बन्धमोक्षव्यवस्थानु-
पपत्तिरित्याह—क्षेत्रज्ञस्य सर्वथा प्राकृतदोषसंबन्धाभावेऽ-
भ्युपगम्यमाने इत्यादि । आद्ये चोक्तानुपपत्त्यभावेऽपि असं-
स्कार्यत्वाभावेऽकामैरपि युष्माभिरभ्युपगम्य इत्याह—संबन्धे

चेसादिना । उभयत्रापि पाशारज्जुरिति शङ्कार्थः । क्षेत्रज्ञस्वरूपे सर्वथैव दोषसंबन्धाभावान्नोक्तदोष इत्युत्तरमाह—नेति । नोभयथापि दोष आरोपयितुं शक्य इत्यर्थः । बन्धमोक्षव्यवस्थां निरूपयन् द्वितीयपक्षं निराकरोति—तस्येसादिना । तत्र, ज्ञानमेवैकत्रैवकारः स्वरूपव्यावर्तकः । संबन्धध्वंसे इत्यनेन मायावादश्चान्तिर्वारिता । प्रकृतितत्संबन्धगुणादीनां ध्वंसाभावप्रतियोगितैव, नात्यन्ताभावप्रतियोगितेति भावः । यद्वा, ईश्वरापेक्षया ध्वंसाभावो, लौकिकापेक्षयाऽत्यन्ताभाव इति विवेकः । किञ्च । धर्मस्य संकोचविकाशयोग्यतया आरोप्यकल्पनावकाशवत्त्वेऽपि न स्वरूपे तद्भाव इति नान्यस्य दोषोऽन्यं दूषयितुं शक्त इति भावः । आद्याऽनुपपत्तिं वारयति—न स्वरूपत इति । अतो न संस्कार्यत्वमिति निष्कर्षः ॥ ४ ॥

उपसंहरति—तत्र सिद्धमित्यादि । इत्थमाश्रयतो निर्दोषत्वं प्रतिपाद्य विषयतोऽपि तत्त्वमाह—नापि विषयतस्तथात्वमिति । मोक्षस्य विषयांशतोऽपि तथात्वं क्रियाजन्यत्वं नास्तीत्यर्थः । को वा तस्य विषय इत्यत आह—विषयश्चेति । ब्रह्मैवेति । नान्यः प्रसंगात्मादिरिखवधारणार्थः । उक्तार्थस्य सर्ववादि सम्मतत्वं दर्शयन् प्रमाणनिरपेक्षतामाह—तस्य चेत्यादि । तत्र सर्वेषामपीत्यत्रास्तिकपर एव सर्वशब्दो नेतव्यः । नास्तिकानां विवादस्य तु विद्यमानत्वात् । तमेवातिदिशन् स्वरूपे तत्त्वं वार्यते—अत एव न स्वरूपतोऽपीति । उक्तन्यायादेवत्यर्थः । आदिमद्रस्तुन उक्तदोषसहिष्णुत्वादस्यास्तु तद्विलक्षणत्वान्न तथात्वमित्याह—तस्या इत्यादि । ब्रह्मानुभूतेरिति यावत् । ब्रह्मानुभूतिः शाश्वती, स्वाभाविकत्वात् । क्रियाजन्यत्वाभावाच्च । ब्रह्मवत् । “स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया

च"इत्यादिशास्त्रमप्यत्रानुसंधेयम् । प्रकरणमुपसंहरति-तस्मान्न कथमपीत्यादि । केनाप्यंशेन, कुतर्कादिभिश्चेत्यर्थः ॥

भूयश्च प्रमाणाभासमाश्रित्य विवादायोत्तिष्ठते-नन्विति ।

ननु ध्यानस्योपासनात्मकत्वाद्, ध्येयस्य च ब्रह्मण उपास्यत्वेन, नेदं ब्रह्म यदिदमुपासते इत्यादिश्रुतिभिरब्रह्मत्वप्रतिपादनान्नोक्तसिद्धान्तो रमणीय इति चेन्न । उक्तश्रुतीनामध्यासादिरूपोपासनपरत्वेन तन्निषेधस्य युक्तत्वान्नोक्तलक्षणब्रह्मनिषेधपरत्वम् । आरोप्यस्यैव निषेधविषयत्वं, न प्रमाणसिद्धवस्तुन इति न्वायस्य सर्वसंमतत्वात् । यथाऽन्यत्र नद्यादिजले गङ्गात्वमारोप्य पुनर्नेदं गङ्गात्वमिति निषेधसंभवान्न साक्षाद् विष्णुपादोदक्यां भागीरथ्यां तन्निषेधावकाशः । यथा वा, "पुरुषो वा व गौतमाग्निर्योषिद् वा व गौतमाग्निरि" त्यादिपञ्चाग्निविद्यायां योषित्पुरुषयोरुपासनार्थमग्नित्वमारोपितं रूपकरीत्या, तन्निषेधश्चेदहृत्येव, नतु प्रसिद्धेऽनौ तन्निषेधस्पर्शः । प्रमाणसिद्धत्वात् । तथा प्रकृतेऽपि अतद्वस्तुषु "मनो ब्रह्मेत्युपासीते" त्यादिश्रुत्युक्तेषु मनोवागादिष्वारोपितब्रह्मत्वनिषेधो, न सर्वेश्वरे साक्षाद् ब्रह्मणि तत्स्पर्शः । एतच्च,

नेदं ब्रह्मेतीदंकारेणैव द्योत्यमानत्वान्न श्रुतार्थत्या-
गाश्रुतकल्पनाप्रसङ्गोऽवतारणीयः । इदङ्कारास्पद-
प्रपञ्चविलक्षणं ब्रह्मेति श्रुत्यर्थः । अन्यथा प्रमि-
तस्यैव निषेधे वेदस्यैवोन्मत्ततापत्तेः । तच्चानिष्टमेव
बौद्धमतापत्तेरिति ॥

नोक्तसिद्धान्तो रमणीय इतिचेदिसन्वयः । रमणी-
यत्वाभावे किं बीजमितिचेत्तत्राह—ब्रह्मण उपास्यत्वेनेति ।
उपास्यत्वे किं दूषणमित्यत आह—नेदमित्यादि । श्रुतिभिरब्रह्म-
त्वप्रतिपादनात् । उपास्यत्वमेव कथं निश्चितमत्राह—ध्येयस्येति ।
ध्यानविषयस्येति यावत् । उपास्यत्वेऽपि हेतुः—ध्यानस्यो-
पासनात्मकत्वादित्यादि । वाक्यार्थाऽज्ञानाद् भ्रान्त्याऽऽशङ्क्यते
इत्याशयवर्षास्तन्निराकरोति—नेति । एतद् वैशद्येनाह—श्रुतीनामि-
ति । तासां नोक्तलक्षणब्रह्मनिषेधपरत्वमिति शास्त्रैकप्रमेयब्रह्मणो
निषेधायोगादित्याह—आरोप्यस्यैवेति । न प्रामाणासिद्धे-
साद्यवधारणार्थः । पूर्वपक्षे पठितशास्त्रस्य प्रमेयब्रह्मनिषेधपरता
नास्तीत्युक्तम् । किं विषयकं तद् ? इत्यपेक्षायामाह—अध्यासा-
द्युपासनपरत्वेनेति । अध्यस्तोपास्यनिषेधपरत्वं तासामित्यर्थः ।
एतच्चाभीष्टमेवेत्याह—तन्निषेधस्य युक्तत्वादिति । ननु तर्हि
स्वार्थस्वागपरार्थकल्पनाप्रसक्तेर्मुख्यार्थवाधोऽवश्यं भावी, ब्रह्मेति
सामान्यनिर्देशादितिचेत् तत्राह—एतच्चेति । न श्रुतार्थत्या-
गाश्रुतकल्पनेति । कुतः ? नेदमित्यत्र पठितेदंकारपदेनैवोक्त्यर्थ-
स्य द्योत्यमानत्वादिति । न हि शास्त्रैकगम्यस्य ब्रह्मण इदंकार-
निर्देशविषयत्वमिति भावः । वाक्यार्थं चाह—इदंकारास्पदेति ।
इदंकारनिर्देशो यः प्रपञ्चस्तद्विजातीयं ब्रह्मेति मनोवागादिप्र-

पञ्चाध्यस्तं ब्रह्म न भवति । तस्य मनआदीनां सर्वपदार्थानाम-
न्तर्यामितया तद्भिन्नत्वात् । मनआदेश्च दृश्यत्वाच्च तस्य वैल-
क्षण्यं च । तस्मिन्नेव वाक्ये, “ यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्यु-
द्यते” इत्यादिना कण्ठरवेणैव पाठात् । वागभ्युद्यत इखनेनैव
वागाद्यध्यस्तस्यैव निषेधविषयतालाभाच्च । व्यतिरेके दोषमाह-
अन्यथेत्यादि । वेदस्यापि भ्रान्तित्वे अप्रामाण्यापातात् सर्वप्र-
माणोच्छेदप्रसङ्ग इति भावः । उक्तसिद्धान्तं लौकिकवैदिकदृष्ट्या-
न्ताभ्यामुपमिनोति—यथान्यत्रेत्यादि । स्पष्टार्थः संदर्भः ॥

भवेदेतत् । वेदस्याप्रामाण्यापातभयात् तत्प्रमितस्य ब्रह्मणो
निषेधागोचरत्वमिति । तथापि तस्योपास्यत्वे मोक्षे सशरीरत्वं
मुक्तस्य तदाश्रयस्यावश्यं भाव्यम् । एवं हि मुक्तशरीरनिषेध-
पराणां श्रुतीनामप्रामाण्यस्य तवापि तौल्यमेवेति तात्पर्येणा-
शङ्क्यते—नन्वित्यादिना ।

ननु ब्रह्मण उपास्यतायां मोक्षे शरीरत्वप्रस-
ङ्गः । तथात्वे च “न ह वै शरीरस्य सतः प्रिया-
प्रिययोरपहतिरस्तीति, अशरीरं वा व सन्तं न
प्रियाप्रिये स्पृशतः । अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्व-
वस्थितम् । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न
शोचति । अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः । असङ्गो ह्ययं
पुरुष” इत्यादिवाक्यानां बाधप्रसङ्ग इति चेन्मैवम् ।
तेषां प्राकृतोभयविधस्थूलसूक्ष्मशरीरनिषेधपरत्वा-
त् । नैतावता मोक्षे शरीराभावः प्रतिपादयितुं
योग्यः । “यक्ष्यन् क्रीडन् रममाणः सह ब्रह्मणा”

इत्यादिश्रुतिप्रमेयत्वात् । अन्यथा ईश्वरे सुखादि-
सम्बन्धे सम्भाविते सति अज्ञत्वप्रसक्त्या सार्व-
इयादिहानिः । तत्राप्यज्ञाने कल्प्यमाने जीवसा-
म्यापत्तेः । तथात्वे च “तमीश्वराणां परमं महे-
श्वरम् । न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते । स्वा-
भाविकी ज्ञानबलक्रिया च । यः सर्वज्ञः सर्ववित् ।
यस्य ज्ञानमयं तपः” इति ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादक-
श्रुतिकदम्बबाधापत्तेश्च ॥

ब्रह्मण उपास्यतायं मोक्षे शरीरत्वप्रसङ्ग इति ।
शरीराभावे उपासनानुपपत्तेरिति भावः । तथात्वे चेति । शरी-
रत्वे सति । “न ह वै शरीरस्य सतः । अशरीरं वा य
सन्तम्” इत्यादिवाक्यानां बाधप्रसङ्गादिति । मोक्षस्वरूप-
विषयकप्रमाणबाधे तत्प्रमेयस्य मोक्षस्यैवासिद्धेरिति शङ्कानि-
ष्कर्षः । निषधवाक्यानां विषयस्य सत्त्वान्न बाध इत्याशयेनोक्त-
रमाह—मैवमिति । एवं श्रुतीनां बाधशङ्कां मा कार्षीरित्यर्थः ।
कुतः ? । तेषां प्राकृतोभयविधेस्तादि । तर्ह्यागतोऽसि नो
मार्गे । सिद्धो मोक्षे शरीराभावस्तदभावे चोपासनाभाव एव ।
तत्साधनाभावादितिचेत् तत्राह—नैतावता मोक्ष इत्यादि ।
एतावता प्राकृतशरीराभावमात्रेण दिव्याऽप्राकृतशरीरस्य श्रुति-
प्रमाणसिद्धत्वादित्याह—यक्ष्यन् क्रीडन्नित्यादि । व्यतिरेके
दोषमाह—अन्यथेति । शरीरमात्रस्य दुःखादिसंबन्धनियमस्वी-
कारे । ईश्वर इति । सुखादीनां पुण्यादिकर्मकार्यत्वात् कर्मण-
श्चाज्ञानरूपत्वात् । सार्वश्याज्ञत्वयोः परस्पराख्यन्तविरुद्धत्वादिति

भावः । ननु भवेदेतदस्माकं पक्षे ज्ञानाज्ञानयोरविद्याकल्पितत्वादितिचेत् तत्राह—तत्रापीति । तस्मिंश्चापि सर्वेश्वरे अज्ञाने कल्प्यमाने सति अज्ञत्वाविशेषाज्जीवसाम्यापत्तेरिति । भवत्वेवं, तत्रापि विक्षेपादिदर्शनाद् विक्षेपादेश्चाज्ञानत्वप्रसिद्धेरिति चेत् तत्राह—तथात्वे चेति । ईश्वरस्य जीवसाम्यापत्तौ सत्यां स्वरूपप्रतिपादकशास्त्रबाधापत्तौ तवापि सिद्धान्तभङ्गस्तुल्य एव । अयं भावः । ज्ञानाज्ञानयोरविद्याकल्पितत्वादित्युक्तम् । तत् पृच्छयते । सा कल्पनाकारणीभूताऽविद्या जीवनिष्ठा ? ब्रह्मनिष्ठा वा ? । नाद्यः । भवतां जीवस्य प्रतिबिम्बस्वरूपत्वेन जडत्वात् । ब्रह्मभिन्नानङ्गीकाराच्च । नापि द्वितीयः । तस्य स्वयंप्रकाशत्वेन प्रकाशतमसोरिवात्यन्तविरुद्धत्वात् । ब्रह्मणोऽप्याविद्यकत्वे च जीववत्तदभावप्रसङ्गाच्च । किञ्च अविद्या । सहेतुकी ? निर्हेतुकी वेति ? । आद्ये तस्यापि कारणान्तरकल्पनेऽनवस्थापत्तेः । द्वितीये मुक्तानां भूयोऽपि बन्धप्रसङ्गात् । अस्माकं तु कर्मसंस्कारादेरनादित्वेऽपि भगवत्कृपाकटाक्षेणोक्तरीत्या तत्सम्बन्धनिवृत्तेर्नासमञ्जसमिति श्रुतीनामयमर्थः । न ह वा इति । प्रकृतिकार्यभूतोभयशरीरस्य सतः सुखदुःखयोर्नाशो नास्तीति प्राकृतशरीरसंबन्धरहितं मुक्तं सुखदुःखे न स्पृशत इति । “अशरीरं शरीरेष्वि” सादिवाक्यं तु ब्रह्मस्वरूपपरम् । तथाहि । आत्मानम् अन्तर्यामिणं मत्वा धीरो न शोचति । कीदृशं, महान्तं निरतिशयबृहद् ब्रह्मेति यावत् । विभुं विभुपरिमाणकम्, अनवस्थेषु क्षणभङ्गुरेषु शरीरेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु तन्नियामकत्वेनावस्थितमिति । अन्तर्यामिणः स्थूलशरीरसंबन्धवारणपरमिदं वाक्यम् । अप्राण इति । प्राणादिसंबन्धशून्यः । तेषां प्रकाशकत्वादिति तस्यैव सूक्ष्मशरीरसंबन्धं वारयति ॥

अपिच । ब्रह्मणो वेदनस्यैव ध्यानज्ञानशब्दाभ्यां शास्त्रमुखेन प्रतिपाद्यमानत्वादित्युक्तम् । तत्रानुपपत्तिमारोपयन्नाह—
नन्विति ।

ननु “अन्यदेव विदितादथो अविदितादधि,
येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात्, त-
देतद् ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम्, अन्यत्र
धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात्, अन्यत्र
भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यासि तद् वद” इत्या-
दिश्रुतिभिर्वेदनादिक्रियाऽविषयताया निर्णयमान-
त्वात् कथं तस्य ध्येयत्वमिति चेन्मैवम् । तासां
ब्रह्मणो रूपगुणादीनामियत्तानिषधपरत्वात् । तद-
नङ्गीकारे “तरति शोकमात्मवित् । ब्रह्म वेद ब्रह्मैव
भवति । तस्मिन् दृष्टे परावरे । आनन्दं ब्रह्मणो
विद्वान् । यदात्मानमेवावेद् । को मोहः कः शोकः
एकत्वमनुपश्यतः । तच्चैतत् पश्यन्नृषिर्वामदेव”
इत्यादिवाक्यकदम्बैर्वेदनदर्शनादिविषयत्वेन ब्रह्म-
प्रतिपादनपरैर्मोक्षविधायकैर्विरोधेन निर्मोक्षप्रसङ्ग-
इति पौनःपुन्यनोक्तमैव । अन्यथा शास्त्रयोनित्व-
स्यैवासिद्धेः ॥

। कथं तस्य ध्येयत्वमितिचेदित्यन्वयः । तस्य ब्रह्मणो
ध्यानादिविषयत्वमसंभावितमित्यर्थः । का वात्रासंभावनेतिचेदत

आह—अन्यदेव विदितादथोऽविदितादथे, येनेदं सर्व-
मिसादिश्रुतिभिः । वेदनादिक्रियाविषयताया निर्णाय-
मानत्वादिति । तद्विरुद्धवेदनादिविषयतास्वीकारे श्रुतिकदम्ब-
बाधो महान् दोषः । स च वैदिकानामनिष्ठतमस्तदेवासंभावना-
बीजमिति निष्कर्षः । “आत्मा वारे द्रष्टव्यः । परिपश्यन्ति धीराः ।
ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती” सादिश्रुतिविरोधादिसादिना पूर्वो-
क्तमेवोत्तरमनूद्य स्मारयति—मैवमिति । भूय एवं मा वद ।
कुतः ? । तासामिसादि । पौनः पुन्येनोक्तमेवेसंप्रावधारणेन
शङ्कायाः पुनरुक्तत्वाद् वैयर्थ्यमेवेति द्योतितम् । दोषान्तरमाह—
अन्यथा शास्त्रयोनित्वस्यैवेति । श्रुत्यर्थस्तु—अन्यदेवेति,
तद् ब्रह्म विदितात् परिच्छिन्नज्ञानविषयात् कार्यादाकाशादेर-
न्यदेव विलक्षणम् अपरिच्छिन्नत्वात् । मायावादिभिर्जीवस्यापि
स्वरूपतो विभुत्वाङ्गीकारात् सिद्धान्तेऽपि जीवस्य जडवर्गाद्
वैलक्षण्यं ज्ञानेन धर्मेण विभुत्वं च स्वीक्रियतेऽतो जीव एवास्ती
तिचेत् तत्राह—अथो अविदितादधीति । अविदितादतीन्द्रि-
यात् क्षेत्रज्ञादधि अधिकमित्यर्थः । यद्वा अविदितात् कारणात्
प्रधानमहदादिवर्गादधिकमिति । यद्वा, विदिताल्लौकिकाद् बद्ध-
जीवादन्यद् भिन्नम् । अविदितान्मुक्तादप्यधिकम् । तयोर्नि-
यामकत्वात् । “प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेश” इति श्रुतेः । तदेवाह—
येन ज्ञापयित्रा स्वतन्त्रेण प्रेरित इदं सर्वं विजानाति । “यद्वि-
ज्ञानेन सर्वं विज्ञातं स्यादि”तिश्रुतेः । तत्परतन्त्रो ज्ञाता जीव-
स्तत्प्रसादं विना केन साधनेन विजानीयात् । न केनापीत्यर्थः ।
“भक्त्या मामभिजानाति । मद्भक्त एतद् विज्ञाये”सादिभगव-
दुक्तेः । एतद् ब्रह्म कीदृशं तद् अपूर्वं पूर्वं ज्येष्ठं यस्य नास्ति
तत् । सर्वतो भूयस्त्वात् । अनपरमिति । न परं साम्यं यस्य

तत् । अनुपपेयत्वात् । “न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते” इति श्रुतेः ।
 “न त्वत्समोऽस्यभ्यधिकः कुतोऽन्य” इति स्मृतेश्च । अनन्तर-
 मिति । अन्तरमन्तःकरणं यस्य नास्ति तत् । “अप्राणो ह्यमना”
 इति श्रुतेः । अबाह्यमिति । बाह्यं बहिर्यस्मान्न किञ्चिदस्ति । सर्वस्य
 तदाधेयत्वात् । आधेयस्याधाराद् बहिःस्थिसदर्शनाच्च । “यत्
 प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति” श्रुतेः । यद् वस्तु धर्मादिभ्यो वैलक्षण्येन
 पश्यसि तद् वदेत्सर्थः । तत्र धर्माद् धर्मफलाद् वैषयिकमुखाद्,
 अधर्मात् पापफलाद् दुःखात्, कृतात् कार्यादाकाशादेरकृतात्,
 कारणात् प्रधानादेर्भूतादतीतकालाद्, भव्याद् भाविनश्चकाराद्
 वर्तमानात् । द्वितीयश्चकारः स्वभावादिसमुच्चयार्थः । उत्तरश्रु-
 तीनां प्रायः स्पष्टोऽर्थः । तत्र, को मोह इति । उभयोर्जडचेतन-
 वर्गयोरन्तर्यामिणः सर्वकारणस्यैकत्वं नैरन्तर्येण पश्यतः पुंसः
 शोकादयो न सन्तीति समुदायार्थः । शोकादीनां तत्कारणा-
 नाञ्च स्वातन्त्र्याभावात् । यदात्मानमिति । अत्रात्मशब्दः पर-
 मात्मवाची । आत्मैवैक एवाग्र आसीदिति तैत्तिरीये प्रसिद्धः ॥

यस्यामतं तस्य । विज्ञातमविजानतामिसादिना ब्रह्मज्ञाना-
 भाववतां ज्ञातृत्वप्रतिपादनान्नानिर्मोक्षप्रसङ्गो वाच्यः । तज्ज्ञाना-
 भावस्यैव ज्ञानत्वेनोपचरितत्वात् तेन मोक्षसंभवादिज्ञाशयेना-
 क्षिप्यते—नन्विखादि ।

ननु, “यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न
 वेद सः । अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजा-
 नताम् । न हि दृष्टेर्द्रष्टारं पश्ये । न हि विज्ञाते-
 र्विज्ञातारं विजानीयाम्” इत्यादिश्रुतिभिस्तदज्ञा-
 तत्वप्रपञ्चनान्न निर्मोक्षप्रसङ्गो वक्तुं योग्य इति

चेन्नाश्वकीटादीनां तदज्ञानस्याविशेषात् सर्व-
मोक्षप्रसक्तेः शास्त्राचार्यसंततिवैयर्थ्यापत्तेः। किञ्च
अन्यदेव विदितादित्यत्र वेदननिषेधवद्, अथोऽ
विदितादधीत्यनेन वाक्यशेषेणावेदनस्यापि निषि-
द्धत्वाद्, अन्यत्र धर्मादित्यत्रापि वाक्यशेषे, यद्वै
पश्यसि तद् वदेति वेदनदर्शनादिविषयत्वेनैवोप-
संहाराच्च । तस्मादुभयविधश्रुतीनां प्रामाण्यप्राव-
ल्याविशेषात् तासां बाधनिरासार्थमुक्तैव गतिरा-
श्रयणीया। समुद्रं पश्यामि, कियानित्येतन्न जाना-
मीति प्रतीतिवत् प्रकृतेऽपि उभयथा समञ्जस-
मेव । किञ्च, “ तद् यथा निर्ल्वयनी वल्मीके
मृतायास्ता शयीतैवमेवेदं शरीरं शेतेऽ थायम-
शरीरोऽ मृतः प्राणो ब्रह्मतेज एवेति सचक्षुरच-
क्षुरिव सकर्णोऽकर्ण इव सवाग्वागिव समना
अमना इव सप्राणोऽप्राण इवेति । आत्मानं
चेद् विजानीयादयमस्मीति पूरुषः । किमिच्छन्
कस्य कामाय शरीरमभिसंज्वरेद्” इत्यादिवा-
क्यान्युक्तलक्षणनिष्ठावतो विदुषः प्रकृतिसंबन्धे
सत्यपि देहद्रव्याभिमानशून्यतां बोधयन्ति सन्ति
तत्कृतार्थतामाहुः । नच जीवन्मुक्तस्वरूपपराण्ये-

तानीति वाच्यम् । “तस्य तावदेव चिरं यावन्न-
विमोक्ष्ये अथ संपत्स्ये” इति श्रुत्या तस्य मोक्षे
चिरमित्यनेन कालप्रतिबन्धकता, न विमोक्ष्य
इत्यनेन मोक्षाभावः । अथ संपत्स्य इत्यनेन
भविष्यत्काले तद्भाव्यता च स्पष्टं कण्ठरवेण प-
ठ्यते । अनेन ज्ञानकाल एव मोक्ष इत्यपि नि-
रस्तं वेदितव्यम् । नच “अत्र ब्रह्म समश्नुत इति
श्रुतिविरोध इति शङ्क्यम् । ध्यानेऽपि ब्रह्मानुभूतेः
सत्त्वान्न तूक्तलक्षणो मोक्ष इत्यलं विस्तरेण ।
अग्रे समन्वयस्य विस्तरणीयत्वात् ॥

श्रुतिभिस्तदज्ञातत्वप्रपञ्चनादिति । तज्ज्ञानाभावस्यैव
ज्ञानत्वेन मोक्षसाधनत्वात् तदेव ऋते ज्ञानान्न मुक्तिरित्यादिना
ज्ञानशब्देनोपचर्यते इति भावः । तत्र समाधानमाह—नेति ।
ब्रह्मज्ञानाभावोऽज्ञानत्वेनोच्यते इति सखं ज्ञानाभावशब्देन ब्रह्म-
स्वरूपादिज्ञानस्य स्वरूपतोऽभावो विवक्षितः ? स्वरूपादीय-
त्वाभावो वा ? । न द्वितीयः । अस्मत्पक्षे नेष्टत्वात् । तच्चोक्त-
मेव । नाद्योऽपि पक्षः संभवतीत्याह—आश्वकीटादीनामिति ।
श्वकीटादिनिखनारकीयाणामपि तदज्ञानस्य विशेषाभावात् सर्व-
मोक्षप्रसक्तेरिति । तत्रापि हेतुः—शास्त्राचार्येति । श्रुत्यर्थ-
स्तु—यस्यामतमिति । यस्य पुंसो देशादिपरिच्छेदेनामतम्
अज्ञातं तस्य मतं ज्ञातं भवति । यस्य तु परिच्छेदेन मतं स न
वेद, न जानाति । परिच्छिन्नदर्शित्वात् । तदेव द्रवयति—विजा-

नतां परिच्छिन्नज्ञानवताम् अविज्ञातम् । परिच्छेदमविजानतां
विज्ञातम् । वाक्यान्तरं व्याचष्टे—दृष्टेश्चक्षुर्जन्याया वृत्तेः कर्मभूता-
या द्रष्टारं स्वाभाविक्या दृष्ट्या व्याप्तारं दृश्यमानया दृष्ट्या न
पश्येदिसादिना मैत्रेयीं प्रति याज्ञवल्क्यवचनम् । तथाच भगव-
दुक्तेः—दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरमिति । विज्ञा-
तेर्बुद्धिवृत्तेर्निश्चयलक्षणया विज्ञातारं तथैव वृत्त्या तत्प्रसादं विना
विज्ञातारं न विजानीयाः । तत्प्रसादैकगम्यत्वात् । यद्वा दृष्टेरिसा-
दिना स्वाभाविकीनां क्षेत्रज्ञस्य शक्तीनामेव ग्रहणम् । न हि द्रष्टु-
र्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वादिसादिना श्रवणात् । तथा
च क्षेत्रज्ञस्य स्वाभाविक्या दृष्टेर्दर्शनशक्तेरपि द्रष्टारं तस्या अप्य-
न्तर्यामिणं तत्प्रयोज्यद्रष्टीत्वं न पश्येः । यावद् भगवत्प्रसादं
तस्याः संकोचात् । एवमग्रेऽप्युह्यम् । यत्प्रमाणबलेन शङ्कितं,
तेनैव तद्घटनां दर्शयति—किञ्चेति । अन्यदेव विदितादिस-
स्मिन् वाक्ये यथा वेदनस्य निषेधं भवद्भिः स्वीकृत्य शङ्कयते
तथा तत्रैवावेदनस्यापि निषेधस्तुल्य एव । तथात्वे शून्यवादा-
पत्तिरिति भावः । उक्तन्यायमत्राप्यतिदिशति, अन्यत्र धर्मादि-
सत्रापि सिद्धान्तमाह—तस्माद्दुभयश्रुतीनामिति । तमेव
विदित्वाऽतिमृत्युमेति, अन्यदेव विदितादिसाद्युभयप्रकारिका-
णामित्यर्थः । उक्तार्थे लौकिकानुभवं प्रमाणयति—समुद्रमि-
त्यादिना । इदानीं ब्रह्मनिष्ठस्य प्रकृतिवियोगात् पूर्वमपि कृत-
कृततां दर्शयति श्रुतिवाक्यैरेकै—किञ्चेति । तद्यथा निर्लव्यनीति
विदुषः प्रकृतिसंबन्धे सत्यपि कृतार्थतां बोधयन्ति वाक्यान्येव ।
न वयं स्वातन्त्र्येण कथयाम इत्यर्थः । श्रुत्यर्थश्च यथालोकेऽहे-
र्निल्व्यनी सर्पविनिर्मुक्ता त्वग् बलमीके प्रसस्ता प्राक्षिप्ता मृता
पूर्वमिव सर्पेणात्मवशाऽऽगृहीता वर्तन्त एवमेवेदं विदुषः शरीरं प्रागे-

वात्माभिमानेनागृहीतं प्रकृतिवियोगपर्यन्तं तिष्ठतीत्यर्थः । त्वचा
 शरीरस्य साम्यमुक्त्वा विदुषः सर्पसाम्यं दर्शयति—अथेति ।
 दृष्टान्तेऽथशब्दः । यथा सर्पां त्वचम् अहिरहमिति न मन्यते
 तथायं विद्वान् देहस्थोऽपि तत्राहमिति बुद्धिं न करोति । अहं-
 कारममकारास्पदयोर्भगवद्विभूतित्वेन निश्चयात् । अशरीरः शरी-
 राभिमानशून्योऽत एव अमृतो देहकार्यप्रमादादिरहितः, प्राणः
 प्राणसहितो, ब्रह्मतेजो ब्रह्मणोऽशः । एवं स्थूलदेहाभिमानं निर-
 स्य वाक्यान्तरेण सूक्ष्मदेहाभिमानाभावमपि दर्शयति—सच-
 क्षुरित्यादि । चक्षुषा युक्तोऽपि तत्कार्यप्राकृतरूपासक्तेरभावा-
 दचक्षुरिव । श्रोत्रसहितोऽपि तत्कार्यबाह्यशब्दसङ्गाभावादकर्णं
 इव । वागिन्द्रिययुक्तोऽपि तत्कार्यवृथालापशून्यत्वान्मूक इव ।
 मनसा युक्तोऽपि तत्कार्यनानासंकल्पहीनत्वादमना इव । प्राण-
 सहितोऽपि तत्कार्यबाह्यशब्दसङ्गाभावादकर्ण इव । वागिन्द्रिय-
 युक्तोऽपि तत्कार्यवृथालापशून्यत्वान्मूक इव । मनसा युक्तोऽपि
 तत्कार्यनानासंकल्पहीनत्वादमना इव । प्राणसहितोऽपि तत्का-
 र्यबलज्ञापनादिशून्यत्वादप्राण इव । चक्षुरादीन्द्रियतद्दृत्तीनां
 प्रयोजकनियन्तृपारतन्व्यप्रवृत्तिज्ञानात् तेषु स्वातन्त्र्यप्रवृत्तिसा-
 मर्थ्याभावनिश्चयाच्च न तत्राभिमानं धत्ते । स्वात्मना सह सर्वेषा-
 मपि तत्पारतन्व्यादिति भावः । इत्थं देहद्वयेऽनात्मवर्गे आत्म-
 त्वाभिमानाभावं प्रदर्श्य वाक्यान्तरेण तत्कृतार्थत्वं द्योतयति—
 आत्मानं चेदिति । चेदिति संदिग्धशब्दप्रयोगात् तस्य विदु-
 षोऽसन्तदौर्लभ्यं द्योतयति । यदि श्रीभगवन्निर्हेतुककृपाकटाक्षेण
 कोटिकोटीनां क्षेत्रज्ञानां मध्ये कश्चिदात्मानं विजानीयात् स्वरूपं
 निश्चिनोति । कथमितिचेदत आह—अयमस्मीति । सर्वज्ञा-
 ऽनन्ताचिन्त्यशक्तेर्भगवतोऽशभूतोऽयं ब्रह्मात्मकस्तन्नियोज्यस्तदा-

त्मीयचिदानन्दस्वरूपः साक्षादहमस्मीति, न तु देहद्रयरूपो न
 तत्संबन्धवान्, अत एव न तद्गुणशोकादिभागिति । तर्हि,
 किमिच्छन्निति । किं स्वर्गाद्यामुष्मिकं फलमिच्छन् । कस्य
 कामायेति, कस्य वा पुत्रराज्यादरैहिकस्य विषयस्य प्राप्तये ।
 शरीरमनुसंज्वरेदिति । शरीरमित्थनेन यद्यपि स्वस्य तत्रात्मत्वा-
 भावात् तत्कृतसंतापो नास्ति, केवलं शारीरतापनमेव निरभि-
 मानिनां क्रियाकरणम् । यदि काचित् फलप्राप्तिरवशिष्येत
 तदा तदर्थं तदुपाये प्रवृत्तिः । तस्य त्वेतन्नास्त्वैव । किमर्थं
 शरीरं संज्वरेत् । ऐहिकामुष्मिकयोः फलयोः प्राकृतत्वेन
 नश्वरत्वाद्, यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्य-
 चितो लोकः क्षीयत इति श्रुतेः, क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं
 विशन्तीति स्मरणाच्च, तद्भोक्तुश्च संसारित्वाद्, गतागतं काम-
 कामा लभन्ते इति भगवदुक्तेः, स्वस्य च निरतिशयानन्दब्रह्मां-
 शात्वनिश्चयेन तदात्मीयत्वेन तदात्मकत्वेन च समाप्तसर्वपुरुषा-
 र्थत्वात् । तथाच वक्ष्यते स्वयमेव भगवान् सूत्रकारः । अंशो
 नानान्यपदेशात् । उक्तं श्रीभगवतापि साभिमानवचनेन—ममै-
 वांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन इति । अयं भावः । लोके
 तावद् वासनायुक्तस्य तत्साधनसम्पादनसमर्थस्य तदुपायफले
 विदुषश्च प्रवृत्तिदर्शनात् । तथाचाह भगवाञ्जैमिनिः । अर्थी
 समर्थो विद्वानधिकारी । अस्य तु अधिकारिविशेषणाभावाद्-
 धिकाराभावः । तथाहि । न तावत् तस्यार्थित्वसम्भवः । ऐहि-
 कामुष्मिकयोस्तुच्छत्वनिश्चयात् । नापि सामर्थ्यवच्चम् । साध्य-
 साधनकर्तृभोक्तृणां भगवत्पारतन्त्र्यज्ञानात् । फलविषयकविद्व-
 च्चेऽपि पारतन्त्र्यनिश्चयादेव विद्वत्ताराहिषात् प्रवृत्त्यधिका-
 रिणः सकाशात् तस्यास्त्वन्तवैलक्षण्यमिति । ननु प्रकृतिसम्बन्धे

सति देहाभिमानभावस्य दुर्निवर्त्यत्वात् कुतः कृतार्थत्वम् ।
 नचोक्तश्रुतीनां निर्विषयत्वापत्तिः कल्पनीया । तासां जीवन्मु-
 क्तविषयकत्वादितिचेत् तत्राह—नच जीवन्मुक्तेसादि । अत्र
 प्रमाणं दर्शयन्ननुपपत्तिमाह—तस्येति । स्पष्टार्थः । जीवन्मु-
 क्तेति संज्ञामात्राभ्युपगमे न कश्चिल्लाभः । नेत्रहीनस्य कमल-
 नयनेति संज्ञावदिति भावः । केषाञ्चिज्ज्ञानकालीन एव मोक्ष
 इत्यग्रहस्तान् प्रत्याह—अनेनेति । जीवन्मुक्तानुपपत्तिप्रतिपा-
 दनेन । ननु ब्रह्मप्राप्तिलक्षणमोक्षप्रतिपादकवाक्यानां कथं
 निर्वाह इतिचेत् तत्राह—नचात्र ब्रह्मेति । ध्यानेऽपीति ।
 भगवत्स्वरूपादिध्यानेऽपि तत्सम्भवस्य सत्त्वादिति भावः ।
 विस्तरादुपरमत्राह—अलं विस्तरेणेति । ननु विस्तराभावे
 कथं ज्ञानं, ज्ञानाभावे कथन्तरां जिज्ञासावतां प्रवृत्तिरित्यत
 आह—अग्रे समन्वयस्येति । अग्रेऽग्रिमग्रन्थेऽस्मिन्नेवाध्याये
 समन्वयस्य समन्वयप्रकारविशेषस्य भगवता सूत्रकृतैव विस्तरि-
 ष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥

चतुःसूत्र्यर्थमुपसंहरन्नाह—तत् सिद्धमिति ।

तत् सिद्धं सर्वज्ञे स्वाभाविक्यचिन्त्यानन्त-
 शक्तौ शास्त्रयोनौ ब्रह्मणि पुरुषोत्तमे अस्पृष्टमा-
 यागुणासंबन्धगन्धमाहात्म्ये भगवति श्रीकृष्णो
 वेदान्तस्य तद्वाचकतया समन्वयः, समन्वितश्च
 वेदान्ते वाच्यतया भगवान् वासुदेव इति ।
 तस्मादेव जिज्ञासाविषय इति । तथाहि । यतो
 वा इमानि भूतानि जायन्ते इति यच्छब्देन जग-

त्कारणमुपक्रम्य, तद् विजिज्ञासस्वेतिवाक्यशे-
षेण तस्य जगत्कारणस्य ब्रह्मणास्तच्छब्देन परा-
मर्श इत्युक्तमेव । किञ्च । आद्याचार्यचरणैर्वेदा-
न्तपारिजातसौरभपठितवाक्यचतुष्टयस्यैतन्मूलभू-
तस्य श्रीनिवासचरणैर्भगवद्विर्वेदान्तकौस्तुभे तद्वा-
प्ये निगदभाषितत्वाद्, अत्रापि सूत्रव्याख्या-
मुखेनास्माभिरपि व्याख्यातप्रायत्वेन पौनरुक्त्या-
पातदोषाच्च नेह व्याख्यार्थमुद्युज्यते । सूत्रव्या-
ख्ययैव कृतार्थत्वात् ॥ ४ ॥

श्रीनिवासपदाम्भोजस्मरणोद्बुद्धबुद्धिना ॥

संक्षिप्तैव मुमुक्षूणां परमानन्दलब्धये ॥ १ ॥

कारुण्यसिन्धोश्चरणाम्बुजं मुदा

ध्यायेन्मुमुक्षुः सततं सुमङ्गलम् ॥

तरेत संसारमपारवारिधिं

लभेत ह्यानन्दमनन्तमञ्जसा ॥ २ ॥

इति श्रीसनत्कुमारसन्ततिपदाश्रितश्रीभगव-

न्नियमानन्दाद्याचार्यपदपङ्कजमकरन्दभृङ्गश्रीदेवा-

चार्यविरचितायां सिद्धान्तजाह्नव्यां शारीरकमी-

मांसाव्याख्यायां चतुः सूत्रीव्यारव्यानो नाम

प्रथमस्तरङ्गः समाप्तः ॥

तत्पदार्थं स्वयमेव व्याकरोति—सर्वज्ञे इत्यादिना ।
श्रीकृष्णे वेदान्तस्य समन्वय इति योजना । वेदान्तप्रति-
पाद्यो भगवान् श्रीकृष्ण एवेति भावः । अहमेव वेद्य इति
तदुक्तेः । तमेव विशिनष्टि—सर्वज्ञ इत्यादि । सर्वदेशकालव-
स्तुनि जानातीति तथा ।

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।

भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चनेति भगव-
दुक्तेः । स्वाभाविक्यचिन्सान्तशक्तौ स्वाभाविक्य आद्यन्ताभा-
ववसः स्वरूपवद् यथार्था, अचिन्सा एतावत् इति परिच्छेत्तुम-
नर्हा, अनन्ता असंख्याकाश्च शक्तयो यस्य तस्मिन् । शास्त्र-
योनाविति । शास्त्रं योनिः कारणं प्रमाणं यस्मिस्तस्मिन्
ब्रह्मणि निरतिशयस्वरूपशक्तिकल्याणगुणादिभिर्बृहति । पुरु-
षोत्तम इति । क्षराक्षराभ्यामुत्कृष्टे । अस्पृष्टमायेति । माया
च तद्गुणाश्च तत्संबन्धश्च मायागुणसंबन्धास्तेषां गन्धो माया-
गुणसंबन्धगन्धः । न स्पृष्टं मायागुणसंबन्धगन्धेन माहात्म्यं
यस्य तस्मिन् । भगवतीति षड्गुणैश्वर्यसंपन्ने । तथाह भग-
वान् पराशरः—

यत् तदव्यक्तमजरमचिन्त्यमजमव्ययम् ।

अनिर्देश्यस्वरूपं च पाणिपादादिवर्जितम् ॥

विभु सर्वगतं निस्रं भूतयोनिमकारणम् ।

व्याप्यव्याप्तं यतः सर्वं तद्वै पश्यन्ति सूरयः ॥

तद् ब्रह्म परमं धाम तद् ध्येयं मोक्षकाङ्क्षिणा ।

श्रुतिवाक्योदितं सूक्ष्मं तद् विष्णोः परमं पदम् ॥

तदेव भगवद्वाच्यं स्वरूपं परमात्मनः ।

वाचको भगवच्छब्दस्तस्याद्यस्याक्षायात्मनः ॥

शुद्धे महाविभूताख्ये परे ब्रह्मणि निष्कले ।
मैत्रेय भगवच्छब्दः सर्वकारणकारणे ॥
संविभर्ति तथा भर्ता भकारोऽर्थद्वयान्वितः ।
नेत्ता गमयिता स्रष्टा गकारार्थस्तथा मुने ॥
वसन्ति यत्र भूतानि भूतात्मन्यखिलात्मनि ।
सर्वभूतेष्वशेषेषु वकारार्थस्तथाऽव्ययः ॥
तत्र पूज्यपदार्थोक्तिपरिभाषासमन्वितः ।
शब्दोऽयं नोपचारेण ह्यन्यत्र गुपचारतः ॥
एवमेष महाशब्दभगवानिति सत्तमः ।
परमो ब्रह्मभूतस्य वासुदेवस्य नान्यगः ॥
ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः ।
भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः ॥

स सर्वभूतप्रकृति विकारान्
गुणाँश्च दोषाँश्च मुने व्यतीतः ।
अतीतसर्वावरणोऽखिलात्मा
तेनाश्रितं यद् भुवनान्तराले ॥
समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ
स्वशक्तिलेशाद्यतभूतसर्गः ।
इच्छागृहीताभिमतोरुदेहः
संसाधिताशेषजगद्धितोऽसौ ॥
तेजोबलैश्वर्यमहावबोध-
स्ववीर्यशक्त्यादिगुणैकराशिः ।
परः पराणां सकला न यत्र
क्लेशादयः सन्ति परावरेषो ॥
स ईश्वरो व्याष्टिसमष्टिरूपो-

ऽव्यक्तस्वरूपः प्रकटस्वरूपः ।

सर्वेश्वरः सर्वगः सर्ववेत्ता

समस्तशक्तिः परमेश्वराख्यः ॥

एतत्पत्तिस्थितिनाशानां हेतुर्यो जगतोऽव्ययः ।

स सर्वभूतः सर्वात्मा कथ्यते भगवान् हरिः ॥

एतदुक्तं भवति । यथा काचिन्नवयौवना बाला प्रियसङ्ग-
संभूतस्वानुभूतानन्दपरिपूर्णत्वात् तज्ज्ञाऽपि तदानन्दस्य कुमारीं
बोधयितुमशक्ता । तस्यानुपमेयत्वात् कुमार्याश्चानधिकारित्वात् ।
अन्यस्यै तदधिकारिभूतायै स्वचिह्नादिद्वारा तज्ज्ञापनेऽशक्य-
त्वाच्च । तथैव वेदोऽपि श्रीभगवदनुभवानन्देन परिपूर्णोऽपि
तस्यानुपमितत्वादियत्ताभाववत्त्वाच्चानधिकारिणे तज्ज्ञापयितुम-
शक्योऽपि तत्प्राप्यमानाय तदेकदेशेन बोधयतीति । यद्यपि
दृष्टान्ते विषयस्य परिच्छिन्नत्वान्न तदुपमानार्हत्वं, तथाऽप्यनुप-
मेयत्वमात्र एकदेशे दृष्टान्तः । तस्माद् ब्रह्मणः स्वरूपगुणादी-
नामियत्तां निराकुर्वन्तस्य जडाजडवैलक्षण्यं च प्रतिपादयन्
वेदान्त उक्तलक्षणे ब्रह्मणि तत्प्रतिपादकतया समन्वेतीति
राद्धान्तः ।

अथ ग्रन्थोपक्रमे पठितानां श्रीभगवदाद्याचार्यवाक्यानां
व्याख्याभावरूपापूर्णतां स्मृत्वा निरासयति-किञ्चेति । आद्या-
चार्यो भगवान् संप्रदायप्रवर्तको नियमानन्दाख्यो निम्बार्कापर-
नामा । तेन स्वप्रणीतवेदान्तपारिजातसौरभाख्ये ग्रन्थे शारीरक-
मीमांसावाक्यार्थलक्षणे पठितानां सूत्रस्थानीयानां चतुष्टयस्य
अथात इत्यादिसूत्रचतुष्टयविषयकस्य निर्मितग्रन्थमूलभूतस्य श्री-
निवासचरणैर्वाक्यार्थभाष्यकृद्भिर्व्याख्यातप्रायत्वेन सूत्रार्थस्य त-
द्याख्यारूपत्वात् प्रायपदग्रहणम् । तेनैव सूत्रव्याख्यानैव ॥४॥

अथ ग्रन्थसंक्षेपणे प्रयोजनमाह—श्रीनिवासस्य श्रीनिवा-
साभिधस्य वाक्यार्थभाष्यकारस्य पादाम्बुजस्मरणेनोद्बुद्धा
बुद्धिर्यस्य तेन मया संक्षिप्ता । ननु व्याख्या तु विस्तार्यैव ।
सुमुक्षूपकारकत्वात् । किमिति संक्षिप्यते इति वेत् तत्राह—सुमु-
क्षूणामिति । तेषां सौलभ्येन पदार्थप्राप्तये पूर्वाचार्यैर्विस्तृतत्वात्
तैरेव प्रेरितेन मया संक्षिप्तेति भावः । परमानन्दो मोक्षस्तप्ता-
प्स्यर्थं व्यस्तसमस्तयोर्मोक्षफलकत्वसाम्यात् । यद्वा, श्रीनिवा-
सो रमाकान्तो भगवाञ्छ्रीपुरुषोत्तमो गोविन्दो वेदमातृकस-
वितृदेवपदवाच्यो जगत्कारणभूतः सर्वविधायां प्रवर्तकस्तेनोद्बु-
द्धिता प्रचोदिता बुद्धिर्यस्य तेन मया संक्षिप्ता । त्वं सुमुक्षूणां
तत्त्वप्राप्त्यर्थं सुलभोपायं कुर्विति बुद्धौ प्रेरितेनेत्यर्थः ॥ १ ॥

अथ तरङ्गसमाप्तौ सूत्रकारचरमसिद्धान्तव्याख्यानरूपमङ्ग-
लमाचरन् पूर्वप्रतिपादितमर्थं संक्षिप्य स्मारयति—कारुण्येति
कारुण्यशब्द उपलक्षणार्थः । कारुण्यवात्सल्यक्षान्तिबलाद्यनन्ता-
चिन्त्यासंख्येयबृहद्गुणसागरस्य । अनेनैवोपक्रमसूत्रस्य ब्रह्मप-
दार्थः स्मारितो भवति । चरणाम्बुजं ध्यायेदिति पूर्वोक्तसा-
धनकदम्ब उपलक्षणत्वेन स्मार्यते । सुमुक्षुरिति पूर्वोक्ताधिका-
रिस्मारणम् । तरेतेत्यादिनोक्तभगवद्वावापत्तिलक्षणमोक्षज्ञापन-
मिति तत्त्वम् । अम्बुजपदाद् ध्यानविषयस्य निरतिशयसौन्द-
र्योक्तिः । मुदेति ध्यानस्थान्तरङ्गतां सौलभ्यञ्च द्योतयति । नि-
रतिशयसौन्दर्ये स्वाभाव्यादेव चेतस आसक्तिघटनात् । सुमङ्ग-
लमिति क्रियाकर्तृकर्मणां सर्वेषामपि विशेषणत्वात् सर्वत्र संयो-
जनोयम् । सततमिति ध्याने नैरन्तर्यगुणविधानम् । बारिधि-
रूपकेण संसारस्य भगवत्कृपामन्तरेण दुस्तरत्वं सूचयति । अञ्ज-
सेति ध्यानस्य निरपेक्षत्वं स्फुटयति । आनन्दमिति । भगव-

स्वरूपगुणादिविषयको निरतिशयानन्दः । यं लब्ध्वानन्दीभव-
ति, आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुतश्चेति श्रुतिकदम्ब-
प्रतिपादितः । तं मोक्षारूपम्, अत एवाऽनन्तम् आनन्दमया-
धिकरणे वक्ष्यमाणं देशकालादिपरिच्छेदशून्यं सर्वदेशसर्वकाल-
सर्ववस्तुव्याप्तमञ्जसा लभेत इति यावत् । द्विशब्दोऽवधार-
णेऽयोगव्यवच्छेदार्थे । यस्मादेवं तस्मान्मुमुक्षोः सततं ब्रह्मभू-
तस्य श्रीमाधवस्य पादारविन्दचिन्ता मोक्षान्तरङ्गोपायरूपेति
शास्त्रनिर्गलितोऽर्थः । तथाह सूत्रकारः—

आलोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः ।
इदमेकं मुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः सदेति ॥
वेदान्ताभ्युपगम्यमानमहिमा तर्काप्रतिष्ठो हि यो
ध्यानाभ्यासविनिश्चलेन मनसा साक्षात्कृतो मोक्षदः ।
तं देवं कमलाभिलालितपदं गोपीकटाक्षार्चितं
गोपालं शरणं व्रजाभि सततं वंशीकरं सद्गुरुरूप ॥ १ ॥

इति श्रीसनत्कुमारसन्ततिपदाश्रितश्रीदेवाचार्यविरचितसिद्धा-
न्तजाह्नवीटीकायां श्रीसुन्दरभट्टविरचितायां सिद्धान्तसेतु-
कायां प्रथमतरङ्गमर्यादा समाप्ता ॥

श्रीहरिः शरणम्

नमो भगवते श्रीनियमानन्दाय

विदितमस्तु सङ्ख्यावताम् ।

श्रीमतो भगवतः परमपुरुषस्येक्षणमात्रसमुत्थितेऽस्मिन्नगति
सन्ति भगवल्लीलापरिकरीभूता अनन्ता जीवसङ्घाः । तानशरी-
रिणः सञ्चरतोऽचिद्विशेषान् अनादिकर्मरूपाविद्याग्रस्तान् नैस-
मुखानुभूतिरहितान् स्वांशभूतानपि दुःखितान् दृष्ट्वा परमकारु-
णिको भगवाननन्तकोटिब्रह्माण्डशरीरी जगदुदयविभवलयलीलो
निरतिशयलावण्यसौन्दर्यमहोदधिरनन्तापरिच्छिन्नमहागुणगण-
सागर इच्छागृहीताभिमतोरुदेहत्वेऽपि नित्यस्वेच्छास्वीकृतानन्ता-
श्चर्यावहदिव्यदेहः सर्वेश्वरः श्रीकृष्णः स्वमपि स्ववशे नयन्सा
अपारकरुणया तानुद्धर्तुकामः स्वप्राप्तिसाधनोपयुक्तानि करण-
कलेवरादीनि पर्यग्राहयत । तादृशशरीरपरिग्रहवत्स्वपि चतुर-
शितिलक्षभेदाभिन्नेषु मानवमेकं देहमपावृतं मुक्तिद्वारं सन्तो वदन्ति ।
तत्रापि कर्तव्यतयोपदिष्टेष्वनन्तकार्येषु कस्मिन् प्रयतितव्यमि-
तीच्छायां श्रीभगवान्नारदः श्रीवेदव्यासोपदेशव्याजेनसमशिक्ष-
यत् । तद्यथा—

तस्यैव हेतोः प्रयतेत कोविदो न लभ्यते यद् भ्रमतामुपत्यधः॥
तल्लभ्यते दुःखवदन्यतः सुखं कालेन सर्वत्र गभीररंहसा ॥१॥

एतादृशपरमदुर्लभमोक्षस्यापि न हि वेदान्तविद्यामन्तरा
कोऽपि साधनान्तरं ध्वीति । तदिह समायातं मुमुक्षूणां वेदा-
न्तविचारणेति । तत्र च वेदस्यान्तो वेदान्त इति उपनिषद्भागो

पृच्छते । तन्मीमांसारूपश्रीवादरायणशारीरकसूत्राणि खलु वेदान्तार्थं निश्चिन्वन्ति । तेषां सूत्राणामिदं सरससरलपरिपाठ्यानिबद्धं परमोत्कृष्टं व्याख्यानं श्रीमत्सनकसम्प्रदायकूटस्थश्री ६ श्रीभगवन्निम्बार्कसिद्धान्तनिर्वाहकाचार्य्यवासुदेवपाणिपञ्चावतारश्रीमद्देवाचार्य्यप्रणीतसिद्धान्तजाह्नव्याख्यव्याख्यानं तत्सिद्धान्तानुगामिश्रीमत्सुन्दरभट्टविरचितसिद्धान्तसेतुकाभिधया टीकाया समुद्रासितं, काशीचौखम्बासंस्कृतग्रन्थमालायां मुद्रितमस्ति ।

ते चाचार्य्यमौलिमणयो ब्रह्मसूत्रवृत्तिकाराः श्रीभगवद्वासुदेवकरस्थकञ्जावताराः श्रीश्रीदेवाचार्य्याः कं ग्रामं स्वजन्मनाऽलं चक्रुरीति तु न निश्चेतुं शक्यं, परञ्च वेदान्तकेसरिश्रीमदनन्तरामकृतगद्यात्मकाचार्य्यचरितादेवमवगम्यते—यत्किलैते तैलङ्गजनपदे वैक्रमे युगरुद्रेन्दु (११.१२) वत्सरे प्रादुरासन् । ततश्च श्रीश्रीकृपाचार्यसन्निधौ अखिलवेदान्तशास्त्रमधिजगिरे । ततश्च

चक्रुर्वेदान्तसूत्राणां वृत्तिं वेदान्तजाह्नवीम् ॥

भक्तिरत्नाञ्जलिश्चैव मुमुक्षूणां हिताय ते ॥ १ ॥

परन्तु खेदोऽस्तीदानीं यदेतौ रत्नभूतग्रन्थौ पूर्णौ नोपलभ्येते, तत्रापि ससेतुकेयं जाह्नवी तु प्रथमाध्यायपर्यन्तमपि नोपलभ्यते । मुमुक्षुजनप्राणजीवनस्य समयप्रभावादेतद्ग्रन्थस्य भाविनं मूलोच्छेदमालोचयता एतद्ग्रन्थप्रकाशनेच्छया मया काशीस्थचौखम्बासंस्कृतग्रन्थमालाया अधिष्ठातुः परमोदारश्रीहरिदासगुप्तस्य करकञ्जे यथोपलब्धं ससेतुकेयं जाह्नवी समर्पिता । तेन च नरमणिना भगीरथेन सर्वजनस्नानपानतर्पणादि-सौलभ्यार्थं विष्णुपादसम्बन्धिनी जाह्नवीव ससेतुकेयं विष्णुस्वरूपसम्बन्धिनीयं जाह्नवी मुद्रापयित्वा वेदान्तरसतृषार्चाना-

मस्माकञ्चापरोक्षतां नीता । अयमस्याः सेतुरपि श्रीश्रीदेवाचार्य-
शिष्यश्रीसुन्दरभट्टपादकृतोऽस्ति । तेन सहैव मुद्रितेयमतः स्नातु-
कामाः सेतुना गच्छन्तु यथेच्छम् ।

अस्मिन् भारते वर्षे ससेतुरयं जाह्नवीग्रन्थोऽस्माभिरन्वे-
षितोऽपि समग्रो नोपलब्धः, तस्मादितः परम्—

मान्यान् प्रणम्य सनयं विनिवेदयामि
चेदस्ति सेतुसहिताऽखिलजाह्नवी वः ।
तर्ह्युत्तर सपदि देयमलौकिकेऽर्थे
स्याद्द्रः श्रमः सफल एव न तापहेतुः ॥ ? ॥

ये महाशयाः सम्पूर्णं ससेतुकां जाह्नवीं निवेदयेयुस्तेषामहं
जीवितावधि कृतज्ञताभावहेयम् । उपहारञ्च तेभ्यो भाष्यत्रयोपेतं
श्रीश्रीनिम्बार्कदर्शनं समर्पयेयम् ।

कोटिशो धन्यवादांश्च वर्द्धमानस्थश्रीमत्स्वभूदेवाचार्यपाद-
समाश्रितश्रीश्रीनरहरिदेवाचार्यपादपीठाधिकृत “श्रीश्रीमन्मधु-
सूदनशरणदेवेभ्यो”ददामि । यैर्विद्याभिवृद्धये सत्सम्प्रदायसंर-
क्षणार्थं च स्वीयपुस्तकप्रदानेन साहाय्यं कृतामिति शम् ।

निवेदको विद्वज्जनपरिचर्योत्सुको
वृन्दाटवीवास्तव्यः पं—किशोरदासः ।